КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3/4 (88/89)
'2014

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України
Виходить щоквартально
ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

Джерелознавчі та біографічні студії

До 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 10 від 18.12.2014 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*).

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

Наукова інформація

Огляди

In memoriam

На першій сторінці обкладинки: Пам'ятник Т. Г. Шевченку в Москві (скульптори М. Грицюк, Ю. Сінькевич, А. Фуженко; архітектори А. Сницарєв і Ю. Чеканюк)

Києвознавство: історичні та соціокультурні аспекти

УДК 94:625(477.52)

Роман Шевченко (м. Київ)

Інтерпретація дромоніміки міста Києва (кін. XIX – поч. XXI ст.)

У статті аналізуються формування дромонімічної мережі міста з кінця XIX ст. по наш час. Висвітлюються історико-політичні та ідеологічні передумови формування семантичної складової назв дорожньо-вуличної мережі міста. Надається порівняльна характеристика назв основних історичних вулиць старого міста і висвітлюється не простий процес повернення історичної дромоніміки на сучасну карту міста. Представлені пропозиції щодо однозначного сприйняття нових дромонімів та особливості повернення історичних назв.

Ключові слова: *дромоніміка, ідеологічне підґрунття, перейменування та найменування, історичні топоніми, вулично-дорожня мережа, семантика назв.*

Дослідження дромоніміки (від лат. «dromos» – що означає «шлях, дорогу») міста – це прикладний напрямок історичної топоніміки, що акцентує увагу на час та причини виникнення відповідної назви проспекту, вулиці, провулку, бульвару, площі тощо, визначає «міцність» назви в умовах соціально-політичних та цивілізаційних змін в суспільстві.

Метою дослідження є проведення моніторингу дромоніміки м. Києва XIX-XXI ст., її динаміку іменувань та пропозиції щодо сталих дромонімічних назв, які позбавлені неоднозначного відношення та політичного забарвлення.

Дромоніми як вид топонімів позначають власне ім'я будь-якого внутріміського топографічного об'єкта і належать до інструментів символічного управління міських територій. У комплексі вони утворюють вербалізований знаковий код геопросторової організації міста. Назви вулиць, площ, провулків, тобто дромоніми, які ще мають синонім – урбаноніми, це елементи адресного функціонування, які дуже рідко обмежуються лише роллю нейтральних міток (як то: вулиця Нова 17, 5-а Лінія тощо). Лаконічні за формою, вони можуть наповнитись будь-яким змістом, який, завдяки необхідності частого вживання, міцно закріплюється у пам'яті мешканців.

Дромоніми адресного функціонування мають меншу опірність до результатів соціальних змін, порівняно з рештою урбанонімів чи матеріальними об'єктами. Ці властивості сприяли тому, що в XX ст. годоніми (назви лінійних об'єктів) та агороніми (назви площ) все більше стали використовуватись державою для утвердження власної ідеології у суспільстві.

Характерні риси впливу соціально-політичної ситуації в державі на топонімічний образ міста, тобто відображення адресними урбанонімами основних ідей панівної ідеології, продемонструємо на прикладі перейменувань вулиць і площ Києва у XX ст.

Для цього історію Києва минулого століття поділимо на періоди, які б виявляли досить значні зміни у вербальному образі міста, спричинені соціально-ідеологічним впливом. Проаналізуємо набори адресних урбанонімів п'яти хронологічних зрізів, інформацію про які можна віднайти у довідниках [2]: 1890-1916 рр. − фіксація дореволюційного урбанонімічного образу Києва; 1927 р. − період остаточного встановлення радянської влади на Україні; 1960 р. − закінчення наймасовішої забудови і найменування вулиць післявоєнного Києва; 1986 р. − час перед новою зміною ідеології; 1990 р. − початок формування урбанонімічний образу Києва в незалежній Україні.

Періоди 1916-1927 рр. та 1986-1997 рр. − час повалення старих і утвердження нових політичних режимів. Порівняння їх дозволить з'ясувати залежність між характером ідеології та інтенсивністю використання нею урбанонімів як інструменту впливу на масову свідомість.

Виявляється, що разом із різкою зміною ідеології держави дійсно відбувається зміна ідеологічного забарвлення дромоніміки, але темпи останньої значно відстають від перебігу політичних подій, тому ще певний час топонімічний образ нової держави несе в собі сліди попереднього ладу. На побутовому рівні використання дромоніміки цей зсув ще відчутніший − спостерігається значна інертність переходу від вживання старої до нової назви вулиці.

Швидкість змін багато в чому залежить від агресивності ідеології нового політичного режиму. У період 1916-1927 рр. було перейменовано майже кожну десяту вулицю Києва. Всі вони знаходились у центрі міста і мали назви, що дисонували із принципами диктатури пролетаріату. З центру процес перейменувань поширювався на периферію міста і до початку 1960-х рр. він був уже повністю завершений. Дореволюційні назви зберегла лише четверта частина адресних урбанонімів (або 7% їх загальної кількості станом на 1960 р.), та й мали вони нейтральне ідеологічне забарвлення. За такий же відтинок часу через 70 років – з 1986 по 1997 рр. – відбулись зміни, які у кількісному плані були б майже непомітними. Але оскільки вони стосувались найбільш заідеологізованих урбанонімів, розташованих у самому центрі міста (вулиця Карла Маркса, площа Жовтневої Революції, вулиця Калініна та ін.), то, без перебільшення можна сказати, що комуністичне забарвлення столиці помітно нейтралізувалося.

З іншого боку, і це набагато важливіший чинник, – процес зміни ідеологічного духу міста, його динаміка визначається мірою опірності чи автономності урбанонімічної системи на час переходу від одного до іншого політичного режиму. Рівень автономності протягом XX ст. весь час зменшувався. Так, станом на 1916 р. лише невелика частина адресних урбанонімів була адміністративного походження, решта ж була утворена «природнім» шляхом від мікротопонімів, від певних ознак, особливостей території та її мешканців (вулиці Соляна, Казарменна, провулок Червинський − за прізвищем землевласника) і відзначалась глибокою «закоріненістю» у міське буття. Творцями і носіями назв вулиць у XIX ст. були корінні мешканці, вони ж були і головними їх користувачами.

Внаслідок Першої світової війни, революції, громадянської війни населення Києва зазнало великих змін, проте вплив закоріненості був ще досить значним. «Після встановлення у місті радянської влади населення і чимало службових осіб, незважаючи на щойно здійснені численні перейменування вулиць, продовжували користуватися старими їх назвами. Це змусило міськраду Києва видати у 1928 р. спеціальну постанову, в якій працівників відповідних установ було попереджено про найсуворіші санкції у випадку подальшого вживання колишніх назв» стверджує дослідник О.Різник [3].

Внаслідок уже активної «декиянізації» та маргіналізації міста значення дромонімів все менше пов'язувалося з власним досвідом городян. Фізичне зруйнування багатьох вулиць під час війни також зменшувало дієвість їх вербального означення, що полегшило перейменування після реконструкції. Зведена до мінімуму опірність урбанонімічного простору дала змогу у гранично стислі терміни довершити повальне перейменування всіх хоч трохи ідеологічно непідхожих годонімів та агоронімів і ввести в обіг понад 900 назв вулиць-новобудов (як то: вулиць Автопаркової, Селекціонерів, Герцена, провулка Фанерного).

У всіх п'ятьох хронологічних зрізах, інструментальна роль назв вулиць набувала все більшої ваги. Адресні урбаноніми вже виникають не «природним» шляхом, як ще століття тому, а організовано, за адміністративною вказівкою і мають привнесений сенс. Вони наповнюються змістом, що сприяє утвердженню ідей, які проповідує держава.

Не така вже й нова й ідея поділу вулиць міста за їх статусом, зазначає топонімістка Лідія Пономаренко [5]. Вперше вона була реалізована ще в 1869 р., тоді Київ було умовно поділено на 4 розряди. До вулиць першого розряду відносилась центральна частина міста, на ній дозволялось зводити лише кам'яні, криті залізом будівлі, а на вулицях

Зміна назв вулиць Старого міста у часі [5]

1869–1919	*1919–1944–1991*	*1991–2007*
1. Михайлівська	1. Паризької комуни	1. Михайлівська
2. Думська	2. пл. Жовтневої революції	2. Майдан Незалежності
3. Інститутська	3. Жовтневої революції	3. Інститутська
4. Петрівська алея (на ч. Петрі)	4. Петрівська алея	4. Петрівська алея
5. Олександрівська	5. Кірова	5. М. Грушевського
6. Васильчикова	6. Свердлова	6. Прорізна
7. Хрещатик	7. Хрещатик: (Воровського)	7. Хрещатик
8. Мерингівська	8. Заньковецької (Фірдоусі)	8. Заньковецької
9. Миколаївська (на ч. Мик. II)	9. Карла Маркса	9. Арх. Городецького
10. Ольгинська	10. Маяковського	10. Ольгинська
11. Фундуклеївська	11. Леніна	11. Б. Хмельницького
12. Анненковська	12. Енгельса	12. Лютеранська
13. пл. Миколаївська	13. пл. І. Франка (Спартака)	13. пл. І. Франка
14. Банкова	14. Орджонікідзе(Комуністична)	14. Банкова
15. Садова	15. Садова	15. Садова
16. Левашовська	16. Лібкнехта	16. Шовковична
17. б. Бібіковський	I7. б. Т. Шевченка	17. Т. Шевченка
18. Крутий узвіз	18. Крутий узвіз	18. Крутий узвіз
19. Круглоуніверситетська	19. Круглоуніверситетська	19. Круглоуніверснтетська
20. Єлизаветинська	20. Чекістів (Михайличенка)	20.Пилипа Орлика
21. Катерининська	21. Рози Люксембург	21. Липський пров.

четвертого розряду можна було ставити будь-які халупи, навіть без фундаменту. І, звичайно, для увічнення імен високопоставлених державних осіб Російської імперії вибирались вулиці вищих (першого чи другого) розрядів: вулиця Катерининська за ім'ям російської імператриці (тепер – вулиця Липська) чи Безаківська в честь генерал-губернатора (тепер вулиця Симона Петлюри). Зрештою, і самі дромоніми дореволюційних міст європейської частини Російської імперії часто повторювались, що було викликане, очевидно, спільністю культурних впливів, найчастіше релігійних. Та схожість деяких назв вулиць чи площ усе ж не була такою значною, як за радянських часів тотального планування типового проектування.

Переважаючим типом урабнонімів на початку XX ст. були описові назви як наслідок спонтанного найменування з використанням характерних ознак території. Станом на 1960 р. різко зростає кількість топонімічних назв вулиць, що відображали неозорі простори СРСР (вулиці Уральська, Курська, Єнісейська, Грозненська). А в часи застою і на сучасному етапі найактуальнішими стають назви на честь певної особи (вулиці радянського генерала Андрющенка, російського художника Сурикова, поета А.Малишка). Причина зростання прихильності до увіковічення імен діячів партії, науки, культури не лише в граніті, а й у назвах вулиць та площ криється у психології політичного режиму 1970-1980-х рр., що опирався на підлабузницьке оточення, яке необхідно було задобрювати нагородами. Таким чином, наприкінці XX ст. адресні дромоніми все більше стали виконувати функцію топонімічних пам'ятників тогочасної епохи.

Ще одна тенденція, що неминуче супроводила розглянуті процеси – зменшення прив'язаності назв до місцевості, яку вони позначають. Це не тільки послаблює закріплення вербалізованого образу території у свідомості, але й ще більше підкреслює штучність, привнесеність нової урбанонімічної системи.

У результаті завершення післяреволюційного процесу перейменувань та масового створення нових урбанонімічних одиниць у 1960-х рр. Київ, здавалося, майже назавжди забув про імена колишніх земле- і домовласників, про соціальний статус перших поселенців, про свою багату мікротопонімію (назви місцевостей, ярів, балок, шляхів, пустирів тощо), які за часів першого офіційного впорядкування територій (у середині XIX ст.) стали основою адресної дромоніміки міста. Натомість вулиці активно нарікалися в честь осіб, чия діяльність майже не була пов'язана з Києвом, віддзеркалювали індустріальні досягнення та багату географію Радянського Союзу. Ті ж самі тенденції спостерігаємо і в інших містах України. Урбанонімічний образ столиці, як наслідок, втратив свою неповторну індивідуальність, набув рис універсальності, став типовим для середньостатистичного радянського міста.

Міськвиконкому за період з 1952 по 1960-і рр. вдалося підігнати його до ідеологічно вивіреного шаблону: центральні вулиці та площі носять імена основоположників марксизму-ленінізму, керівників комуністичної партії та революції. Менш важливим територіям (ступінь важливості визначається за віддаленістю від центру та величиною) надавали імена прославлених робітників, рядових революціонерів, присвоювали назви, що мали викликати відчуття величезних досягнень «радянського народу» на політичному та промисловому фронті. Таке просторове структурування, в якому значимість статусу назви ставиться у відповідність зі статусом території, є вивіреним з дидактичної точки зору, оскільки у свідомість радянської людини закладається вже готова ієрархія «правильних» ідей. Аналогічний порядок зустрічаємо у побудові бібліографічних списків літератури тієї доби, де спершу подавались праці Маркса, Енгельса, Леніна; генерального секретаря ЦК, що саме був при владі; визначних революціонерів (Плеханова, Калініна, Крупської), а далі йшов перелік в алфавітному порядку власне тематичної літератури.

Як бачимо, будь-яка держава здавна намагалася легітимізувати своє бачення світу, нав'язуючи символічну ієрархію соціальної значимості простору у вигляді дромонімів, присвоєння особливих статусів територіям, закладання пам'ятників, встановлення меморіальних дощок тощо, сприяючи становленню чи руйнації територіально-групових ідентифікацій городян.

Ще століття тому прозорість етимології робила найменування очевидними та функціональними. Виникнення назв вулиць, площ, мостів та поселень було зумовлене необхідністю виконання інформативної, застережувальної, пояснювальної функцій, які тепер покладені на дорожні знаки та путівники. Справді, село Грузьке, містечко Конотоп нинішньої Сумської області відразу готували мандрівника до труднощів подорожі, а вулиці Прорізна, Діагональна – розповідали про специфіку їх виникнення, містячи ще при цьому, «для тих, хто знає», додаткові конотації про специфіку організації простору міста у цьому місці: дефіцитність землі, її інтенсивну забудову чи, навпаки – цілинність.

Більшість назв перших вулиць виконувала роль вказівників, які своїми назвами, нумерацією вели подорожнього від одної визначного місця до іншого (це найчастіше були культові споруди, органи міської управи, торгівельні центри, великі міжміські шляхи). До суті означуваного урбанонімом завжди можна було дійти, якщо не власним розумом, то ногами.

Та вік будов не триваливий, вони далеко не завжди могли встояти під натиском стихії та людей. Ті ж, що встояли, передавали, мов за естафетою, родове ймення місця – так одна і таж вулиця могла повністю видозмінитися протягом століття. Ці постійні зміни з плином часу стали фатальними, бо, зрештою, більшість об'єктів (споруди, шляхи, специфіка рельєфу і т.д.) чи суб'єктів (жителі певного суспільного стану, землевласники, визначні діячі, котрі тут мешкали...) іменодавців зникли, розчинилися поміж загалу новобудов та новоприбульців. Так зв'язок між символікою вулиці і її денотатом безповоротно втрачається. І, навіть, якщо у пориві відродження традиції, чи просто стараннями ентузіастів істориків, він знову виринає на

поверхню, то лише як знак минувшини, старовини виконуючи естетико-декоративну функцію, надаючи більшої символічної ваги новим користувачам, то його інформаційна цінність у життєвому світі обивателя вже не актуалізується.

Нині дромоніми частково знаходять себе у нових нетрадиційних зв'язках, відбувається деетимологізація. Випадковим, але тим цікавішим стане зв'язок, який побачать непосвячені у радянську поезію в адресі, магазину «Дитячий світ» – Малишка, 2 (вулиця названа на честь Андрія Малишка); маркетингово вдалою виявилося використання частини подвійного прізвища більшовика-ленінця Смирнова-Ласточкіна для одного з київських швейних підприємств, ім'я якого воно носило з радянських часів, тепер на бирках костюмів та блуз, шкільних формах красується стилізована ластівка. Так само мало нагадує про буремні роки революції фірмовий пилосос «Артем», але саме його виробник – завод імені Артема (професійного революціонера, одного з керівників першого уряду Радянської України) – дав назву і вулиці, на якій розташований. Після перейменування вулиці цей невеличкий революційний острівець розпадеться зовсім.

У ХХ ст. дромоніми аж надто вільно виникають та зникають, з'являються знову виконуючи лиш функцію демонстрації символічної могутності міських властей і ще назви для місця з певним рівнем престижу.

Сьогоднішній процес перейменувань, що здійснюється також з урахуванням статусу вулиці, поєднує в собі дві стратегії: відновлення первісних назв, тісно пов'язаних з історією певної місцевості (вулиці Прорізна, Інститутська, Липська), та увічнення пам'яті видатних особистостей України (вулиці Михайла Грушевського, Олени Теліги, Богдана Хмельницького). Він теж, як і сто років тому наражається на деякий спротив, пов'язаний із звичкою до уже сформованого і закріпленого у свідомості радянського образу міста.

Процес перейменування вулиць Києва проходить досить складно [4]. Так, наприклад, 23 вересня 2005 р. комісія з найменувань та пам'ятних знаків виконавчого органу Київської міської ради прийняла рішення про підтримання пропозиції про перейменування вулиці Максима Горького на вулицю Володимира Антоновича, на честь українського історика, археолога, етнографа, а вул. Червоноармійську – вул. Великою Васильківською. Однак рішення Київради про перейменування не було офіційно оприлюднено, тобто фактично перейменування не відбулося. Хоча на початку непарної сторони вулиці Горького на окремих будинках з'явилися покажчики з новою назвою (чим внесли додаткову плутанину, бо на парній стороні старі таблички), а Київрада у власних рішеннях вживає як стару назву вулиці, так і нову (або ж обидві одразу).

Ім'я Івана Мазепи на карті міста також вписується не без проблем, хоча він уже увічнив свою пам'ять, розбудовуючи у свій час Києво-Печерську Лавру та щедро жертвуючи на її розвиток і процвітання. У 2007 р. міська рада перейменувала вул. Січневого Повстання на І. Мазепи, але через деякий час в силу політичного впливу Російської Православної Церкви, значана її частина, яка примикає до Лаври, була перейменована на Лаврську, а частина шляхопроводу від Арсенальної пл. до пл. Слави зберегла новоіменовану назву на честь гетьмана.

Таким чином, за весь час існування міста як політичного центру, його дромоніміка зазнавала і зазнає впливу суспільно-політичних трансформацій суспільства, яке викликає лише неоднозначне, а іноді і вороже сприйняття нових дромонімів. Все це дозволяє зробити висновок щодо формулювання пропозицій з методики процесуальних дій формування адресно-іменної семантики міста, яка б враховувала ідентичність та автохтонність міських територій, особливості їх історичного розвитку та перспектив трансформації урболандшафтів.

Із вищевикладеного випливає, на наш погляд, перейменування вулично-дорожньої мережі міста повинно відповідати наступним принципам однозначного сприйняття назви:

– відповідність назви топографічному розташуванню щодо історичних урочищ, колишніх аквальних територій, з якими пов'язана історія міста;

– дромонім на честь видатного політичного, історичного та суспільного діяча та його постать в суспільстві повинна сприйматися однозначно;

– дромонім повинен відображати також фізико-топографічні особливості території розпланованої вулично-дорожньої мережі;

– не допускається найменування чи перейменування дромоніму без урахуванням думки територіальної громади шляхом місцевого добровільного плебесциту;

– відсторонення впливу політичних партій та еліт до процесу найменування в місті.

Джерела та література

Вечерський В. Державний захист історико-культурної спадщини: начерк концептуальних засад // Культурна політика: методологічні, правові та економічні проблеми: Зб. наук. праць. – К., 1985. – С. 31.

Рибаков М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 42-43.

Різник О. Вулиці Києва на схилі імперії // Янус. Нерухомість: Інформаційний бюлетень. – К., 1999. – Вип. 22. – С. 12-14.

Малаков Д. До історії київської топоніміки // Вечірній Київ: сусп..-політ. газета. – К., 1997. – № 128. – С. 10

Кудрицький А, Пономаренко Л., Різник О. Вулиці Києва. – К., 1995. – С. 32-33.

Різник О, Пономаренко Л. Вулиці Києва (60-90 рр. ХХ ст.) // Янус. Нерухомість: Інформаційний бюлетень. – К., 1998. – № 23. – С. 32.45; – 1999. – № 1-6.

Роман Шевченко

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДРОМОНИМИКИ ГОРОДА КИЕВА (кон. XIX - нач. XX вв.)

В статье анализируются формирования дромонимичной сети города с конца XIX в. до нашего времени. Освещаются историко-политические и идеологические предпосылки формирования семантической составляющей названий дорожно-уличной сети города. Предоставляется сравнительная характеристика названий основных исторических улиц старого города и освещается не простой процесс возвращения исторической дромонимики на современную карту города. Представлены предложения по однозначного восприятия новых дромонимов и особенности возвращения исторических названий.

Ключевые слова: *дромонимика, идеологическое обоснование, переименование и наименование, исторические топонимы, улично-дорожная сеть, семантика названий.*

Roman Shevchenko

INTERPRETATION OF DROMONIMICS OF KYIV (late XIX - early XXI ot.)

This article analyzes the formation of dromonimics network of the city from the late XIX century – in our time. Highlights the historical, political and ideological prerequisites for the formation of semantic component names traffic street network of the city. Available comparative characteristic names of the main streets of the historical old town and not a simple process highlights the historical return on dromonimiky modern city map. Presented proposals for a clear understanding of new dromonimiv and features the return of historical names.

Key words: *dromonimics, ideological subsoil, rename and name, historical place names, street and road network, the semantics of names.*

УДК 38.761.2; 65.9(2)441

Сергій Карамаш, Валентин Кобзар (м. Київ)

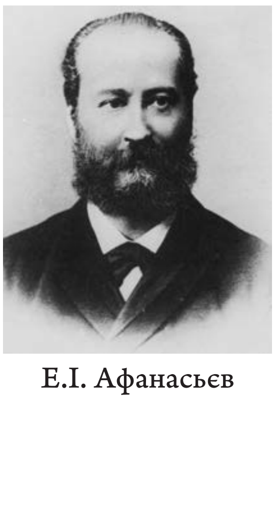
Нові архівні джерела про зведення в Києві першої централізованої каналізації

У статті наводяться фрагменти архівних документів, в яких відображено нормативну базу створення першої централізованої каналізації в м. Києві.

Ключові слова: *каналізація, Київ, М.В. Штейнгель, Є.І. Афанасьєв.*

У поточному році виповнилося 120 років з часу побудови і пуску в експлуатацію (21 січня 1894 р.) першої централізованої системи господарсько-побутової каналізації м. Києва. Звичайно в таких випадках згадують історію, про те, як створювалася ця досить складна інженерна інфраструктура міста на Дніпрі. Кажуть, що про ступінь цивілізованості суспільства судять по розвитку систем каналізації. І тут слід відзначити, що Київ не «пас крайніх». Він був одним з перших шести міст Російської імперії, де було запроваджено централізовану мережу каналізації з очищенням стічних вод на куренівських полях зрошення. У місті була зреалізована так звана напірно-самоплинна (зважаючи на рельєф) Шонівська система каналізації. Шонівською вона названа тому, що на мережі в певних місцях були встановлені (під землею) помпові станції, так звані ежектори Шона (за ім'ям англійського винахідника, що їх винайшов).

На жаль місту не вдалося віднайти досить значні кошти для будівництва системи каналізації. Тому було вирішено будувати її за приватні кошти. Для цього було створено акціонерне товариство київської каналізації на чолі з професором медицини Е.І. Афанасьєвим, котрий був палким прихильником цієї вкрай важливої справи для покращення санітарного стану міста. Далеко не всі, до речі, знають що в Києві у Видубицькому монастирі чудом збереглася могила з мармуровим надгробком цієї унікальної людини. Таким чином місто може пишатися й тим, що є добрим прикладом плідної співпраці місцевої громади та приватного бізнесу.

Е.І. Афанасьєв

При будівництві каналізаційних мереж та споруд раз по раз вже тоді виникало безліч спірних питань, котрі треба було вирішувати шляхом певного нормування і врегулювання (До речі таке врегулювання здійснюється і до цього часу). Сподіваємося, що для читача буде цікавим ознайомитися з тими нормативними документами, що знайдені останнім часом і не увійшли в попередні видання з історії каналізації м. Києва [14, 16].

Цікавим, на наш погляд, буде матеріал про певних діячів, що сприяли будівництву централізованої системи каналізації міста. Для києвознавців безперечно буде цікавим також матеріал, де перераховано перші вулиці міста охоплені каналізаційною мережею, а також перелік перших установ і домовласників, що отримали цей привілей цивілізації. Серед них ми бачимо безліч поважних персон тих часів – так званих «батьків міста».

У Державному архіві м. Києва нами виявлено нові унікальні документи [1] з історії прокладання першої централізованої каналізації в місті Києві, яку звели за спільним проектом інженерів К.Я. Балкіна і Р.П. Сабліна та відкрили 21 грудня 1894 року. Її проклали вулицями Еспланадна, Єлизаветинська, Катеринівська, Інститутська, Кріпосний провулок до Олександрівської вулиці і далі по ній, Набережно-Хрещатицькій, Верхньому Валу, Житнєторзькій площі, Притиско-Микильській вулиці, Олексанрівській площі, Андріївському узвозу, Десятинній і Великій Житомирській

вул., Бульварно-Кудрявській вул., Галицькій площі, а також Львівській площі; уздовж вул. Жилянської, Прозоровської, Рогнєдинської, Мало-Васильківської, Басейної і Левашовської і до вул. Еспланадної [2].

Фахівці і каналізаційна комісія Київської міської Думи обговорювали і редагували Проект обов'язкових для жителів м. Києва постанов, виданих Київською міською Думою 16 липня 1893 р. згідно п. 4 і п. 11 103 ст. Городового Положення 1886 р [3] про облаштування та чищення помийних ям і відхожих місць в частині міста, де облаштовується каналізація.

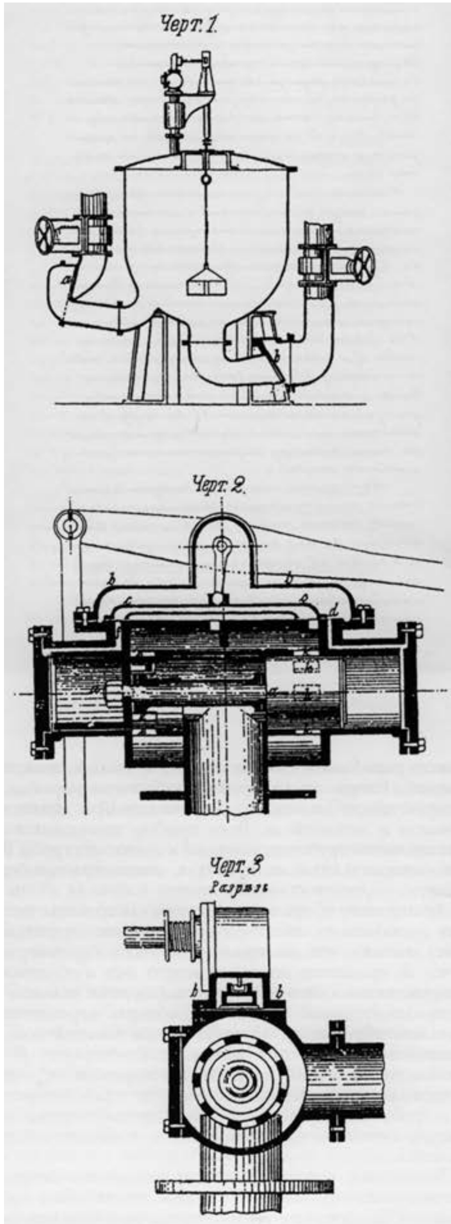
Архів зберіг для нащадків «Особое мнение Председателя канализационной комиссии барона М.В. Штейнгеля»[1], який багато зробив у справі каналізації Києва. Штейнгель наполягав, щоб оплату за користування каналізацією слід увести з 1894 року, а не з 1896 року як передбачалося міською Думою [4, 5].

Машинний зал Подільської помпової станції (1894 р.)

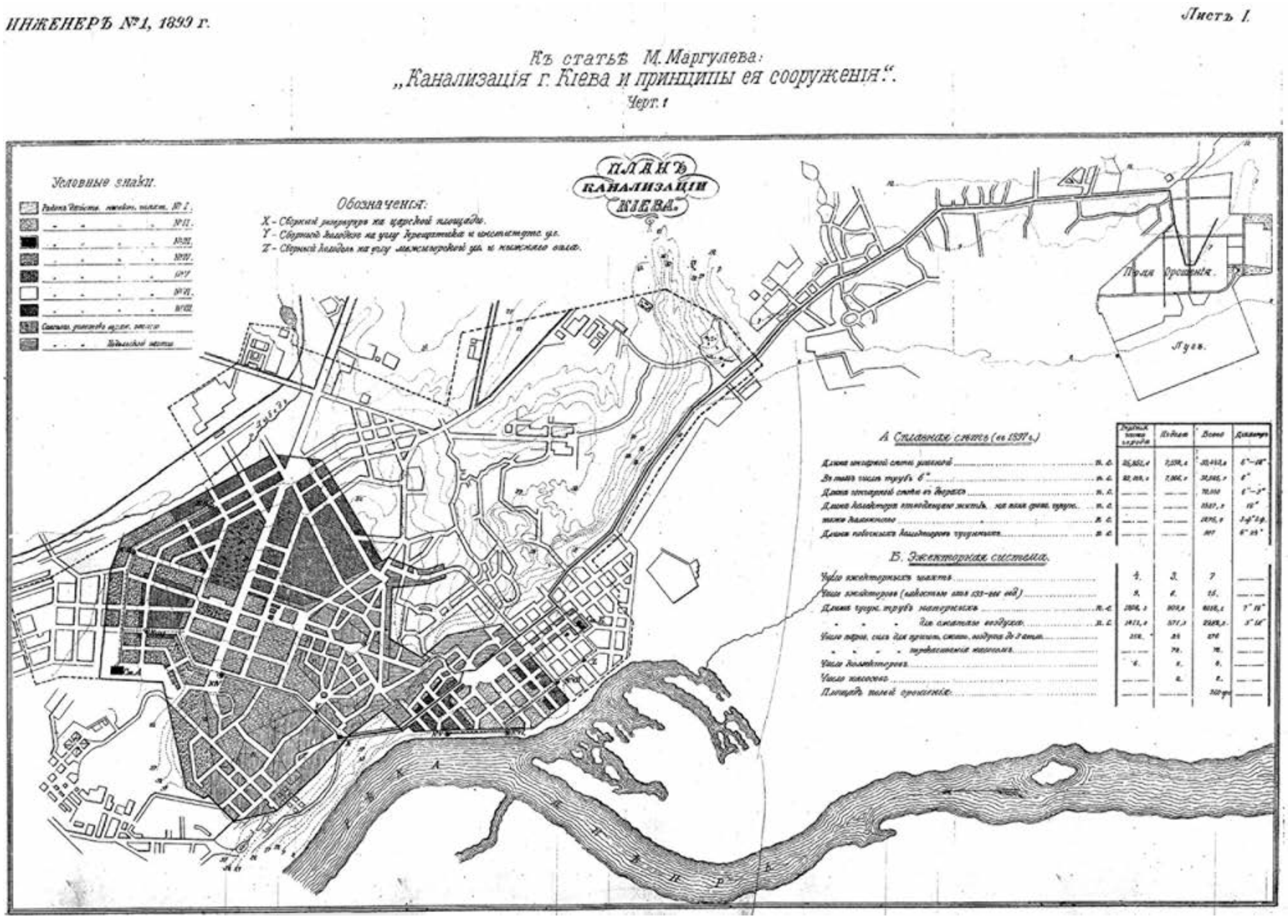

Прокладання мулопроводу від відстійників під Лисою горою до полів зневоднення

Ежектор Шона

[1] Максим Васильович Штейнгель (Магнус Карл Олександр Вільгельмович (1837-після 1917) – барон, інженер шляхів сполучень, підприємець, банкір мав у Києві механічний завод з виготовлення дроту, цвяхів та ін.).

План каналізації Києва (1894 р.)

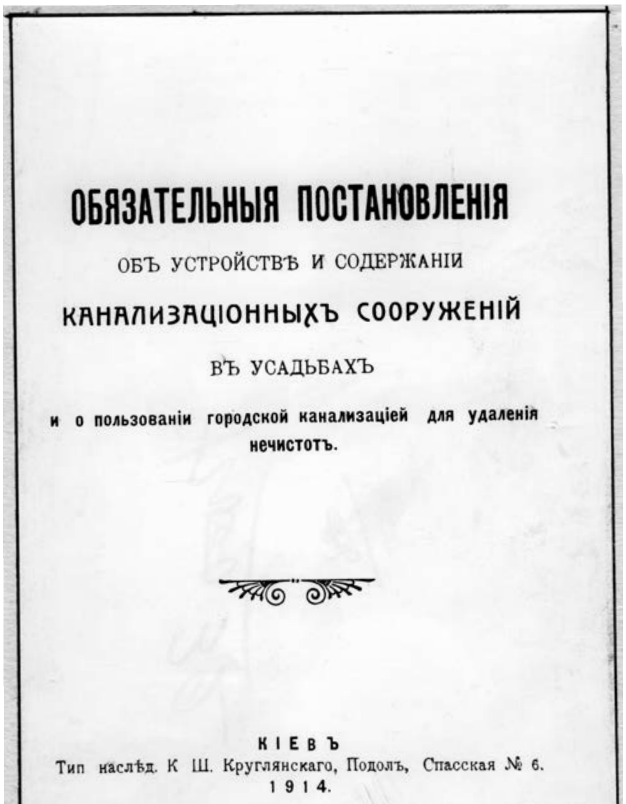
Царська площа.
Під цією клумбою був головний збірний резервуар міської каналізації (1894 р.)

Прокладання каналізаційного колектора в районі Троїцької площі (нині – НСК «Олімпійський»)

Важливу інформацію з історії побудови каналізації містять листи Голови правління Київського товариства каналізації лікаря Є. І. Афанасьєва до Київської міської управи від 24 квітня 1894 р. [6, 7, 8]

В архіві збережені зауваження і пропозиції інженера В.П. Червінова [9], спрямовані до Київської міської управи від 25 квітня 1894 року за №18, що мають 7 положень і багато аркушів тексту [10]. Інженер піклувався, щоб твердий непотріб не засмічував каналізацію, наголошував на забороні скидання його у стічні будинкові і дощові труби і до відводів з ватерклозетів та ін. [11]. Зазначимо, що інженер В.П. Червінов вніс декілька поправок (змін) до обов’язкових правил 20 травня 1894 р., його лист до Київської міської управи має №38 [12].

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЯ ПОСТАНОВЛЕНІЯ

ОБЪ УСТРОЙСТВѢ И СОДЕРЖАНІИ

КАНАЛИЗАЦІОННЫХЪ СООРУЖЕНІЙ

ВЪ УСАДЬБАХЪ

и о пользованіи городской канализаціей для удаленія нечистотъ.

КІЕВЪ
Тип наслѣд. К Ш. Круглянскаго, Подолъ, Спасская № 6.
1914.

Вивчаючи архіви, автори дійшли висновку, що керівники м. Одеси допомогли киянам у розробці правил користування каналізацією. На прохання Київського міського голови міський голова Одеси надіслав листа до Києва з примірниками «Обов’язкових постанов про утримання у чистоті подвір’їв, про облаштування й очищення помийних ям і відхожих місць, затверджені міською Думою Одеси 1879 р. і надруковані у місцевій топографії Шульце [13]. З Одеси до Києва надійшли і зразки бланків підписки з розробкою дозволів на прокладання у подвір’ях відгалужень до централізованої каналізації; зобов’язань власників оперативно сплачувати за невідкладні ремонтні роботи, включаючи ремонт хідників, бруківок і навіть з застереженнями не псувати дерева та ін. [14] Збереглися і малюнки «Тип відхожого місця подвір’я зі сплавною системою з жолобом», «Промивний колодязь,» «Розрізи одиночного і подвійного відхожого місця» [15]. Гадаємо, що цей історичний наочний малюнок особливо доречний буде в експозиції Музею історії каналізації Києва.

Нами виявлені у архіві і прізвища перших домовласників Києва, до садиб яких було прокладено каналізацію: всього 120 осіб [16]. Збереглися і їх власноручні автографи – розписки в отриманні «наставления» як правильно нею користуватися. Серед них ми вибірково називаємо деяких (прізвища подаються не за алфавітом, а за послідовним їх записом у доку-

менті): Рубінштейн, Чернявський, Мандельштам, Демочані, Бродський, Зайцев, Миклашевський, Мацон, Меринг, Дегтерев, Неєзе, Бернер, Савицький, Мирович, Лисенко, Шлейфер, Клебановський, Зейферт, Рігельман, Турчанінов, Юзефович, Вагнер, Ландау, Гудим-Левкович, Гольштейн, Дзегановський, Розов, Коген, Носенко, Ніколаєв, Філіпов, Сергеєв, Браницькі, Дюгот'е, Розенберг, Трепов, Яновська, Бунге, Афанасьєв та ін.

Першими під'єднали до централізованої каналізації Удільну контору Генерал-губернатора, Благодійне товариство Сулими, Лютеранську церкву, будинок для бідних і училище при ній, Духовне жіноче училище, Біржу, Кредитне товариство, Київський Земельний банк, Інститут шляхетних дівчат.

Нововиявлені архівні документ висвітлюють дійові процеси, що відбувалися навколо розробки положень і правил користування централізованою каналізацією Києва, що значною мірою розширюють історичні знання з цієї теми. Безперечно документи стануть у пригоді дослідникам історії Київської каналізації та києвознавцям.

Джерела та література

1. Карамаш С.Ю., Кобзар В.В. Музей історії каналізації Києва: співпраця з Держархівом столиці України // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Праці 2-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції; Часів Яр-Київ, 2003. – С.37.

2. Державний архів м. Києва (далі – ДАМК), ф.163, оп.7, спр.1362, арк. 24 зв., 30.

3. Киевские Губернские Ведомости. – 1893. – 27 июля.

4. ДАМК,ф.163, оп.7, спр.1362, арк.3.

5. Там само, арк.5.

6. Петімко П.І, Царік М.Ф., Кобзар В.В., Кириченко О.І. Водо-постачання Києва 1872-1997 рр. – К., 1997. – С. 172-173; Звід пам'яток історії та культури України. – К., 1999. – Кн1. – Ч.І. – С. 244-245.

7. ДАМК, ф.163, оп.7, спр.1362, арк. 7-8.

8. Там само, арк. 23-23 зв.

9.Документ-автограф має типографський гриф, що засвідчує проживання інженера на Печерську в Інженерному дворі.

10. ДАМК. ф.163, оп. 7, спр.1362, арк.12-19 зв.

11. Там само, арк. 13.

12. Там само, арк. 34-35 зв.

13. Там само, арк. 45-49.

14. Там само, арк. 50-53,55.

15. Там само, арк. 54.

16.Там само, арк. 59-66.

Сергей Карамаш, Валентин Кобзарь

Новые архивные источники о строительстве в Киеве первой централизованной канализации

В статье представлены фрагменти архивных документов, в которых отражена нормативная база создания первой централизованной канализации в г. Киеве.

Ключевые слова: *канализация, Киев, Штейнгель, Афанасьев.*

Sergey Karamash, Valentin Kobsar

New archives sources about building in Kyiv opening unified sewerage system

The article research new archives documents Kyiv city archives, find authors, about historical problematic building and use standard basis opening sewerage system in Kyiv.

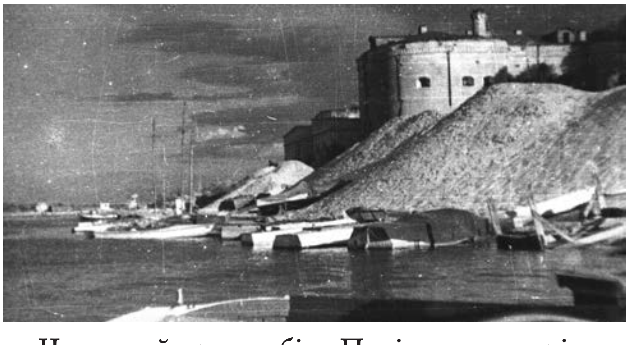
Key words: *sewage, Kiev, , Steingel, Afanasiev.*

Дмитро Малаков (м. Київ)

Про втрачені частини Київської фортеці

(спогади краєзнавця)

Цікавість до старовини рідного Києва прищепив мені старший брат, згодом – заслужений художник України Георгій Васильович Малаков (1928-1979). Навчаючись у повоєнні роки в Київській художній середній школі ім. Т. Г. Шевченка, він брав мене (тоді ще учня молодших класів звичайної школи) з собою «на етюди». То були улюблені місця його довоєнного дитинства: Хрещатик, Липки, Лавра, Аскольдова могила, схили Дніпра. Одного разу ми побували поблизу нижнього підпірного муру Київської фортеці. Обравши мальовничий куточок, брат вмостився писати етюд. Поки він працював, я гасав по схилах, лазив на дерева, розважаючись відповідно до віку. Пригрівало сонечко, пурхали метелики, у високій траві тріщали коники… Коли брат закінчив роботу, ми зійшли нижче, в затінок високих дерев. Там відкрився в усій суворій величі цегляний мур, увігнутий дугою, наче гребля Дніпрогесу. Зверху, під потрощеним карнизом тягнулась вервечка декоративних стрільниць, а знизу, забігаючи на круті схили яру, чорніли отвори справжніх рушничних бійниць обабіч двох широких артилерійських амбразур. Подекуди під ногами валялись важкі жовті цеглини з клеймами – з літерами й цифрами. Ми зайшли всередину через стрільчасті готичні двері, сторожко озирнулися. Круті цегляні сходи та склепінчасті стелі, таємничий холодний морок у глибині підземелля нагадували середньовічні замки з лицарських романів Вальтера Скотта, якими я на той час зачитувався. Відтоді на все життя закарбувалася і щемлива любов до старовини взагалі, і шаноблива повага до її пам’яток, а зорово – до споруд Київської фортеці як вперше усвідомлених у дитинстві саме в цих романтичних рисах. До того ж, брат умів додати таємничості і велично називав оті підпірні мури не інакше, як фортами.

Човновий причал біля Подільських воріт. Фото 1950 р. З сімейного архіву А. Гриценко та О. Липківського.

У 1964-1977 роках як інженер я працював на київському заводі «Арсенал» у відділі головного енергетика. Службові обов’язки дозволяли мені бувати в різних корпусах і з особливим почуттям сприймалися старі арсенальні майстерні (корпус № 1), кругла вежа № 5 (там над брамою ще зберігалася металева таблиця з літерою «Т» – первісна позначка споруди на плані фортеці) та довжелезна, дугою, колишня «Жандармська» казарма. Все це – з тої самої жовтої цегли, із склепінчастими казематами й глибоких сутеренів, крізь анфілади яких тягнулися інженерні комунікації.

Завод розбудовувався, зводились нові корпуси, щезали старі віджилі споруди. Отак на моїх очах 1967 року зламали мало кому тепер відому четверту фортифікаційну споруду, що опинилася в межах заводу «Арсенал». То був одноповерховий казематований верк, який стояв на узвишші на розі Кловського узвозу і теперішньої вулиці Гусовського (при мені – генерального директора заводу «Арсенал»). Заносити на територію заводу фотоапарат та й ще фотографувати - означало звинувачення в шпигунстві з усіма суворими наслідками, а «мобілок» тоді не існувало. Отож, збереглися лише спогади та кілька слів у нотатнику про об’єкт тої руйнації. Не маючи рулетки та й права на такі роботи, «метровими» кроками встановив розмір: 39х9 метрів. У плані – паралелограм з непрямими кутами, обернутий широким фронтом у бік Кловського узвозу, а колись – просто розлогого яру – долини струмка Клов. Коли я побачив той верк, половини вже

не було, працював екскаватор, один за одним під'їжджали й від'їжджали самоскиди. Здогадно, там мало бути п'ять або шість типових казематів розміром на одну гармату кожен, зі стрілецькими бійницями по кутах каземату. Цоколь був складений з бутового каменю, а ззовні – з грубезних гранітних брил, з'єднаних між собою чавунними скобами. В товщі фронтальної стіни було сховано сходи, які вели на горище. Останнє з того ж таки фронту закривав товстий мур-аттик з рушничними стрільницями. Дах із заломом нахилявся у бік двору. На більшості цеглин, що валялися тоді на землі, стояло клеймо «КВ.61». Отже, цей артилерійський верк було споруджено не раніше 1862 року, бо цегла тоді виготовлялася (отже, й клеймувалася) влітку, випалювалася взимку, а в роботу йшла наступного будівельного сезону.

Одночасно з верком розібрали колишні стайні Жандармського полку, що містилися поруч, вздовж тепер уже так само неіснуючого Кловського провулку.

Того ж 1967 року автор цих рядків став членом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, брав участь у роботі військово-історичної секції міського відділення Товариства.

1970 роком датована перша пам'яткоохоронна публікація автора – в газеті «Культура і життя» під промовистою, як на тепер, назвою: «Біля лаврських стін».[1]

Дізнавшись чимало цікавого про Київську фортецю та про старі арсенальські споруди з прочитаних в Історичній бібліотеці в Лаврі книг М. Закревського, Ф. Ернста, Д. Меньшова автор цих рядків не забарився поділитися здобутими знаннями з читачами-арсенальцями: оприлюднив статтю «Завод і фортеця» у кількох номерах заводської багатотиражної газети «Арсеналець»[2]. Публікація мала успіх у читачів-заводчан.

Ще задовго до того, на початку 1961 року, прогулюючись в районі Васильківського укріплення Київської фортеці, звернув увагу на вали й рови біля башти № 2. З її нижнього, підземного ярусу в бік рову дивилися чотири артилерійські амбразури з двох казематів. Ще далі, за поворотом рову, у вхідному куту попід земляним валом навпроти редюїту № 1 зачаївся мурований капонір. Відповідно до конфігурації тупого кута, під яким сходяться вали, він мав ламаний під тим самим кутом план, що складався з чотирьох бойових казематів. Про це свідчило попарне розташування амбразур - так само, як у вежі № 2. Кожна половина дивилася чотирма артилерійськими амбразурами в один бік рову, друга – в сусідній. У торцях було по дві рушничні бійниці. Потрапити в цей капонір можна було тільки через потерну, яка вела в товщі валу до редюїту, тобто вежі № 1.

Того дня була похмура погода, насувались сутінки, що не дозволило зробити якісніше фото. Сподівався навідатись ще раз, але не склалося.

При подальшій розбудові цього району в 1960-х роках і капонір, і амбразури нижнього ярусу вежі № 2 щезли в засипаному рові.

На жаль, неможливо було врятувати унікальну споруду Київської фортеці – так званий набережний казематований верк літер «F», більш відомий як Подільські набережні ворота або просто «водокачка».

Верк на Дніпровській набережній побудували у 1849-1853 роках за проектом архітектора Петра Таманського. Фортифікаційна споруда призначалася для захисту підступів з півночі, з боку Подолу – до Ланцюгового мосту (тепер майже там – міст Метро). Артилерія розміщувалася в казематах у два яруси і могла вести вогонь вздовж Набережного шосе в обох напрямках та в бік акваторії Дніпра і лівого берега. На першому поверсі містилися подвійні аркові ворота. Верк сполучався з горішньою частиною фортеці підземною галереєю, яка йшла через дві підпірні стіни до так званої «казарми на перешийку» з Микільською брамою.

Іншим призначенням верку було водопостачання фортеці та значної частини Печерську. Для цього верк був оснащений паровим котлом, який обігрівався дровами, та паровим насосом потужністю 10 кінських сил. На широко відомих старих світлинах, зроблених з боку Дніпра,

[1] Див.: Малаков Д. Біля лаврських стін // Культура і життя. –1970. – 6 серп. – С. 2.

[2] Див.: Малаков Д. Завод і фортеця // Арсеналець. – 1972. – 21, 28 лют.; 6, 13 берез.

Правий берег Дніпра з Подільськими воротами. Фото 1950 р. З сімейного архіву А. Гриценко та О. Липківського. Публікується вперше.

Подільські ворота з трамваєм 28-го маршруту. Фото 1930-х рр. З фондів ЦДКФФА України.

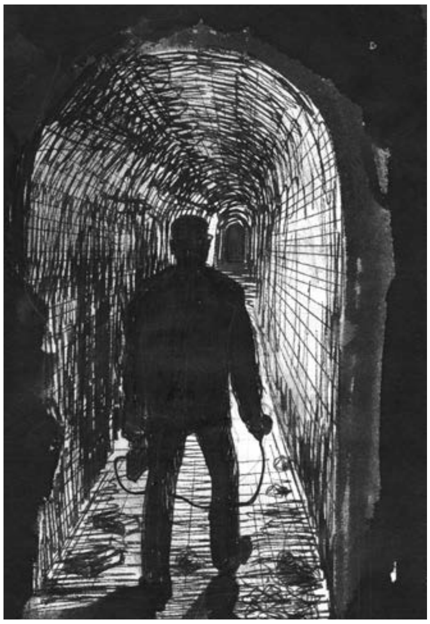
Рештки підвалин Набережного верку. Фото Д. Малакова. 1969 р. Публікується вперше.

Стрілецький тир на Печерську всередині. Фото Д. Малакова. 1969 р.

Капонір у рові Васильківського укріплення. Фото Д. Малакова. 1961 р. Публікується вперше.

Дмитро Малаков у підвалах заводу «Арсенал». Малюнок автора. 1969 р.

видно струмінь відпрацьованої пари на рівні цокольного поверху, яка викидається в повітря. Звідси дніпровська вода подавалася трубою, прокладеною в підземній галереї, до водонапірного баку, встановленого на горищі Микільської казарми. З часом паровий насос поміняли на електричний, а про розташування парового котла нагадувала цегляна труба над дахом.

Наприкінці XIX ст. Київська фортеця остаточно втратила військове значення і 1897 року була переатестована на «фортецю-склад III розряду». 1908 року було скасовано еспланадні правила і це дозволило 1912 року прокласти по Набережному шосе трамвайну колію. Вона пролягли через обидві арки Подільських воріт до Ланцюгового мосту і далі – на лівий берег Дніпра. Спочатку тут курсував мототрамвай – від Поштової площі до Броварів, а потім ходив трамвай 28-го маршруту – з Подолу до Наводницького мосту (моста Патона ще не було).

На початку листопаду 1943 року, залишаючи Київ, німецькі сапери замінували, серед багатьох об'єктів, і Печерську водокачку. Про те, як її розміновували, згадував колишній командир 207-го окремого батальйону інженерних загороджень старший лейтенант Олександр Немчинський, уродженець Києва, згодом – полковник, доктор економічних наук. Цитуймо:

«На другий чи третій день розмінування підрозділ сержанта Салія знешкодив сюрприз, закладений у насос водокачки, розташованої біля Дніпра і призначеної для подачі води до Печерського району. Тільки великий досвід та виняткова зібраність мінерів дозволили упередити вибух». Ще на підході до об'єкту, уважно роздивляючись місцевість, бійці знайшли тоненький гвинтик – запобіжну чеку від знайомого їм німецького вибуховика. Сержант А. Салій помітив, що двері водокачки відчиняються назовні, отже за ними міг бути закріплений фугас натяжної дії, який мав спрацювати при відкриванні дверей. Командир наказав підлеглим відійти в укриття, вибив віконну раму і заліз всередину. За кілька хвилин напруженого чекання вийшов з дверей, знешкодивши заряд двадцяти кілограмів вибухівки. Бійці зайшли всередину, уважно роздивляючись навколо. Підозра впала на насос з електродвигуном. Знов усім було наказано вийти, а в приміщенні залишились сержант і рядовий Н. Амінов. І дійсно: другий вибух міг статися при запуску двигуна. І цей заряд було знешкоджено. На жаль, обоє звитяжців не дожили до кінця війни, хоча загинули не за розмінуванням, а у відкритому бою з ворогом»[3].

Так уже сталося: те, що не вдалося зробити з водокачкою ворогам, через вісім років зробили… радянські сапери…

Одної глупої ночі у липні 1951 року Набережний верк або Подільські ворота було висаджено в повітря та розібрано на цеглу, оскільки споруда заважала все інтенсивнішому руху по Набережному шосе. Останнє розширили та згодом реконструювали. Деякий час попід горою ще залишалися на поверхні рештки споруди, але згодом їх засипали землею.

Варто згадати ще один зниклий об'єкт Київської фортеці допоміжного призначення – стрілецький тир. Він був споруджений десь наприкінці XIX ст. на Печерському плато край схилу до Неводницького яру між круглими вежами-казармами № 2 та № 4. Являв собою дві паралельні цегляні стіни завдовжки близько 300 метрів. Архітектурно імітував романтичний замковий мур з зубцями. З обох торців та по центру стін височіли шатрові вежечки. Стрільці розміщувалися в північному торці, що був ближчий до вежі № 4. По центру та в південному торці розміщувалися мішені для стрілецьких вправ на відстані, відповідно, в 150 і 300 метрів. Щоб запобігти вильоту «сліпих» куль за межі тиру, впоперек, спираючись на стіни, лежали залізобетонні плити, однаково похилені під певним кутом так, щоб випадкова куля рикошетом падала на землю всередині тиру. Тут пройшли вишкіл тисячі військовослужбовців Київського гарнізону кількох поколінь.

Тир розібрали 1976 року при реконструкції бульвару Лесі Українки.

Сподіваємось, ця публікація прислужиться збереженню пам'яті про зниклі споруди Київської фортеці, доповнить деталями вже відомі дані.

---

[3] Див.: Немчинский А. Б. Осторожно, мины! – М.: Воениздат, 1973. «Военные мемуары». – С. 111-113. Ініціали подано за текстом видання, тобто за російським правописом

До 100-річчя початку Першої світової війни

Олександр Реєнт (м. Київ), Тетяна Ковальчук (м. Маріуполь)

Перша світова війна 1914-1918 рр.: український контекст

Осмислити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древнього філософського правила – оповідати про будь-які соціальні явища «без гніву, пристрасті та осудження», що особливо важко робити, коли звертаєшся до історії найкривавіших воєн в історії людства, які припали на першу половину XX ст. і справедливо були названі, на противагу усім іншим, «світовими».

Велика війна 1914-1918 рр., з початком Другої світової названа Першою, як явище цивілізаційного розмаху та порядку стала переломною подією для світової історії, справжньою гранню між епохами, визначивши, по суті, подальший розвиток людської цивілізації. На слушну думку американського дипломата і політолога Дж. Кеннана, «все, що відбулося у світі в XX ст., спричинено Першою світовою війною».

Водночас, вона стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, XIX ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, розширення демократичних інституцій, залучення все більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні – автомобілі, літаки, електротовари, вироби хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим, і не лише для представників родової аристократії й буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більш її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затяжними й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили було запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда й підвів риску під усталеним порядком життя.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла з собою Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, який вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Лише за перший її тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які

тривала війна, загалом до війська було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн – убито (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн – поранено, з яких 3,5 млн назавжди стали інвалідами.

Раніше небачені масштаби Великої війни та наслідків, що вона їх спричинила для світу й особливо – для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. На Заході саме так і було: Перша світова війна там стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті вже для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла із собою людству Друга світова війна – не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок – ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явище безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн. А у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову». Тож не дивно, що про скільки-небудь цілісну, неупереджену й не закостенілу радянську історіографічну картину Першої світової війни говорити не доводиться. Відповідно, системне та комплексне дослідження «українських аспектів» цієї війни стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності. Історіографічні здобутки на цьому шляху останніх вже майже двох з половиною десятиріч сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важливою складовою про події Великої війни, які не могли не залишити глибокий слід в історії України.

Назвімо найголовніші «українські аспекти» Великої війни 1914-1918 років. Українські етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців, так само як і для поляків, війни. Через австро-угорські Галичину та Буковину і російську Волинь неодноразово прокотився страшний каток бойових дій. На згаданих українських землях відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (1914 р.) і Брусиловський прорив (1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарновського прориву (1915 р.), де зі щитом вже були армії країн Четверного союзу. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території промовисто вже самим своїм числом говорять хоча би тільки 6-ть (!) битв за Ковель.

Протиборчі у війні країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення «русских подъяремной Руси из 600-летней неволи» (Російська імперія) чи українців від «російської тиранії» (Австро-Угорщина та Німеччина). Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії, розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання пекучої внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху.

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях супротивника були влаштовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у

реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

У той же час треба відзначити, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць) опинилися під владою та адмініструванням одної держави – Російської імперії.

На відміну від чехів- та поляків-військовополонених, з яких країнами-антагоністами у війні формувалися на доволі широкій основі добровольчі військові загони та легіони, що мали діяти проти країн, підданим яких був їхній особовий склад, з українців різної політичної орієнтації робилися лише окремі спроби формування таких загонів. Так, спроби 1915–1917 рр. формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих підрозділів, що діяли б спільно з російськими військами, не були доведені до стадії практичного втілення. Формування ж Німеччиною двох полків – Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених-українців – було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Водночас Велика війна поклала початок формуванню українських національних військових частин у складі армій протиборчих країн: Легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше – влітку-восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у XX ст. скриньку Пандори нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих – до таборів на Заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші. Сотні тисяч добровільних біженців і примусових виселенців, які потребували хоч якогось облаштування в місцях свого перебування, становили одну з найгостріших гуманітарних проблем, породжених Першою світовою війною.

Евакуація на схід влітку-восени 1915 р. із прифронтових, що перебували під загрозою захоплення ворогом, Волинської, Подільської та Київської губерній частини промислового потенціалу, цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом святого Володимира стала апробацією такого роду досвіду та передвісником масштабної евакуації часів Другої світової війни.

Мобілізація до війська мільйонів чоловіків на українських теренах (щонайменше 500 тисяч з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до сутнісних демографічних змін у структурі зайнятості населення, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були заступити вибулих на фронт чоловіків.

Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у

воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих факторів на населення українських теренів, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та ліг в основу міжнародноправних договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал починаючи з літа 1917 р. шляхом самочинної демобілізації величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далося взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Велика війна 1914-1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому значною мірою позбавлені у довоєнні часи відчуття реальності мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Вступивши у Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її українські землі вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як самопроголошена незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, втім, після Брестської мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а підавстрійська – у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Особливо варто зазначити, що жодна з двох протиборчих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Попереду був час боротьби за Соборну Українську Державу…

Минуло століття від початку Першої світової війни. І несподівано світ усвідомив, що він є свідком розгортання прямо на його очах нової, квазі-світової, війни, в епіцентрі якої, на жаль, знову судилося опинитися Україні.

Аналізуючи події 2014-го, ніяк не уникнути промовистих паралелей з 1914-им. Схоже, ми є свідками другого у новітній історії «видання» та наступу «русского мира» – цього агресивного політико-ідеологічного концепту, що прагне до самовтілення. Перше, як одна із призвідних пружин до Великої війни, мало місце саме тоді, у далекому 1914-му. Як і тоді, «русский мир» заперечує саме право на наше, українців, самодостатнє існування поза межами встановлених ним кордонів «русскости». Як і тоді, наша внутрішня слабкість – незавершеність формування української як етнічної, так і політичної націй – ллє воду на його руйнівний млин. Як і тоді, пропагандистська машина повним ходом продукує отруйний чад «присоединения исконно-русских земель», від якого вже настало запаморочення свідомості більшості населення нашого сусіда. Багато що, як і тоді…

Але відтоді світ невпізнанно змінився, як і змінилися ми самі, що дає нам надію, що Тепер не буде так, як було Тоді.

УДК 94:352(477.61)»1905/1918»

Михайло Гаухман (м. Луганськ)

Місто і криза: міське самоврядування Луганська під час Першої російської революції та Першої світової війни

Розглянуто дії органів міського самоврядування Луганська, пов'язані з подіями Першої російської революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни 1914–1918 рр. Доведено, що луганське самоврядування мало широкі повноваження щодо підтримання правопорядку на вулицях міста під час революції та забезпечення боєздатності армії під час Великої війни.

Ключові слова: *міське самоврядування, Перша російська революція, Перша світова війна.*

Органи місцевого самоврядування покликані вирішувати нагальні проблеми, що стосуються повсякденного життя людей у рамках територіальних громад. Особливо важливими є дії місцевого самоврядування під час масштабних суспільних криз, викликаних революціями та війнами, коли від місцевої влади залежить безпека і добробут пересічних людей.

Доступної нам літератури з історії міського самоврядування доволі небагато, позаяк дана тематика перебувала поза увагою радянських учених і не стала надто «популярною» серед сучасних істориків з різних пострадянських держав. Низку розвідок з історії місцевого самоврядування опублікували українські науковці.

Питання соціально-економічної історії міст Лівобережної України та їхнього самоврядування розглянуті Дмитром Чорним [1]. Автор висвітлив особливості відносин між державною владою та міським самоврядуванням, між міським і земським самоврядуванням, соціальний склад «міської еліти» та напрями прибутків і видатків міських бюджетів [2].

Діяльність міського самоврядування з благоустрою вулиць висвітлена у статті Тетяни Портнової про міське життя Катеринослава [3]. Авторка показала виняткову роль катеринославської влади у міському благоустрої, але відзначила, що майже всі зусилля міського самоврядування були спрямовані на облаштування центральних вулиць, залишаючи без необхідної уваги міські околиці.

Значна увага приділена органам місцевого самоврядування в монографії Олени Прищепи про міста Волинської губернії в другій половині XIX – початку XX ст. [4]. Авторка висвітлила питання формування міського бюджету, благоустрою вулиць та розвитку народної освіти [5].

Місцеве самоврядування Російської імперії вивчається й російськими науковцями. Загальні питання діяльності міського самоврядування на початку XX ст. висвітлені в дисертаційному дослідженні російського історика Андрія Мамаєва, присвяченому міській владі в губерніях центральної Росії під час революційних 1917–1918 рр. [6]. Головну увагу автор приділив повноваженням міської влади за законодавством і в практиці правозастосування, а також формуванню міського бюджету [7].

Спеціальна монографія про міське самоврядування присвячена Баку наприкінці XIX – на початку XX ст. [8]. Автор, азербайджанський історик Кямаля Оджагова, звертає головну увагу, по-перше, на порядок обрання та структуру органів самоврядування [9], а по-друге – на реалізацію таких функцій міської влади, пов'язаних із гуманітарною сферою, як розвиток народної просвіти та охорони здоров'я [10]. Однак відзначимо, що у Луганську, на відміну від Баку, питаннями охорони здоров'я займалося не міське самоврядування, а Слов'яносербське повітове земство.

В охарактеризованих вище працях показана діяльність міського самоврядування з благоустрою міст, розвитку народної освіти та медицини, що свідчило про важливий вплив міської влади на повсякденне життя пересічних містян. Однак поза увагою авторів опинилися періоди Першої російської революції 1905–1907 рр. та Першої світової війни 1914–1918 рр., коли міська влада набула значення впливової громадської сили. Запропонована стаття присвячена діям органів міського самоврядування Луганська в кризові часи початку XX ст.

Луганськ на початку XX ст. був промисловим центром Донецького басейну, а населення міста стрімко зростало: наприклад, у 1910 р. Луганськ замешкувало 42,7 тис. чол., а у 1911 р. – вже 61,4 тис. чол., тобто лише за 1 рік чисельність містян зросла майже в 1,5 рази (!) [11]. У

Луганську знаходилися два великі заводи: казенний Патронний завод, розрахований на випуск 100 млн. патронів на рік, і приватний паровозобудівний завод Гартмана. Докладний і промовистий опис Луганська, з точку зору пожежної безпеки, склав у 1916 р. уповноважений правління «Російського союзу товариств взаємного від вогню страхування»:

«Місто Луганськ, що являє собою найбільший центр Донецького кам'яновугільного басейну, розташований головною своєю частиною по правому берегу річки Лугані, а меншою частиною, під назвою «Кам'яний Брід», на лівому березі. Маючи корінних мешканців 85 тис., а з прийшлими та біженцями до 120 тис., місто розкинулося на розлогій площі (7,5 верст у головній частині та 3 у Кам'яному Броді) з великою кількістю приватних садів, що тягнуться переважно вздовж річки та по вулицях. Вулиці, почасти замощені та освітлювані електрикою, здебільшого широкі від 10 до 12 і від 15 до 20 сажнів [тобто приблизно від 21,3 до 25,6 і від 32,0 до 42,7 метрів. – М. Г.], будівлі відмінні, у центрі 2-3 і навіть 4-поверхові та не скупчені…» [12].

Як бачимо з наведеної цитати, центр Луганська був доволі добре благоустроєний. А на поштових листівках початку XX ст., присвячених Луганську, були зображені центральні вулиці з невеличкими будинками у стилі модерн, лініями електропередач і брукованим покриттям [13].

Перед розглядом діяльності органів місцевого самоврядування Луганська під час Першої російської революції зупинимося на історіографії цієї проблеми. Адже революція, особливо події переломного 1905 р., помітно вплинула на діяльність міської влади. Революційні події у Луганську були розглянуті в низці праць, написаних за радянських часів.

Перша доступна нам спеціальна робота про революційні події в Луганську, монографія І. Берхіна, представляє доволі докладну картину революційного та робітничого руху в Луганську [14]. Відповідно до стандартів радянської історіографії, автор показав «керівну роль» Луганського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) в революційних виступах. Відтак революційний і робітничий рух були показані істориком як два боки єдиного революційного процесу, оскільки І. Берхін не припускав можливість робітничих виступів без революційного керівництва. Звісно, ці тези необхідно перевірити шляхом верифікації – нового вивчення джерел, що виходить за рамки нашого дослідження.

Подіям 1905–1907 рр. приділена увага і в колективній праці з історії комуністичної партії в Луганській області [15]. Окрема глава видання, присвячена революції, написана з позицій, аналогічних праці І. Берхіна [16].

Минуле робітничого руху на заводі Гартмана (сучасний Тепловозобудівний завод) в роки Першої російської революції популярно викладено в праці Геннадія Жданова з історії заводу [17]. Подібно до вказаних вище праць, у книжці підкреслена «керівна роль» більшовиків, на чолі з тодішнім робітником заводу – Климентом Ворошиловим, в організації робітничого руху.

Радянські праці не висвітлюють сюжети, пов'язані з міським самоврядуванням, але містять описи революційних подій. Це дозволяє зрозуміти контекст дій міської влади в революційний час. Варто приділити увагу насамперед 1905 р., оскільки в подальшому революційна активність знижувалася та помітно не впливала на роботу міської влади.

На початку 1905 р., за ініціативою міської влади, до Луганська ввели загони козаків для охорони правопорядку. У лютому Міська дума доручила Міській управі визначити вартість утримування сотні козаків, що й було зроблено в березні [18]. А в тому ж березні 1905 р. на порядку денному засідання Луганської думи були питання про видачу грошової допомоги сім'ї вбитого городового (вірогідно, постраждав у революційних подіях) та створення «з обивателів дружини для охорони мешканців міста та їхнього майна» [19].

Подібні питання, розглянуті Думою в лютому та березні 1905 р., були наслідком революційних подій. Саме 17 лютого 1905 р. відбувся багатотисячний страйк луганський робітників. Ініціаторами страйку були робітники заводу Гартмана, які зранку відмовилися починати роботу, а вдень попрямували до залізничних майстерень і Патронного заводу, щоб робітники цих підприємств долучились до страйку. Ввечері колона робітників пройшла вулицями Луганська [20]. Страйк продовжувався до 21 лютого, і в наступні дні до міста були викликані війська [21]. Вірогідно, саме тоді й могли статися сутички між робітниками та городовими.

Активісти робітничого руху планували провести новий страйк 1 травня, але цю ініціативу було зірвано оперативними заходами державної влади. Відтак 1 травня на вулицях Луганська були розставлені городов, а частини піхоти і сотня козаків, розквартировані в місті, були приведені в бойову готовність [22].

Невдовзі після цього, у червні 1905 р., Дума постановила «визнати безумовно бажаним» залишити козаків у Луганську на зиму. Для їхнього розміщення було вирішено підібрати нове, більш зручне приміщення, а ближчим часом збудувати нові казарми та стайні. Причому витрати на утримання козаків надходили з міського бюджету. Однак «думці» попрохали Слов'яносербського повітового справника (Луганськ був із 1882 р. центром Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії) звернутися до адміністрації заводів і родовищ Луганська та околиць міста для того, щоб підприємці взяли на себе частину витрат на утримання козацької сотні [23]. Вірогідно, козаків прагнули спрямовувати й проти непокірних робітників і шахтарів. Через місяць, у липні, Дума вирішила будувати казарми та стайні для розміщення козацької сотні [24]. Саме у червні–липні 1905 р. підприємствами Донбасу прокотилися страйки, а 8 липня відбувся страйк на заводі Гартмана, після якого з підприємства було звільнено близько 200 робітників [25].

Згодом Міська дума займалася вирішенням питання про перебування козаків у Луганську, що не всі «думці» вважали за доцільне. У вересні 1905 р. відбулося екстрене засідання Луганської думи, на якому гласні доручили міському голові звернутися до Катеринославського губернатора, щоб він дозволив скликати наступне екстрене засідання Думи – спеціально «для розгляду питання про те, чи існує наразі необхідність у дальшому перебуванні в місті козаків і при негативному вирішенні цього питання про виведення їх з міста» [26]. Певна річ, міська влада не могла самостійно вирішити це питання, оскільки накази про введення військ давали органи державної влади.

Губернатор погодився із проведенням другого екстреного засідання. У жовтні 1905 р. відбулося засідання Луганської думи, на якому була відхилена заява кількох гласних про виведення козаків і було вирішено «доручити Міській управі незабаром розпочати клопотання про наряд у місто для допомоги поліції нічних козачих роз'їздів для охорони громадського порядку» [27].

Судячи з того, що питання про перебування козаків ставилося, – і Луганська дума провела два засідання, необхідних для його вирішення, – чимало гласних були противниками застосування козаків для дотримання правопорядку. Готовність губернатора вирішувати питання про перебування в місті військ спільно з міським самоврядуванням свідчила, по-перше, про значний обсяг повноважень органів самоврядування, подруге, про важливість для державної влади, в умовах революційної нестабільності, звертатися за підтримкою до місцевої громадськості, представленої органами самоврядування.

Для характеристики революційної ситуації у Луганську показовою є драматична подія – єврейський погром 21-23 жовтня 1905 р. Цей погром був складником хвилі «жовтневих погромів» євреїв та інтелігенції, що відбулася після виходу Маніфесту 17 жовтня 1905 р. про «дарування» громадянських прав і свобод російським підданим [28]. Уряд і праві сили вбачали в погромах стихійну відповідь «корінного» християнського населення на участь євреїв у революційному русі [29]. А опозиційно налаштовані сучасники вважали, що погроми були організовані урядом і проведені «чорносотенцями» – представниками міського простонароддя («чорною сотнею»), очолених монархістами [30].

Причинами виникнення уявлень про «чорносотенні погроми» було те, що погроми відбувалися майже одночасно та за однаковим сценарієм: спочатку поширювалися чутки про майбутній погром, потім відбувалися «патріотичні маніфестації», після яких розпочинався погром, а лише на третій день погрому поліція та війська зупиняли безлади [31]. Однак у сучасній історіографії теза про «чорносотенні погроми», сплановані поліцією, була спростована, адже не існувало наказів про погроми, а широка мережа монархічних – «чорносотенних» – організацій була створена не раніше листопада 1905 р., тобто після піку революційного насильства у жовтні 1905 р. [32]. Причини єврейських погромів у Російській імперії залишаються невивченими, оскільки для їхнього з'ясування потрібно звернутися до розгляду феномену натовпу, що виходить за межі нашого дослідження [33].

Єврейському погрому в Луганську, як і решті «жовтневим погромам», передували зібрання містян і революційні демонстрації. Вони розпочалися з вечора 17 жовтня, коли до луганців дійшли чутки про «дарування конституції», тобто про підписання Миколою II Жовтневого маніфесту. Два дні потому, 20 жовтня, відбулися сутички між євреями та монархічно налаштованими християнами («росіянами»). Наступного дня, після богослужіння в Миколаївському соборі, вулицями пройшла «патріотична маніфестація» монархістів, яка переросла в напади на єврейські будинки. 22 жовтня групи погромників

вдиралися в єврейські будинки та лавки в різних частинах міста. Викликаний повітовим справником взвод козаків не зміг зупинити безлад. Наступного дня погром продовжувався в деяких частинах Луганська. Жертвами погрому стали три християнина і два євреля, убитих козаками. Поліція затримала 68 погромників [34]. Перебіг луганського погрому цілком відповідає жовтневим погромам і в інших містах «смуги осілості» [35].

Єврейський погром є показовим для характеристики революційної ситуації, адже жовтень 1905 р. став першим піком революційного насильства у Луганську. Як бачимо, у місті на той момент діяло три сили: натовп погромників, поліційні та військові загони, міське самоврядування. Дума та Управи були осторонь подій, не намагаючись зупинити безлади, адже органи самоврядування були призначені впорядковувати мирне життя, а не наводити лад у революційній ситуації. До того ж вони не мали у своєму розпорядження якихось загонів міської самооборони. Певна річ, «думці» вирішили не допустити повторення безладів і насильства, створивши озброєні загони для охорони правопорядку.

Невдовзі після єврейського погрому, у листопаді 1905 р. Дума доручила Управі розділити місто на «дрібні вартові ділянки». У кожній ділянці передбачалося призначити декількох попечителів, для яких потрібно було скласти відповідну інструкцію. Дільничні попечителі повинні були організувати «нічну варту» ділянок, зібравши загони з місцевих мешканців – добровольців чи найманих осіб [36]. Наступного дня після думського засідання, службовці Управи склали спеціальний бланк для «членів вартового комітету щодо охорони міста» [37]. Клопотання «думців» про організацію міської варти, через катеринославського губернатора, було відправлено міністру внутрішніх справ [38].

На тому ж самому засіданні Луганської думи було вирішено виділити кошти для допомоги постраждалим від погрому (1 тис. крб) і на ремонт будівель, що згоріли, – жіночої гімназії (5 тис. крб) та міського училища (300 крб.). Для розподілу грошей, виділених постраждалим, та отримання пожертв, за рішенням гласних, передбачалося утворити спеціальний комітет, який очолив міський голова – Стефан Лутовінов [39]. Цей комітет було створено, і він діяв до червня 1906 р., коли був закритий за рішенням Міської думи [40].

Постраждалі від погрому оголосили про суму збитків у 600 тис. крб, що, на погляд повітового справника, вдвічі перевищувало реальну суму збитків [41]. Так чи інакше, сума в 1 тис. крб була настільки мізерною, порівняно зі збитками від погрому, що радше могла забезпечити постраждалих лише найбільш необхідними продуктами та медикаментами. Вірогідно, за півроку існування міського комітету для допомоги постраждалим від погрому, луганській владі вдалося надати постраждалим певні кошти. Міська влада, на відміну від влади державної, надала хоч якусь допомогу постраждалим від погрому, але останнім доводилося розраховувати винятково на власні можливості та сприяння з боку єврейської громади Луганська.

Після єврейського погрому ситуація в місті не заспокоїлася. Якраз у грудні 1905 р. в Москві відбулося збройне повстання. Під впливом цієї події, луганські соціал-демократи вирішили, що влада в Луганську має перейти від Міської думи до Ради робітничих депутатів. Цю вимогу було виголошено на тогочасних мітингах. Зрештою, 10 грудня 1905 р. революціонери надали міському голові, С. Лутовінову, свою резолюцію з такими вимогами: 1. розпустити Міську думу та обрати – на засадах загального, рівного, таємного та прямого голосування – новий склад Думи; 2. замінити поліцію та козаків на «народну міліцію» для охорони порядку в місті; 3. надати приміщення для «народних мітингів»; 4. зупинити підвищення цін на продукти. Крім цього, революціонери вимагали провести відкрите, за участю представників новоствореної Ради робітничих депутатів та активістів робітничого руху, засідання Луганської думи в Народній аудиторії [42].

Через два дні, ввечері 12 грудня, відбулося відкрите засідання Міської думи в Народній аудиторії. Під час засідання сцена була розділена на дві частини: з одного боку розмістилися думські гласні, а з іншого боку – революціонери та робітники. Останні перетворили це засідання на власний мітинг і виступали з промовами на підтримку згаданих вище вимог, а гласні – мовчали. Кілька годин потому С. Лутовінов закрив засідання та призначив на 14 грудня нове відкрите засідання для розгляду резолюції з вимогами революціонерів. Натомість на наступне засідання ані думські гласні, ані сам міський голова не з'явилися. Відтак революціонери примусово доставили міського голову до Народної аудиторії, проте той заявив про неможливість законної відставки Міської думи та відсутність коштів для озброєння «народної міліції». Після цього велелюдний натовп робітників вирушив до в'язниці,

вимагаючи звільнення К. Ворошилова. Для того, щоб не загострювати ситуацію, тюремна адміністрація відпустила з-за ґрат революціонера [43].

Після другого піку революційних подій питання про створення міської охорони, бодай не «народної міліції», втретє з березня опинилося на порядку денному засідання Луганської думи. У грудні 1905 р. вона затвердила запропонований кількома гласними проект «обов'язкової постанови щодо питання про охорону міста», але розгляд цього проекту вирішили відкласти [44]. Вірогідно, ця «обов'язкова постанова» покликана була врегулювати діяльність згаданих вище «членів охоронного комітету», а тому розгляд проекту постанови необхідно було відкласти до рішення державної влади про дозвіл або заборону на створення міської варти Луганська. У березні 1906 р. Губернське в земських і міських справах присутствіє визнало Луганську думу некомпетентною видавати «обов'язкові постанови» про охорону міста, а міністр внутрішніх справ відхилив клопотання «думців» про організацію міської варти [45].

Луганська влада не залишилася осторонь нового явища політичного життя – народження російського парламентаризму. 27 квітня 1906 р. відбулося врочисте відкриття Державної Думи першого скликання. Напередодні цієї події, 25 квітня, луганські «думці» постановили «у день відкриття Державної Думи… відслужити у Соборно-Миколаївській церкві божественну літургію та потім благодарствений Господу Богу молебень, причому доручити міському голові звернутися до завідувачів навчальних закладів та училищ міста з проханням про припинення 27 квітня занять у підвладних їм навчальних закладах та училищах і відвідування, разом із учнями, богослужіння і володарям торгівельних закладів у місті про припинення, бодай на час богослужіння, торгівлі в їхніх закладах» [46].

Подібне ставлення до відкриття Державної Думи свідчило про знаковість цієї події – як одного з найважливіших результатів революції. Зауважимо, що луганська влада могла зобов'язати взяти участь у літургії персонал навчальних закладів та учнів, але не мала змоги зобов'язати до цього торговців, а лише попрохати їх «про припинення, бодай на час богослужіння, торгівлі». Хоча торговці й працювали на торговельних місцях на Базарній (або Новобазарній) площі, орендованих у міста, але вони були цілком самостійні в своїх діях, на відміну від адміністрації навчальних закладів.

Наслідком революційних подій був розгляд Луганською думою, у червні 1906 р., питання про будівництва казарм для козаків і флігеля для козацьких офіцерів. Але рішення цього питання було відкладено до отримання Міською управою кредиту на будівництво [47]. Як бачимо, міська влада прагнула того, щоб козацька сотня постійно знаходилась у Луганську. Однак у наступних рішеннях Міської думи нам не вдалося знайти згадку про цю ініціативу, що вказує на відмову від будівництва казарм через поліпшення ситуації в Луганську.

Політичні симпатії представників міської влади нам невідомі. Адже, по-перше, міські голови мали статус державних службовців, які не могли бути членами партій, а по-друге – опозиційні партії не могли навіть отримати офіційну реєстрацію [48]. Відомо лише, що провідні громадські діячі Луганська та Слов'яносербського повіту загалом, обрані до Державної Думи першого скликання, – земський діяч Віктор Радаков і народний учитель Семен Рижков, – були ліберальними політиками: В. Радаков увійшов до фракції «кадетів» (Партія народної свободи), а безпартійний С. Рижков – примикав до цієї фракції [49].

Скоріше за все, більшість міських діячів були лібералами. Так, в експозиції Луганського обласного краєзнавчого музея, у залі «Повітове місто Луганськ», знаходиться «Список выборщиков, намеченных внепартийными прогрессивными группами», невідомого датування. У списку виборщиків, близьких за поглядами до «кадетів», наведений міський голова С. Лутовінов. Виходячи із цього, припускаємо, що більшість міських діячів Луганська, подібно до більшості земських діячів Росії, були ліберально налаштованими прихильниками конституційної монархії та демократичної правової держави [50]. Однак серед міських діячів були й послідовники правих партій. Так, у лютому 1907 р. Дума вирішила безкоштовно надавати залу власних засідань для зібрань членів чорносотенної організації – Луганського відділу «Союзу істинно російських людей», а час цих зібрань потрібно було узгоджувати з Управою [51].

Отже, у революційному 1905 р. луганська влада прагнула підтримувати правопорядок і безпеку на вулицях міста, завдяки перебуванню в ньому козачої сотні та впровадженню громадської охорони міста. Самоврядування допомагало постраждалим від єврейського погрому жовтня 1905 р. Міська влада, наскільки це було

можливо, залишалася осторонь революційних подій, хоча намагалася протистояти революційному руху, відмовившись виконувати вимоги революціонерів у грудні 1905 р.

Незважаючи на те, що уряд відхилив ініціативу луганської влади щодо охорони міста, а допомога постраждалим від погрому була незначною, – всі ці спроби свідчили про намагання міської влади виконати завдання щодо захисту мешканців Луганська. До того ж, спроба місцевих робітників зупинити погромників показала, що намір міських діячів створити варту міг знайти підтримку серед луганців. Більшість міських діячів, за нашими припущеннями, була налаштована ліберально, а відтак – думські гласні були прихильниками перетворень, спричинених Першою російською революцією, але супротивниками революційного насильства.

У роки Першої світової війни органи міського самоврядування вирішували різноманітні справи, пов'язані з тиловою роботою військової влади та призовом військовослужбовців, оскільки ці заходи фінансувалися з міського бюджету. Загалом на початку ХХ ст. 8,2% міського бюджету витрачалося на утримання військових частин, розташованих у Луганську, але держава компенсувала ці витрати самоврядуванню [52].

Відомо, що в 1915 р. на розгляді Думи опинилися такі питання: 1) «про обстеження сімейного становища нижніх чинів і ратників ополчення, які вступили на військову службу»; 2) «про спорудження будівлі для Управління військового начальника і місцевої піхотної команди»; 3) «про утримання військових частин, розташованих у м. Луганську»; 4) «секретна справа про введення нового мобілізаційного розкладу для призову нижніх чинів запасу армії та флоту на дійсну службу, утвердженого 28 жовтня 1908 року» [53]. На жаль, рішення міської влади щодо цих питань нам невідомі.

Додамо, що у передвоєнні роки, «думцям» доводилося вирішувати деякі питання, пов'язані із забезпеченням військових сил у Луганську зокрема та Слов'яносербському повіті загалом. Так, у серпні 1912 р. Дума доручила Управі купити у 1913 р. «предмети обладнання» на випадок проведення загальної військової мобілізації, оскільки необхідне устаткування «до дня оголошення мобілізації буде, якщо не зовсім неможливо, але надто важко придбати» [54]. А в 1913 р. думські гласні обрали помічника завідувача «Першою військово-кінною дільницею» Слов'яносербського повіту на трирічний термін [55].

Невирішеним питанням для державної та міської влади був статус підприємств, власниками яких були громадяни (чи піддані) тих держав, які воювали проти Росії. Наприклад, у Луганську найбільшим таким підприємством був паровозобудівний завод Гартмана, більша частина акцій якого належала німецькому промисловцю Густаву Гартману [56]. У серпні 1915 р. на порядку денному засідання Думи знаходилося питання про накладення секвестру (заборони на реалізацію права власності) «на промислові підприємства і нерухоме майно в м. Луганську, що належать підданим держав, які воюють з Росією», але розгляд питання відклали через відсутність гласного, котрий готував доповідь про секвестр [57]. Залишається невідомим, чи ухвалила Дума згодом якесь рішення щодо секвестру, але цікаво, що це питання, яке мало загальнодержавне значення, розглядала міська влада. Можливо, уряд не зміг урегулювати проблеми секвестру власності громадян (підданих) ворожих держав.

З початком війни міська влада взяла участь у гуманітарних ініціативах, покликаних допомогти фронту. У вересні 1914 р. місто виділило 10 тис. крб. на потреби лазарету, що його спільно утримували місцевий відділ Червоного хреста, міська і земська влада. Додаткова 3 тис. крб. луганська влада виділила для допомоги сім'ям фронтовиків. Того ж часу, за рішенням Думи, Луганськ увійшов до складу «Катеринославського губернського міського району щодо надання допомоги пораненим воякам» [58].

У серпні 1914 р. була створена організація, що координувала гуманітарні проекти міст імперії та отримувала фінансування з державного бюджету, – «Всеросійський союз міст для допомоги хворим і пораненим воякам» [59]. А в листопаді 1915 р. до Всеросійського союзу міст вступив Луганськ [60]. За словами гласного, Миколи Стефановича, який виступив на засіданні Міської думи, масштабність діяльності Союзу міст зробила неможливим для Луганська залишатися поза організацією:

«Тепер Усеросійський союз міст розширив свої дії в справі допомоги містам, особливо незначним (*малосоставным*), і загалом поєднав міста Російської імперії в їхній праці щодо організації закладів, викликаних війною; *залишатися нині місту Луганську поза цим союзом аж ніяк небажано та, відверто кажучи, зовсім незручно* [курсив наш. – М. Г])» [61].

До того ж, як переконував своїх колег М. Стефанович, вступ Луганська до Всеросій-

ського союзу міст дозволив би отримати фінансування на відкриття лазарету та закуповувати медикаменти на складах союзу міст, що призвело б до економії міських коштів [62]. Вірогідно, М. Стефанович виходив з того, що Всеросійський союз міст, разом із Усеросійським союзом земств, займався централізованою закупівлею медикаментів на закордонних ринках, що дозволяло знизити закупівельну ціну в 1,5-2 рази [63]. У жовтні 1916 р. Дума обрала склад Луганського комітету Усеросійського союзу міст [64].

Невідомо, чи скористалася луганська влада з можливостей дешево закуповувати медикаменти та отримувати кредити, у чому Всеросійський союз також сприяв містам [65]. Однак міську владу цікавили ініціативи організації з урегулювання продовольчого питання, а тому в 1916 р. міський голова Луганська, Микола Васньов, звернувся до керівництва союзу міст із проханням про перенесення наради з продовольчого питання через неможливість прибути на неї [66]. А необхідність своєї присутності на продовольчій нараді міський голова пояснив тим, що Луганськ був індустріальним центром Донбасу: «місто Луганськ є центром вугільної промисловості з масовим контингентом прийшлого робітничого люду» [67].

Отже, під час Першої світової війни міська влада займалася вирішенням різноманітних питань, пов'язаних із утриманням органів військового відомства, організацією призову на військову службу, утримуванням лазаретів та участю в ініціативах Усеросійського союзу міст щодо забезпечення міст продовольством і медикаментами в умовах воєнного часу.

Новим етапом у міському житті, що потребує окремого дослідження, став революційний 1917 р., коли паралельно з органами міського та земського самоврядування з березня 1917 р. розпочали працювати Громадський виконавчий комітет і Рада робітничих депутатів, в якій спершу переважали «меншовики» [68]. А вибори до Міської думи у серпні 1917 р., проведені за новим законодавством, виграли «більшовики» [69].

Таким чином, «Луганське громадське управління» мало досить широкі повноваження, які були реалізовані міською владою в ініціативах з підтримання безпеки та правопорядку під час подій Першої російської революції, хоча міська влада й не могла протистояти ескалації насильства під час єврейського погрому в жовтні 1905 р. та революційним протестам у грудні 1905 р. Під час Першої світової війни важливою була співпраця луганського самоврядування з державною владою, спрямована на організацію призову військовим, та Усеросійським союзом міст, що втілював у життя різноманітні гуманітарні проекти.

Подальшим напрямком дослідження місцевого самоврядування Луганського краю на початку XX ст. може бути вивчення діяльності органів земської влади на теренах сучасної Луганської області: Катеринославського і Харківського губернського земства, Слов'яносербського та Старобільського повітового земства, зокрема – під час Першої російської революції та Першої світової війни.

Джерела та література

1. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х. : Вид-во Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

2. Там само. – С. 137–202.

3. Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс] / Тетяна Портнова. – Режим доступу : http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st (Розміщено 20 лютого 2012 р.).

4. Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / Олена Прищепа. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 287 с.

5. Там само. – С. 144–233

6. Мамаев А. В. Самоуправление городов России в условиях революционного процесса. 1917–1918 гг. (на материалах городов Московской, Тульской, Вятской губерний) : дисс. … канд. ист. наук / А. В. Мамаев. – М., 2010. – 360 с.

7. Там само. – С. 49–90.

8. Оджагова К. Городское самоуправление Баку в конце XIX – начале XX вв. / Кямаля Оджагова. – Баку : Нурлан, 2003. – 135 с.

9. Там само. – С. 42–69.

10. Там само. – С. 81–93.

11. Весь Луганск в кармане. Адрес-календарь и справочная книга города и окрестностей на 1912 год. – К. : Изд-ие Е. Шнирлина, М. Кулашкина, 1911. – С. 74.

12. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. 60, оп. 1, спр. 37, арк. 21.

13. Див. науково-художні видання: Башкина В. Я. Привет из Луганска. История Луганска на почтовых открытках и фотографиях / В. Я. Башкина, А. И. Поболелов, Ю. С. Сумишин. – Луганск : Максим, 2007. – 128 с.; Башкина В. Я. Луганск в трёх столетиях / В. Я. Башкина, А. И. Поболелов. – Луганск : Максим, 2012. – 140 с.

14. Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции / И. Берхин. – Л. : ОГИЗ; Госполитиздат, 1947. – 144 с.

15. Там само. – С. 29–53.

16. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации / ред. колл.: Л. Г. Шараев (председатель) и др. – К. : Политиздат Украины, 1979. – 470 с.

17. Жданов Г. В. Верность традициям : очерк истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода имени Октябрьской революции / Г. В. Жданов. – М. : Мысль, 1981. – 200 с.

18. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 3 зв.

19. Там само, арк. 10 зв.–11.

20. Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – С. 40–42.

21. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. – С. 32; Жданов Г. В. Верность традициям. – С. 32–33.

22. Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – С. 40–42; 26. Жданов Г. В. Верность традициям. – С. 36.

23. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 23 зв.

24. Там само, арк. 26 зв.

25. Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – С. 60–61; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. – С. 38–39; Жданов Г. В. Верность традициям. – С. 36–38.

26. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 30 зв.

27. Там само, арк. 31.

28. Lambroza Sh. The Pogroms of 1903–1906 // Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / Shlomo Lambroza; ed. by J. B. Klier and Sh. Lambroza. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – P. 227–232.

29. Всеподданнейший отчёт о произведённом сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве // Материалы по истории русской контрреволюции. – СПб. : Б. и., 1908. – Т. I. Погромы по официальным документам. – С. 296.

30. Див., напр.: В. Л. Внутреннее обозрение / В. Л. // Русская мысль. – 1905. – Кн. 11 (Ноябрь). – С. 237–240; Внутреннее обозрение // Вестник Европы. – 1905. – Т. VI. – Кн. 11 (Ноябрь). – С. 448–450.

31. (Лопухин А. А.). Правительство и контрреволюция / (А. А. Лопухин) // Материалы по истории русской контрреволюции. – СПб. : Б. и., 1908. – Т. I. Погромы по официальным документам. – С. LXXVI.

32. Степанов С. А. Чёрная сотня в России (1905–1914 гг.) / С. А. Степанов. – М. : Изд-во ВЗПИ, АО «Росвузнаука», 1992. – С. 49–85; Омельянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омельянчук. – К. : НІУРВ, 2000. – С. 116–119.

33. Миллер А. Империя Романовых и евреи / Алексей Миллер // Миллер А. Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – С. 132–135; Humphrey C. Odessa: Pogroms in a Cosmopolitan City / Caroline Humphrey // Ab Imperio. – 2010. – № 4. – P. 29–34.

34. ДАЛО, ф. П-2, оп. 1, спр. 72, арк.101–108.

35. Див., напр.: Хитерер В. М. Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года [Электронный ресурс] / В. М. Хитерер. – Режим доступа : http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1905.htm; Гаухман М. В. Єврейські погроми на Правобережній Україні в жовтні 1905 р. (за матеріалами київської преси) / М. В. Гаухман // Історичні записки. – 2008. – Вип. 28. – С. 25–31.

36. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 32.

37. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

38. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

39. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 32.

40. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 10, арк. 19 зв.

41. ДАЛО, ф. П-2, оп. 1, спр. 72, арк. 108.

42. Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – С. 77–80.

43. Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. – С. 197–198; Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – С. 80–82.

44. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 7, арк. 37.

45. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 5–5 зв.

46. Там само, арк. 5.

47. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 10, арк. 19.

48. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 149.

49. Див.: Башкина В. Луганский реформатор / Вера Башкина // Малая родина : сб. ст. Луганского областного краеведческого музея. – Луганск : Изд-

во «Шико» ООО «Виртуальная реальность», 2007. – С. 472–473; Белов Ю. Е. Алчевск. По публикациям городских газет. (Страницы истории) / Ю. Е. Белов. – Донецк : Донеччина, 2008. – С. 90–91.

50. Леонтович В. В. История либерализма в России (1762–1914) / В. В. Леонтович; пер. с нем. И. Иловайской; под общ. ред. А. Солженицына. – Изд. 2-е. – М. : Русский путь; Полиграфресурсы, 1995. – С. 371–372.

51. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 13, арк. 3 зв.

52. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 172, 178.

53. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 33, арк. 1 зв.–3.

54. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 24, арк. 21 зв.

55. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 33, арк. 1 зв.

56. Густав Гартман (1842–1910 рр.) – німецький промисловець і підприємець, який у 1895 р., разом із російським банкіром Іваном Леонтієвичем Гольдштандом, заснував «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» та розпочав будівництво паровозобудівного заводу. З 1896 по 1908 р. Г. Гартман був головою правління акціонерного товариства. Докладніше про Г. Гартмана і паровозобудівний завод на початку XX ст., див.: Жданов Г. В. Верность традициям. – С. 7–8; Луганск. Страницы истории. Конец XVIII – начало XX века : сб. / под общ. ред. О. В. Приколоты, Л. Д. Скворцовой. – Луганск : Полиграфический центр «Максим», 2012. – С. 315–316.

57. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 25, арк. 63.

58. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 36, арк. 10.

59. Див. докладніше про створення, напрями роботи та «політичне» обличчя Всеросійського союзу міст: Асташов А. Б. Всероссийский союз городов. 1914–1918 гг. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 – «Отечественная история» / А. Б. Асташов. – М., 1994. – 27 с.

60. ДАЛО, ф. 60, оп. 1, спр. 36, арк. 10.

61. Там само, арк. 10 зв.

62. Там само.

63. Там само, арк. 19.

64. Там само, арк. 15–15 зв.

65. Там само, арк. 20.

66. Там само, арк. 13–14.

67. Там само, арк. 14.

68. Сумишин Ю. С. Свидетели времени : историко-сфрагистический очерк / Ю. С. Сумишин, А. И. Поболелов. – Луганск : Виртуальная реальность, 2004. – С. 5–8.

69. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Гіроакі Куромія; пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 139; докладніше див.: Макарова А. В. Выборы в Луганскую городскую думу в 1917 г. / А. В. Макарова // Краеведческие записки : сб. научн. ст. – Вып. IV. – Луганск : Изд-во «Шико» ООО «Виртуальная реальность», 2008. –С. 385–386.

Николай Гаухман

Город и кризис: городское самоуправление Луганска в ходе Первой русской революции и Первой мировой войны

Рассмотрены действия органов местного самоуправления Луганска, связанные с событиями Первой русской революции 1905–1907 гг. и Первой мировой войны 1914–1918 гг. Доказано, что луганское самоуправление имело широкие полномочия по поддержанию правопорядка на улицах города в ходе революции и обеспечения боеспособности армии в ходе Великой войны.

Ключевые слова: *городское самоуправление, Первая русская революция, Первая мировая война.*

Nikolay Gaukhman

Town and crisis: Lugansk's municipality during the First Russian revolution and the First World War

The actions of Lugansk's municipal authority, linked to events of the First Russian revolution 1905–1907 and the First World War 1914–1918, are analyzed. We made conclusion that Lugansk's municipality had wild commissions in carrying order on the town's streets during the revolution and in keeping battle worthy of Russian army during the First World War.

Key words: *town's municipality, the First Russian revolution, the First World War.*

Краєзнавство в особах

УДК 94(477):929 Селінов

Валерій Левченко (м. Одеса)

Валентин Іванович Селінов (1876–1946): теоретик, практик та організатор краєзнавства

У статті на основі документальних матеріалів досліджено діяльність призабутого одеського професора В. Селінова у галузі краєзнавства в період 20–40-х рр. XX ст. Здійснено комплексний аналіз краєзнавчої діяльності вченого на тлі суспільно-політичного та культурного життя в СРСР, проаналізовано теоретичні та практичні аспекти його наукової спадщини.

***Ключові слова**: В. Селінов, краєзнавство, теорія, методика, практика.*

Одним із пріоритетних завдань української науки є вивчення напрацювань вчених у галузі краєзнавства, яке займає провідне місце у розвитку вітчизняної науки [1]. На сьогодні імена багатьох представників когорти вчених-краєзнавців залишаються призабутими, а їх науковий доробок недослідженим. До числа таких відноситься одеський історик В. Селінов, у науковій спадщині якого належне місце займають краєзнавчі студії.

Серед плеяди краєзнавців 20–30-х рр. XX ст. В. Селінову належить особливе місце. Як показує історія, саме силами подвижників, відданих справі до кінця й розвивається краєзнавча галузь. Фахівець, переконаний прихильник краєзнавчого руху, методист-практик, він зробив вагомий внесок у ґенезу теорії та практики краєзнавства в період 1920–40-х рр., який визнано лише на початку XXI ст. перевиданням його двох краєзнавчих розвідок [2–3]. Науковий доробок В. Селінова в цьому напрямку складає понад тридцяти праць (див. дод.), але вони майже всі невідомі науковому загалу. Подібна ситуація пов'язана з трагічною долею вченого, що потрапив у вир репресивної політики радянської влади в 1930–40-х рр. Унаслідок цього ім'я науковця та його праці були зазнали забуття. Доля вченого віддзеркалює драматичну планиду багатьох представників дореволюційної наукової інтелігенції, що продовжували працювати в умовах формування тоталітарної держави.

Грані інтелектуальної біографії В. Селінова не ставали предметом комплексних наукових досліджень. Період 1940–80-х рр. характеризуємо відсутністю робіт зі згадками про репресованого науковця. Виключенням стала робота академіка В. Гордлевського, в якій є посилання на одну з робіт науковця літературознавчого напрямку [4, с. 261]. Довгий час постать В. Селінова перебувала в тіні, на неї була поширена негласна заборона, тому згадки про вченого та посилання на його праці не з'являлися в науковій літературі.

Автори сучасних наукових публікацій почали поступово вводити в науковій обіг праці В. Селінова. Його студії аналізуються науковцями при вивченні питань культурно-історичних реалій XX ст. [5], економічного розвитку України в XIX ст. [6, с. 6], педагогіки [7, с. 90], історії античності [8], пушкінознавства [9], архітектури [10–11]. У колективній «науковій монографії» «Історико-містобудівні дослідження Одеси» [10, с. 2] автори через необізнаність з інтелектуальною біографією В. Селінова, припустилися некоректного судження, назвавши його «аматором» [10, с. 32]. У деяких наукових працях автори, сподіваємось через неуважність, припустились помилок при написанні прізвища вченого – «Селиванов» [12], «Семенов» [13].

На сьогодні в наявності є перші розвідки біографії В. Селінова, в контексті науково-педагогічної діяльності [14–18] і репресивної політики більшовицької влади в 1930–40-ві рр. [19–20]. Також згадується його ім'я як співробітника Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького [21–22] і Одеського історико-археологічного музею [23–24]. Перелічені праці не дають чіткого уявлення про життєдіяльність вченого, особливо в «кримський» (1876–1897) і «київський» (1897–1919)

періоди. Виняток складає «одеський» період (1919–1945), який у літературі описаний більш докладно [15, 19–20]. Поверхнево вивчений його внесок у розвиток краєзнавства, за великим рахунком він не усвідомлений як один з провідників краєзнавчого руху в Одесі та загалом СРСР, не розглядався дослідниками пласт його напрацювань. В якості виключення в цьому аспекті можна вважати дві спроби автора даної статті [25–26]. Отже, краєзнавча спадщина вченого не набула належного місця в історіографії, її не використовують історики, краєзнавці.

Актуальність даної розвідки полягає в осмисленні теоретичної і практичної діяльності В. Селінова в розвитку краєзнавства в 1920–40-х рр. Особливий інтерес має його підхід до постановки та вирішення проблем краєзнавства в теоретичній площині. Вивчення поглядів вченого на суть і призначення краєзнавства, на особливості формування та становлення діяча/учасника краєзнавчого руху, що сприяє відтворенню цілісної картини розвитку краєзнавства в СРСР в 20–30-ті рр. XX ст. Методичні напрацювання В. Селінова, унікальність яких полягає в єднанні власного практичного досвіду з вивченням накопичених теоретичних підходів розвитку краєзнавства, є цінним для вдосконалення сучасної концепції краєзнавства. Звернення до наукового доробку В. Селінова важливо для розуміння своєрідності його творчого шляху. Вчений вважав, що «...далеке минуле може дати корисний матеріал для практичних тем сучасності» [3, с. 8]. Загалом всі аспекти його творчості належною мірою ще недостатньо оцінено. Тож метою статті є аналіз наукового доробку вченого в галузі краєзнавства: характеристика його історико-краєзнавчих творів, зокрема теоретико-методичних поглядів.

До лона краєзнавчого руху В. Селінов увійшов в Одесі, куди переїхав восени 1919 р. в 43-річному віці. Приєднання науковця до нового для нього напрямку досліджень було зумовлено сформованою традицією краєзнавчих розвідок вчених міста, що була закріплена викладачами Новоросійського університету (1865-1920), об'єкти досліджень яких відповідали парадигмі: Північне Причорномор'я – Одещина – Одеса [27].

До Одеси В. Селінов перебрався разом з київськими колегами (С. Дложевський та ін.). Він був серед тієї невеликої кількості представників наукової інтелігенції, яка відступала на південь з наближенням до Києва більшовицьких військ. У «матері міст руських» В. Селінов, який народився 1876 р. в багатодітній родині міщан міста Карасубузар Таврійської губернії, опинився 1897 р., коли вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. У період від 1901 р., час закінчення вишу, до 1919 р. (за виключенням 1908-1910 рр., коли викладав російську мову та літературу в Катеринославському комерційному училищі й 1909 р. – їздив в Париж, де в Луврі впродовж двох місяців вивчав предмети мистецтва античності) працював на приватних курсах, у середніх навчальних закладах. У 1917 р. після видання праці «Современные вопросы теории исторического знания в связи с задачами методики истории» [28] його було запрошено читати лекції з методики історії на Вищих педагогічних курсах [8, с. 257]. Був обраний членом Історичного товариства імені Нестора-Літописця [19, с. 90]. Отже, київський період життя В. Селінова сприяв отриманню педагогічного досвіду та формуванню наукових інтересів – зацікавленням питаннями теорії історичного знання.

Зі встановленням влади більшовиків в Одесі, в лютому 1920 р. В. Селінов почав працювати у педагогічному відділі Губернського комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти й організовував курси з підготовки вчителів трудових шкіл. В. Селінов, як педагог, прийняв ідею створення трудової школи, яка була основним напрямком в педагогічній теорії та практиці організації загальної освіти в ССРР в 1920-х рр., підтвердженням чого є низка його праць, присвячена цій темі [29].

На початку 1921/22 навчального року В. Селінова запросили до Одеського інституту народної освіти (ОІНО) [30]. Після проходження відбору в кваліфікаційній комісії був затверджений НКО УСРР викладачем четвертої групи. В ОІНО він з успіхом навчав «пролетарських» студентів низки гуманітарних наук. У перший рік йому було доручено вести курси

з методики суспільствознавства та історії. Від 1924 до 1930 рр., часу реорганізації ОІНО, на українському і російському відділеннях соціально-історичного відділу факультету професійної освіти вів заняття з методики викладання суспільствознавства, практичних питань викладання історії, економічної історії Англії, загального курсу історії культури, екскурсійного та образотворчого методу викладання історії [8, с. 257].

В. Селінов був одним із теоретиків і практиків ОІНО з використання екскурсій як методу навчального процесу, впровадженого у виші в 1925/26 навчальному році. Викладачі ОІНО, як і всієї вищої школи УСРР, активно організовували для студентів тематичні екскурсії/експедиції з навчально-виробничою метою на підприємства, до культурно-освітніх установ, міст і сіл [30, с. 226, 237-238]. В. Селінов особисто розробляв методику проведення екскурсій та був провідником екскурсійного методу навчання в вищій школі Одеси в 1920-х рр., що за формою та методикою був наближений до одного з напрямків краєзнавчого руху – туризму, який сприяв оволодінню знань про рідний край, його природу, історію, культуру, поширенню краєзнавства в цілому.

Одним із аспектів діяльності В. Селінова в ОІНО була навчально-методична робота. Теорією методики викладання він почав цікавитися ще під час викладання в Києві, де видав дві праці на цю тему [28; 31]. Він виступав за кардинальну реорганізацію методики викладання в системі освіти, за впровадження нових методів – наочного ознайомлення з предметом, використання наочних посібників. Віддано своїй справі, вчений вів курси з методики викладання різних дисциплін, а також увійшов до діючих в ОІНО комітетів і комісій. Він входив до соціально-педагогічного комітету та протягом чотирьох навчальних років його обирали заступником голови педагогічної предметної комісії.

Паралельно з методико-педагогічною діяльністю в ОІНО В. Селінов також активно приділяв увагу цій справі за межами вишу. У 1927 р. його було призначено головою осередку «Друзі дітей» при груповому комітеті спілки «Робітники освіти». У 1929 р. безкоштовно читав лекції з краєзнавства у вечірньому робітничому університеті та був завідувачем окружного методичного комітету. Редагував екскурсійний відділ збірника «Одеса та Одещина» [8, с. 257-258].

Плідна методично-педагогічна робота В. Селінова була відзначена 1927 р. присвоєнням йому звання професора. 27 липня 1927 р. на підставі пропозиції ОІНО та постанови Кваліфікаційної комісії при Державному науково-методичному комітеті НКО УСРР від 13 липня, за розпорядженням Управління професійно-технічної та спеціально-наукової освіти НКО УСРР з 1 жовтня 1926 р. його було затверджено штатним професором другої групи з методики суспільствознавства [8, с. 258]. У 1929 р. його науково-методичній роботі була дана позитивна характеристика в московському журналі «Обществоведение в трудовой школе» [19, с. 92].

Упродовж всієї педагогічної діяльності В. Селінов залишався наставником молоді. Керував дипломними роботами студентів, теми яких стосувалися краєзнавчого напрямку та були в руслі наукових інтересів вченого. Під його керівництвом були підготовлені роботи: «Отдел Древне-Греческой культуры Одесского Областного Историко-Археологического Музея, как материал для экскурсий с учащимися Профшкол» (О. Варнеке), «Музей м. Одеси, як місце історичних екскурсій, запроваджених з учнями профшкіл» (Ф. Співак), «Екскурсія в Істпарт підчас проробки 1905 р.» (Д. Ройтман) і «Екскурсія на цукрову фабрику в курсі суспільствознавства» (Р. Сігал) [32].

В. Селінов як талановитий науковець і організатор брав участь в діяльності різних наукових об'єднаннях: соціально-історична секція Одеської комісії краєзнавства (голова С. Дложевський) при Всеукраїнській академії наук (ОКК при ВУАН) [33, с. 2–3]; заступник голови педагогічної секції Одеського наукового товариства (голова секції і товариства М. Гордієвський) при ВУАН (1926–1930) [34]; історично-етнологічний відділ (голова О. Томсон) Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (1927–1930) [35], Художнє товариство імені К. К. Костанді [36].

Особливо плідно наукова діяльність В. Селінова була пов'язана з ОКК при ВУАН. Він брав участь у багатьох засіданнях, на яких неодноразово виступав. На засіданні 7 квітня 1924 р. розповідав про краєзнавчу працю в СССР (тези або текст доповіді не віднайдено) [33, с. 115]. У 1929 р. його було обрано вченим секретарем комісії та включено до редколегії «Вісника» ОКК при ВУАН [37]. Після смерті С. Дложевського 1930 р. завдяки своїм організаторським здібностям В. Селінов відігравав помітну роль у формуванні концепції подальшої діяльності комісії. На тлі радикальних змін наукових інтересів учених в 1920-х рр., пов'язаних з поступовим проникненням в історичну науку марксистської ідеології, що призвело до повороту в бік вивчення соціально-економічних проблем суспільства, історії класової боротьби, революційного руху він пропонував членам комісії дослідити питання культурної революції, колгоспного будівництва та історію заводів і фабрик Одеси. Під його впливом новий голова комісії – І. Хмельницький підтримав ідею вивчення питань, актуальних для того часу, колгоспного руху, побуту робітників, культурної революції [19, с. 93]. Отже, в житті В. Селінова відбувся злет у кар'єрі, який стався завдяки поєднанню професіоналізму, що зберігся від старої школи, та офіційному прийняттю зміни курсу в історичній науці на прорадянську направленість, покликану ідеологізувати уми і підпорядкувати їх єдиній меті – будівництву соціалізму. Враховуючи просоціалістичну направленість у науковій роботі ОКК при ВУАН наприкінці 1920-х рр., не можна не зважати на позитивні моменти в її діяльності. Краєзнавчі питання, що на той час цікавили дослідників, й сьогодні залишаються актуальними, але в просторі розвитку науки вони вивчалися з використанням методології та термінології того часу. Незважаючи на це ОКК при ВУАН залишалася провідним осередком краєзнавчої діяльності на півдні України.

На зламі 1920–30-х рр. почала погіршуватися ситуація не тільки в змісті науки, а й в самій її інфраструктурі. В умовах встановлення тоталітаризму, посилювався натиск на науку і особливо на її представників, які відчували на собі тяжкість офіційної більшовицької ідеології. Не оминуло це й В. Селінова, якому, як представнику дореволюційної наукової інтелігенції, не завжди вдавалося відповідати сучасному світосприйманню суспільства. Наприклад, в останні роки викладання в ОІНО студенти його звинуватили в «ідеологічних ухилах». Це сталося на лекції з методики суспільствознавства, під час якої він використав термін «внутрішня наочність». Двоє студентів заявили, що цей термін пов'язаний зі старою теологічною філософією та суперечить діалектичному матеріалізму як складовій марксизму. Свою «професійну придатність» В. Селінову довелося доводити доповіддю на тему «Принцип наочності та діалектичний метод» у «Гуртку войовничих безбожників», після якої студентами було визнано розуміння професором діалектичного методу – правильним. Також він написав листа в інститутську газету «За пролетарские кадры» з визнанням суті своїх помилок, недостатнього володіння марксистською методологією. Для усунення цих недоліків професор був змушений просити додаткової громадської роботи, що дало б йому можливість «відчувати свій зв'язок з життям» та «стати на рейки марксистсько-ленінського світоспоглядання» [19, с. 97–98]. В умовах формування тоталітарної держави це не могло врятувати вченого дореволюційної генерації, за яким, не зважаючи на всі його прагнення дотримуватися вимог диктатури пролетаріату, залишався ярлик «старої» професури. Як наслідок 11 лютого 1931 р. В. Селінова було заарештовано.

На зламі 1920–30-х рр. реорганізація немарксистських установ та підрозділів історичної науки супроводжувалася репресіями, було активізовано переслідування та утиски відносно національно орієнтованих істориків в УСРР. У рамках формування нового суспільно-політичного ладу та запровадження монопольного панування комуністичної ідеології десятки вчених були заарештовані і засуджені. Навесні 1930 р. відбувся відкритий процес у справі «СВУ». На лаві підсудних опинилося 45 осіб, серед яких було двоє одеських істориків М. Слабченко і Т. Слабченко. У цей період страждань зазнали також інші вчені

Одеси, у тому числі й В. Селінов, який був заарештований органами ДПУ за підозрою в участі у підпільній контрреволюційній діяльності «Української організації» в Одесі [19, с. 95]. За цією справою того ж року були заарештовані – О. Рябінін-Скляревський (31 січня), Б. Комаров (12 лютого), Є. Загоровський (16 лютого), Ф. Петрунь (16 лютого) та ін. [38].

Зважаючи на вірмено-руське походження (батько – вірменин, мати – руська) та виховання в дусі російської культури було б некоректно зачисляти В. Селінова до проукраїнських істориків (українською мовою лекції читав з 1929 р. [19, с. 103]). Матеріали архівно-слідчої справи дають можливість дізнатися національно-політичних поглядів вченого. Він заявляв, що у своїх судженнях відносно самостійності України не був «прихильником Грушевського» (як і більшість одеських істориків – Є. Загоровський, М. Слабченко та ін. – В. Л.), а його погляд на геополітичне майбутнє України більше співпадав з концепцією Д. Багалія [19, с. 102], основу позицій якого в цьому питанні складали федералістські погляди [39], чим й відрізнявся від більшості національно налаштованих колег. З останнім В. Селінов був знайомий особисто. Підтвердження цього факту є його участь в ювілейній збірці на пошану академіка [40]. Отже, В. Селінов не належав до кола одеських національно налаштованих вчених, а в контексті вирішення «українського» питання в політичній площині стояв на федералістських позиціях.

Стосовно сприйняття науковцем історії української культури говорить зміст його, в переважній більшості, російськомовних доповідей та студій, в основі яких переважав науковий підхід. Так, в праці «Культуроведение в краеведческой работе» характеризуючи розвиток бароко в Україні він писав: «Стоит только вспомнить после этого страницы эпохи, когда развернулся на Украине этот стиль, эпохи, полной драматической борьбы народа за свою независимость, и станет понятным, как черты европейского барокко в национальном претворении оказались столь подходящей формой для воплощения исполненной трагизма религиозно-национальной идеи посредством напряженного движения ввысь при цельном и суровом облике всего архитектурного создания» [41, с. 46]. Отже, будучи російськомовним вченим В. Селінов та бачачи майбутнє України у федеративному союзі розділяв погляди на осібний хід розвитку історії України окремо від Росії та існування власної історії культури українського народу.

Після семи місяців перебування під вартою, у вересні 1931 р. В. Селінова випустили з одеської тюрми. Трохи пізніше були звільнені його колеги – Є. Загоровський (4 жовтня 1931 р.), О. Рябінін-Скляревський (10 грудня 1931 р.), Б. Комаров (5 березня 1932 р.), Ф. Петрунь (5 березня 1932 р.) [38]. У цілому в 1930–31 рр. в Одесі, унаслідок масових репресій більшовиків, припинили функціонувати всі наукові й просвітницькі товариства. У цей час умови й обставини почали зловісно змінюватися, ідеологічний тиск дедалі відчутніше поширювався на науку. Зростаючі тенденції централізації і бюрократизації суспільного життя негативно вплинули на стан досліджень науковців. Відбувалося вилучення «націоналістичної» наукової літератури, зміни у змісті викладання історичних дисциплін та організації підготовки кадрів істориків.

У таких умовах, після звільнення з під варти, В. Селінов не продовжив викладання у вищій школі (до арешту в 1930/31 навчальному році працював в інститутах Професійної освіти і Соціального виховання.). Він повернувся до роботи в Одеському історико-археологічному музеї, в якому з 25 жовтня 1930 р. за призначенням сектора науки НКО УСРР працював на посаді завідуючого відділу феодалізму та торговельного капіталізму в Надчорноморських країнах. Під час роботи в музеї займався розробкою проблем місцевого минулого та методологічними питаннями історії [8, с. 259]. Проводив екскурсії для вчителів [19, с. 92].

Впродовж 1930-х рр. займатись виключно наукою і залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Тематика і зміст наукових досліджень (особливо теоретичні аспекти) отримували більшовицьке забарвлення, що супроводжувалось посиленням адміністративного тиску на вчених і бажанням держави підкорити їх своєму дикта-

тові. Радянське керівництво швидко і безжалісно розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками набутих моральних цінностей і дозволяв собі прояви вільнодумства. Саме в цей час В. Селінов зосередився на вивченні проблем античної історії. 16 грудня 1940 р. Вища атестаційна комісія при Всесоюзному комітеті у справах вищої школи допустила його без наявності вченого ступеня кандидата наук до захисту докторської дисертації на тему «Древние причерноморские поселения Северо-западного Причерноморья III–IV столетия нашей эры» [8, с. 259]. Захист цієї роботи відбувся в інших політичних умовах.

У 1941–1944 рр., під час німецько-румунської окупації Одеси, В. Селінов залишився в місті на посаді директора Історико-археологічного музею. У відкритому для відвідувачів 20 вересня 1942 р. музею він керував роботою всіх відділів (стародавнього Єгипту, первісного суспільства, давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я, середньовіччя, нумізматики) та бібліотекою, що нараховувала понад 20 000 томів. У музеї постійно йшла робота з реставрації давніх ваз, теракотових статуеток та великої кількості керамічного матеріалу. Співробітники музею підтримували зв'язки з музеями й університетами Бухаресту і Ясс, звідки отримували наукову літературу. Під керівництвом В. Селінова співробітники музею проводили дослідження. Сам він підготував праці «Филиал Ольвии на территории Одессы», «Ольвийские монеты римского периода» і «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром периода торгового расцвета Ольвии в 4-3 вв. до Рождества Христова», яка стала основою дисертації [8, с. 260].

Був професором історико-філологічного факультету Одеського університету. 28 серпня 1943 р. його було призначено завідувачем кафедри російської історії. Читав лекції з археології та давньоримської історії. 7 січня 1944 р. після захисту дисертації на тему «Древние причерноморские поселения между Бугом и Днестром в период расцвета Ольвии», який відбувся 30 жовтня 1943 р., Дирекція культури примарії Одеського муніципалітету затвердила постанову Сенату університету про присвоєння В. Селінову вченого ступеня доктора історичних наук. У вересні 1943 р. при університеті було поновлено діяльність Одеського Товариства історії і старожитностей (діючого в 1839-1922 рр.), віце-президентом якого обрали В. Селінова [8, с. 260].

Після призначення 1943 р. В. Селінова завідуючим історичної секції науково-дослідницького інституту Трансністрії він активно включився до роботи з дослідження історії регіону. В інституті у співавторстві з асистентами підготовив до друку праці «Процесс колонизации Транснистрии» та «Историко-этнографическая карта Транснистрии». У подальшому співробітниками інституту планувалася розробка за архівними даними історії муніципального управління міста за весь час його існування [8, с. 261].

Проводив активну наукову роботу в історико-краєзнавчому напрямку в історичному архіві, де спільно з асистентами обробляв матеріали фонду канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора часів М. Воронцова (1823-1854 рр.). У підготовці ювілейного видання до 150-річчяя Одеси В. Селінов готував розділ з історії будівництва міста в історико-архітектурному аспекті. При написанні нарису він використовував архівні матеріали Розпорядчої Думи, Міської Управи (відносилися до діяльності реформованого міського Управління часів Г. Маразлі), будівничого комітету, митниці, канцелярії попечителя учбового округу під час діяльності М. Пирогова. Під його керівництвом в архіві регулярно проводились практичні заняття студентів історико-філологічного факультету університету, які обробляли матеріали стосовно історії одеського міського управління, зокрема міського магістрату початку XIX ст., та історії друкарства в місті. Одним із його учнів був студент четвертого курсу, майбутній вчений-енциклопедист П. Каришковський, що збирав матеріали до 60-річчя існування типографії Ю. Фесенка [8, с. 261]. На нашу думку, саме В. Селінов сприяв формуванню наукових інтересів молодого науковця в напрямку історії античності Північного Причорномор'я [42].

У часи окупації Одеси вчений редагував науково-історичну частину журналу «Старая Одесса» та співробітничав з редакціями газет

«Литературная газета», «Одесская газета», «Молва», «Одесса», на шпальтах яких розміщував публікації на краєзнавчу тематику (див. дод.). Отже, організаторські здібності В. Селінов проявив й в роки війни, коли займав низку керівних посад. Його організаційна та науково-аналітична діяльність принесла цінний внесок у розвиток краєзнавства.

У березні 1944 р. з відступаючими з Одеси військами В. Селінов переїхав до Румунії, але у січні 1945 р. повернувся до міста. У серпні того ж року за співробітництво в період окупації з німецько-румунською владою був заарештований органами НКВС. На допитах шістдесятидев'ятирічному професору закидали обвинувачування в тому, що залишившись у серпня 1941 р. (у віці 65 років) на посаді директора Історико-археологічного музею він не сприяв евакуації цінностей установи. У відповідь він доводив, що за допомогою для збереження експонатів музею звертався до керівництва залізничної дороги (не надали вагонів), порту (не було відповідної тари), обласного відділу народної освіти, прокуратури області, які ні яким чином не сприяли збереженню цінностей. Основним же питанням обвинувачення були опубліковані статті в місцевій пресі. У цих працях він захоплено розповідав про історико-культурне значення Одеси, про ваби архітектурних ансамблів міста та необхідність відновлення зруйнованих пам'ятників. Тільки в змісті одній, з дев'яти статей цього періоду (див. дод.), – «Родная Одесса», знаходимо антирадянські висловлювання: «Бежавшие коммунистические правители оставили наш город без воды, электрической энергии и трамваев, без фабрик и заводов, с мостовыми, изуродованными нелепыми баррикадами, бездействующими культурными учреждениями. От былой красавицы Одессы остались полуразрушенные здания и многотысячное население, не знающее, что делать» [19, с. 126].

Незважаючи на аргументовані відповіді В. Селінова відносно діяльності під час окупації Одеси 15 жовтня 1945 р. Військовий Трибунал НКВС Одеської області засудив його до 10 років виправних трудових колоній з позбавленням у правах на 5 років. Слідчими були вилучені та спалені сім праць вченого: «Перед завесой новой жизни», «Одесские улицы», «Один из архитектурных ансамблей Одессы», «Очерки по истории Транснистрии и Одессы», «Родная Одесса», «Памятник М. С. Воронцову», «Центр приморского бульвара» [19, с. 126]. Помер В. Селінов 16 лютого 1946 р. у місцях ув'язнення в Дніпропетровській області. Реабілітований 21 липня 1997 р.

Відмінною рисою наукової творчості В. Селінова були дослідження краєзнавчого характеру. Він стояв у витоків розвитку краєзнавства будучи представником дореволюційної наукової генерації. Його роботи в цій сфері слушно розділити на два напрямки: теоретико-методичні та тематичні. До першого напрямку слід віднести такі праці, як «Краеведческая библиография», «История и археология в краеведческой работе», «Библиография по краеведению для учителя-комплексника», «Культуроведение в краеведческой работе» (див. дод.). До тематичних праць решта (див. дод.). Головним для В. Селінова в просторі краєзнавчих досліджень було захоплення досягненнями вчених теоретиків у гуманітарній галузі та намагання збагатіти через творче освоєння культуру краєзнавчої науки. Саме така парадигма стала основою краєзнавчої діяльність науковця протягом усього його життя.

Селінов-теоретик скрупульозно вивчав літературу з краєзнавства. Він був одним із перших, хто взявся за складну справу теоретичної освіти народу в галузі краєзнавства. Одним із самих діючих засобів, передбачених для розповсюдження освіти, він вважав екскурсії. За поглядами на природу і сутність екскурсійності належав до школи І. Гревса, який заклав основи екскурсійного методу навчання історії та міського краєзнавства, що активно застосовувався у викладацькій практиці СССР в 1920-х рр. В. Селінову належить почесне право концепції посередництва вчителя-краєзнавства між природою та учнями, він сприяв розвитку добробуту суспільства, романтично розповсюджуючи та популяризуючи все найкраще, що накопичує людина. На його думку екскурсія – це «...желание воспринять ее не в виде фрагментов, как это делается в лабораториях и кабинетах, не в шорах логических схем, а

прежде всего... как живой организм», а задачею методики екскурсійної справи повинно бути «изучение тех путей, которые необходимы для того, чтобы взрастить и дать окрепнуть этому чувству (чувствованию природы – В.Л.) в первые же годы школьной жизни, что во всей последующей жизни поможет смотреть на мир, как на живое многообразие, или сплетающееся в гармоническое единство, или там, где его нет, – стремящееся к нему» [43].

Селінов-практик поступово накопичував і складав прикладні знання допоміжних дисциплін історичної науки, які з часом дозволили йому перейти до педагогічної й просвітницької діяльності на краєзнавчій ниві. Він виступав з доповідями на засіданнях різних комісій, конференціях, з'їздах. Крім педагогічної діяльності активно публікував статі організаційно- методичного змісту, з теорії й практики екскурсійної справи, історико-краєзнавчого напрямку, прикладних аспектів суспільствознавства. В його працях вражає поєднання широкої ерудиції та високої професійної культури. Вчений завжди робив історіографічний аналіз в контексті поставленої проблеми. Він зробив вагомий внесок у вивченні краєзнавчої бібліографії. У працях на цю тематику (див. дод.) ним була здійснена важлива робота з огляду та систематизації краєзнавчої літератури. У наслідок чого ці студії отримали позитивні відгуки колег [44]. Отже, у практичній і теоретичній краєзнавчій діяльності вчений не відступав від принципу просвіти, яка стала головним в його службі й творчості.

В. Селінов вивчав культурологічний аспект краєзнавства, в якому приділяв увагу ролі історії й архітектури: «историзм в краеведческой работе оказывается очень важным условием в работе каждого интеллигентного труженика: администратора, экономиста, учителя, врача и т. д.» [45]. Його книга «Культуроведение в краеведческой работе» була видана авторитетним видавництвом «Брокгауз-Ефрон» у серії «В помощь краеведу» під редакцією професорів В. Буданова і С. Совєтова та відіграла важливу роль у розвитку історичної науки й отримала схвальну оцінку одного з корифеїв у галузі краєзнавства І. Гревса: «Нельзя не рекомендовать его книгу краевому культуроведу-историку и всякому, кто любит вдумываться в развитие человеческого общества, кто понимает связь между временами и представляет себе настоящее (новизну) детищем прошлого (старины)» [46].

Колеги високо оцінювали наукову діяльність В. Селінова в краєзнавчому напрямку. С. Боровой писав: «...он выполнил и опубликовал несколько работ, свидетельствовавших о его большой эрудиции» [14], а В. Лазурський наголошував – «Он является знатоком истории Одессы» [19, с. 121].

Підсумовуючи можемо стверджувати, що В. Селінов – один із найяскравіших представників історичної дореволюційної школи Російської імперії, який був висококваліфікованим фахівцем у багатьох галузях гуманітарних наук: історія, археологія, архітектура, історія літератури. Авторитет його у цих галузях є безперечним, оскільки значущість доробку в різні напрямки (освітнє, екскурсійне, історичне, археологічне) краєзнавства вражає. Всі публікації науковця з'являлися внаслідок ретельного опрацювання великого комплексу нововведених архівних джерел. Методологія досліджень відповідала класичним позитивістським шуканням. Подібно до поглядів істориків-позитивістів дотримувався парадигми, що найкраще про історичні події свідчать факти. Тому документальним підґрунтям майже всіх студій є матеріали фондів Одеського архіву. Ідейно-теоретичний спадок вченого потребує ретельного дослідження тому, що в багатьох відносинах він не втратив своєї значимості й в XXI ст. Величезний науково-теоретичний і просвітницький досвід, який був накопичений ним за більш ніж двадцятирічну діяльність у галузі краєзнавства не втратив практичної цінності.

Додаток

1. К вопросу о сущности «экскурсионности» // Педагогическая мысль. – № 5. – 1923. – С. 33-38.

2. Экскурсия в Ольвию (Методические указания) // Наша школа. – № 3. – 1924. – С. 36-39.

3. Ольвия. Пособие для экскурсий. – Одесса, 1924. – 79 с. (у співавторстві з С. А. Семеновим).

4. Деревня как объект экскурсий обществоведческого характера // Наша школа. – № 1–2. – 1925. – С. 87-91.

5. Краеведческая библиография (история, фольклор, археология) // Вісник ОКК при ВУАН. – Ч. 2–3. – 1925. – С. 157-162.

6. Комплексная тема «Наш город» // Энциклопедия комплексного преподавания / Под. ред. С. В. Иванова, Н. Н. Иорданского и И. С. Симонова. – Л.: Брокгауз-Ефрон, 1927. – С. 90-135 (у співавторстві з В. Стратеном, Г. Потапенком, К. Щербиною).

7. Библиография по краеведению для учителя-комплексника // Энциклопедия комплексного преподавания / Под. ред. С. В. Иванова, Н. Н. Иорданского и И. С. Симонова. – Л.: Брокгауз-Ефрон, 1927. – С. 209-237 (у співавторстві з Г. Потапенком).

8. Что хранят в себе строительные архивы провинции (Материалы Строительного Комитета «Старой Одессы») // Краеведение. – Т. IV. – № 3. – 1927. – С. 347-358.

9. Культуроведение в краеведческой работе (история, археология, музейное дело). – Л.: Брокгауз-Ефрон, 1928. – 136 с.

10. Воронцовський палац, як культурно-історична пам'ятка м. Одеси // Вісник ОКК при УАН. Секція соціально-історична. – Ч. 4-5. – 1929. – С. 22.

11. Воронцовский дворец, как культурно-исторический памятник г. Одессы // Вісник ОКК при УАН. Секція соціально-історична. – Ч. 4-5. – 1929. – С. 65-74.

12. Историко-экономический очерк каменноугольной и железно-рудной промышленности Степной Украины // Вісник ОКК при УАН. Секція соціально-історична. – Ч. 4-5. – 1929. – С. 75-113.

13. Воронцовский дворец как культурно-исторический памятник г. Одессы. – Одесса, 1929. – 74 с.

14. Архітектурні пам'ятники старої Одеси. – Одеса, 1930. – 26 с.

15. Что дают для биографии Пушкина Бессарабского периода материалы Одесского краевого исторического архива? // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. – Ročnik XI. Sešit 1. – Praze, 1932. – С. 100-107.

16. Архітектурні пам'ятники старої Одеси // Чорноморська комуна. – 1936. – 9 грудня.

17. Одесская государственная научная библиотека: (К 110-летию со дня основания) // Большевистское знамя. – 1939. – 28 ноября.

18. Основание Одессы // Большевистское знамя. – 1939. – 4, 5 января.

19. Одесса первых лет своего существования (1794-1801) // Большевистское знамя. – 1939. – 30 января, 1 февраля.

20. Сокровищница культуры // Большевистское знамя. – 1940. – 28 апреля.

21. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 // Советская археология. – Вып. V. – М.-Л., 1940. – С. 239-263 (у співавторстві з В. Ф. Лагодовською).

22. Одесская государственная научная библиотека: исторический очерк. 1829-1917 // Одесская государственная научная библиотека им. М. Горького: Исторический очерк. – Одесса, 1941. – С. 15-82.

23. А. С. Пушкин в Одессе. – Одесса, 1941. – 67 с.

24. Родная Одесса // Одесская газета. – 1941. – 5 ноября.

25. Одесские улицы // Одесская газета. – 1941. – 14 ноября.

26. Один из архитектурных ансамблей Одессы // Одесская газета. – 1942. – 14 января.

27. Центр приморского бульвара (к вопросу о характерных чертах Одесской архитектуры) // Одесская газета. – 1942. – 5 февраля.

28. Александр Скарлатович Стурдза // Одесская газета. – 1942. – 24 февраля.

29. Памятник М. С. Воронцову // Одесская газета. – 1942. – 17 марта.

30. Перед завесой новой жизни // Молва. – 1942. – 4 декабря.

31. Очерки по истории Транснистрии и Одессы // Молва. – 1943. – 24 января.

32. История колонизации территории между Днестром и Бугом // Молва. – 1944. – 8 февраля.

Джерела та література

1. Реєнт О. П. Програма розвитку краєзнавства в Україні на період до 2025 року // IV міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Програма. – Одеса, 26-27 квітня 2013 р.

2. Селинов В. Воронцовский дворец как культурно-исторический памятник г. Одессы // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Спецвипуск до 50-річчя з дня заснування музею. – 2005. – С. 48-54.

3. Селінов В. Архітектурні пам'ятники «Старої Одеси» // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – № 6. – 2008. – С. 8-19.

4. Гордлевский В. Л. Кто такой Кирджали? (Историко-фольклорный комментарий) // А. С. Пушкин. 1799-1949. Материалы юбилейных торжеств. – М.-Л., 1951. – С. 261–281.

5. Лебедева Н. И. Памятники культового зодчества в динамике культурно-исторических реалий XX века: (На материалах Омского Прииртышья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Омск, 2000. – 24 с.

6. Кочергін І. О. О. М. Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.

7. Сікорський П. До проблеми класифікації методів навчання // Вісник Львівського університету. Сер.: Педагогічна. – Вип. 17. – 2003. – С. 89-98.

8. Папанова В. А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монография. – К., 2006. – 278 с.

9. Мамсик Т. С. Российская империя и ее окраины в осмыслении А. С. Пушкина // Роль государства в хозяйственном и социокультурном освоении Азиатской России XVII – начала XX века. – Новосибирск, 2007. – С. 191-201.

10. Історико-містобудівні дослідження Одеси / Тимофієнко В. І., Вечерський В. В., Сердюк О. М., Бобровський Т. А.; за ред. Вечерського В. В.; відп. за вип. Сердюк О. М. – К., 2008. – 156 с.

11. Письмак Ю. А. Синтез искусств в архитектуре (традиции и инновации) // Ресурс доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Natural/vodaba/2009_33/index.files/St51_33.htm

12. Коробкова Е. Н. Образовательное путешествие как педагогический метод: Дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2004. – 232 с.

13. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії): [посібник для вчителя]. – Запоріжжя, 2011. – 105 с.

14. Боровой С. Воспоминания. – Москва-Иерусалим, 1993. – С. 280-281.

15. Левченко В. В. Життя та науково-громадська діяльність Валентина Івановича Селінова (до 130-річчя з дня народження) // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып. 2. – 2006. – С. 256-266.

16. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – С. 43-44, 52, 219, 231, 273-274, 281–282, 309, 333, 339, 347, 349, 355, 358, 368, 370, 382.

17. Остащук В. І. Деякі аспекти історичної освіти та науки в період румунської окупації в Одесі (1941-1944 рр.) // Наукові праці. Історія. – Випуск 108. Том 121. – 2010. – С. 40-44.

18. Левченко В. В. Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941-1944 рр.) та їх доля // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2011. – С. 233-239.

19. Родная Одесса (По материалам дел №13964-П и № 28242-П Селинова Валентина Ивановича) // Смирнов В. А. Реквием XX века. – Ч. IV. – Одесса, 2007. – С. 89-131.

20. Левченко В. В. Замовчуване життя // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса, 2010. – С. 583-589.

21. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького. 1829-1999. Бібліографічний покажчик. – Одеса, 2004. – С. 5, 29, 39.

22. Скарбниця культури: Зб. ст. Вип. 3 / ОДНБ ім. М. Горького; Редкол.: О. Ф. Ботушанська (відп. ред.) та ін. – Одеса, 2004. – С. 7.

23. Солодова В. В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі фондів одеських музеїв (1825-2003). – Одеса, 2010. – С. 58, 87.

24. Охотников С. Б. Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею (1825-2010). – Одесса, 2010. – С. 65.

25. Левченко В. В. Селінов Валентин Іванович (1876-1946) // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 342-345.

26. Левченко В. В. Історико-краєзнавчі студії професора В. І. Селінова (1876-1946) // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – № 10. – 2011. – С. 199-202.

27. Попова Т. Н. Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете // Российские университеты в XVIII-XX веках. – Вып. 7. – Воронеж, 2004. – С. 39.

28. Селинов В. И. Современные вопросы теории исторического знания в связи с задачами методики истории и состоянием нашей учебной исторической литературы. – Петроград, 1915. – 60 с.

29. Селинов В. И. Игра и труд в школе детства // Педагогическая мысль. – 1923. – № 4; Селинов В. Организация детского кооператива // Наша школа. – 1925. – № 1-2. – С. 200-201 та ін.

30. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса, 2010. – 428 с.

31. Селинов В. К вопросу о приемах преподавания истории в старших классах средней школы (Глава из методики истории) // Педагогический сборник. – № 1. – 1917. – С. 64-89.

32. Левченко В. Краєзнавство в Одеському інституті народної освіти (1920-1930 рр.): становлення, напрями, традиції // Краєзнавство. – № 2. – 2011. – С. 19.

33. Вісник ОКК при ВУАН. – Ч. 2–3. – 1925. – 270 с.

34. Звіт про діяльність Одеського наукового товариства за 1928-1929 рр. – 1930. – С. 3.

35. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. 1926-1930. – 1930. – С. 7.

36. Снежков В. П. Краткая история Художественного общества имени Кириака Константиновича Костанди // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – № 33. – 2008. – С. 234.

37. Вісник ОКК при УАН. Секція соціально-історична. – Ч. 4-5. – 1929. – С. 152.

38. Левченко В. Організаційно-дослідницька діяльність вчених Одеси в наукових установах Всеукраїнської Академії наук // Записки історичного факультету. – Вип. 18. – 2007. – С. 249.

39. Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990. – С. 31, 36.

40. Селінов В. До питання про джерела повісти Пушкіна «Кірджалі» (За архівними матеріалами) // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Т. II (Кн. XIII–XIV). Юбілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – 1927. – С. 97-110.

41. Селинов В. И. Культуроведение в краеведческой работе (история, археология, музейное дело). – Л.: Брокгауз-Ефрон, 1928. – 136 с.

42. Левченко В. В начале пути: формирование научных интересов Петра Осиповича Карышковского // Древнее Причерноморье. – Вып. X. – 2013. – С. 380-387.

43. Селинов В. К вопросу о сущности «экскурсионности» // Педагогическая мысль. – № 5. – 1923. – С. 37-38.

44. Абрамов И. С. [Рецензія] Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук. Ч. 2-3. // Краеведение. – Т. 4. № 1. – 1926. – С. 155.

45. Селинов В. И. Культуроведение в краеведческой работе (история, архитектура, музейное дело). – Л., 1928.

46. Гревс И. [Рецензия] Селинов В. И. Культуроведение в краеведческой работе. (История, археология, музейное дело). Л. Брокгауз-Ефрон. 1928. 136 стр. // Краеведение. – Т. 6. № 1. – 1929. – С. 56.

Валерий Левченко

Валентин Иванович Селинов (1876–1946): теоретик, практик и организатор краеведения

В статье на основе документальных материалов исследована деятельность призабытого одесского профессора В. Селинова в области краеведения в период 20–40-х гг. XX в. Осуществлен комплексный анализ краеведческой деятельности ученого на фоне общественно-политической и культурной жизни в СССР, проанализированы теоретические и практические аспекты его научного наследия.

***Ключевые слова**: В. Селинов, краеведение, теория, методика, практика.*

Valery Levchenko

Valentin Ivanovich Selinov (1876–1946): theorist, practitioner regional studies and organizer

In the article of documentary materials investigated the activities of the Odessa when forgotten professor V. Selinov local lore during the 20's and 40's. the twentieth century. Carried out a comprehensive analysis of regional studies scholar on the background of the socio-political and cultural life in the Soviet Union, analyzed the theoretical and practical aspects of his scientific legacy.

***Key words**: V. Selinov, study of local lore, theory, method, practice.*

УДК 908(092) Отамановський (477.54)

Ігор Робак (м. Харків)

Валентин Отамановський як один з фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства

Стаття присвячена внеску В.Д. Отамановського в теорію і практику сучасного вітчизняного краєзнавства. Аналізується його науково-практична діяльність на Поділлі в 20-ті роки ХХ століття. Розглядаються напрацювання щодо вивчення та поширення інформації про історію регіону, його культуру, природу, населення, економіку, медицину. Підкреслюється їх новаторський характер. Доводиться, що В.Д. Отамановський був першопрохідником в розробці багатьох теоретико-методологічних засад краєзнавства і застосуванні їх на практиці; що його діяльність справила значний вплив на формування сучасного розуміння краєзнавства, закладала його підвалини, формувала краєзнавче мислення. Отже, можемо вважати В.Д. Отамановського одним з фундаторів українського краєзнавства.

Ключові слова: *В.Д. Отамановський, П.Т. Тронько, краєзнавство, галузі краєзнавства, краєзнавча бібліографія, «Кабінет виучування Поділля».*

Виповнилося 120 років від народження Валентина Дмитровича Отамановського (1893–1964) – відомого громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917–1918 рр., знаного вченого, дослідника широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектру – краєзнавця і пам'яткознавця, фахівця з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина, доктора історичних наук, професора.

Представлена розвідка стосується краєзнавчої спадщини вченого. Чи віддається йому належне сьогодні в цій царині? Здається, що ні. Адже в сучасних підручниках, навчальних посібниках і теоретико-методологічних студіях з краєзнавства його ім'я навіть не згадується. Це стосується, наприклад, посібників з історичного краєзнавства М. Близняка [1] і О. Уривалкіна [2], курса лекцій з краєзнавства Л. Жванко [3], статей О. Кашаби [4] , М. Костриці [5] тощо. Тільки у навчальному посібнику з історичного краєзнавства ЛНУ ім. І. Франка [6, с. 88] та в статті Я. Верменич про суб'єктивні межі та об'єктивні можливості історичного краєзнавства мимохідь цитується В.Д. Отамановський [7, с. 135]. А втім його роль у становлення сучасного вітчизняного краєзнавства, на наш погляд, заслуговує на значно більше.

Тому в даній статті ставиться мета проаналізувати теоретичний доробок і практичну діяльність В.Д. Отамановського на ниві краєзнавства й на підставі цього аналізу довести вагомість, значущість його внеску в становлення сучасного вітчизняного краєзнавства на рівні одного з фундаторів, а отже підняти вченого на належну йому в цьому плані висоту.

Як відомо, Валентин Отамановський в 20-х рр. ХХ ст. вивчав Поділля. Ним вперше в Україні створено краєзнавчий центр – Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України ВУАН [8]. Вона, за словами самого Валентина Дмитровича стала «базою для розгортання дослідно-краєзнавчої праці…, й основним завданням її поставлено – зібрати всю літературу про Поділля, всіма мовами» [9, с. 16].

Завдяки його енергії та виняткovому ентузіазму Вінницька філія бібліотеки ВУАН заявила про себе як про дійову наукову та культурно-освітню установу республіки. Вже на середину 1920-х років її фонди налічували понад 110 тисяч томів, з яких 40 тисяч були закаталогізовані. Гордість бібліотеки становили 90 найменувань унікальних рукописів та стародруків, а також відділ «Подоліка», де знайшла

своє місце різноманітна література про Поділля, видана кількома мовами народів світу. Вперше в Україні під керівництвом В.Д. Отамановського було зібрано і впорядковано величезний газетний фонд, у якому значну цінність мали видання доби українських визвольних змагань. Подібного опрацювання базових фондів та їх комплектування не мав тоді жоден з регіонів України.

Окрім роботи, властивої універсальній книгозбірні, як крайова наукова книгозбірня, Філія виконувала такі завдання: а) збирала й каталогізувала літературу про Поділля (включаючи й Галицьке Поділля), створювала базу для нового дослідження усього Поділля; б) здійснювала дослідно-книгознавчу працю, особливо вивчаючи часописи Поділля; в) через свій «Кабінет виучування Поділля» (про який ітиметься нижче) вела наукові дослідження краю та публікувала набуті матеріали з розміщенням при них вичерпної спеціальної бібліографії; г) здійснювала організаційно-краєзнавчі заходи, створюючи мережу краєзнавчих товариств і видаючи спеціальний орган – «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі» [10, арк. 21; 11; 12].

На 1 жовтня 1926 року плідно працювали такі відділи: 1) український з підвідділами: музичним, революції на Україні, І.Я. Франка, Т.Г. Шевченка, Буковини, Волині, Галичини, Донеччини, Закарпаття, Зеленого Клину, Катеринославщини, Київщини, Кубані, Поділля, Полтавщини, Таврії, Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини; 2) загальний відділ з підвідділом сільського господарства; 3) відділ марксизму з підвідділом ленінізму; 4) газетнографічний відділ з підвідділом «Преса Поділля»; 5) відділ стародруків і рукописів, у якому зберігались інкунабули, грамоти й листи XVII–XVIII століть тощо. Тобто, маємо повне право сказати, що саме там і тоді В.Д. Отамановським запроваджувались і виокремлювались такі нові в Україні галузі краєзнавства, як музичне, літературне, бібліотечне і бібліологічне. А в інших регіонах нічого подібного тоді ще не існувало.

Серед множини матеріалів В.Д. Отамановському вдалося винайти унікальні раритети [13, арк. 135]. Тому особливо важливого значення Валентин Дмитрович надавав складанню наукової бібліографії краю. Про це він доповідав на Першій конференції наукових бібліотек України в Києві 1925 року. Особисто Валентин Дмитрович склав серію бібліографічних та наукових картотек і реєстрів, а саме: бібліографічні відомості про життя М.М. Коцюбинського, про місця та персоналії, пов'язані з Коцюбинським, картотеку заміток про епоху, в яку жив письменник.

Упродовж одного 1926 року було доукомплектовано й закаталогізовано пресу Поділля, що обіймала майже століття (1838–1926 рр.), мала понад 200 назв, приблизно 13000 окремих номерів.

Інтерес до історії книгодрукування спонукав В.Д. Отамановського створити у 1928 році Музей друку. Вчений також готував відкриття Філії Природничо-господарського музею, виступив ініціатором і консультував організаторів Музею Михайла Коцюбинського у Вінниці. В.Д. Отамановський забезпечував науково-методичне керівництво мережею краєзнавчих осередків, які жваво створювалися в населених пунктах Поділля, зокрема краєзнавчих музеїв у Тульчині та Могилеві-Подільському. І все це також вперше в Україні.

Значною подією в розвитку вітчизняної краєзнавчої бібліографії став вихід у Вінниці «Часописів Поділля» [14]. Цей історично-бібліографічний збірник був задуманий як перший том матеріалів до історії друку та бібліографії Поділля. Він поділяється на три частини, що належать окремим авторам, роботу яких поєднано загальною редакцією В.Д. Отамановського. Як додаток включено до збірника інформаційну замітку «Звідомлення Бібліографічної Секції Кабінету виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук з 1-го квітня 1926 до 1-го квітня 1928 року» авторства самого Валентина Дмитровича [11].

Українська бібліографічна література, особливо та, що стосується періодики, за часів В.Д. Отамановського була ще мало розроблена. Тому кожна праця на зразок збірника «Часописи Поділля» вважалася за велике досягнення української бібліографії. Численні матеріали, які опрацьовував Отамановський

разом зі своїми співробітниками, тоді не були ще бібліографічно вивчені й систематизовані, тож їх систематизація стала значним внеском в українську бібліографію.

З ініціативи В.Д. Отамановського у квітні 1924 р. при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН було відкрито перший в Україні краєзнавчий науково-методичний центр «Кабінет виучування Поділля» [15, 3–3 зв.]. Це слід вважати визначним досягненням В.Д. Отамановського. Фактично відкриття цієї установи започаткувало систематичне і комплексне дослідження краю та поширення знань з його історії, культури, природи, народного господарства. Як напрям діяльності виокремилася методична робота. Для дослідницької роботи були згуртовані місцеві науковці, аматори-краєзнавці (усього близько 30 осіб), об'єднані у колегію наукових консультантів – керівний науковий орган Кабінету. Вони вивчали рідний край, створювали бібліотечно-бібліографічну базу для дослідників, здійснювали просвітницькі заходи. Працювали без будь-якого державного фінансування, на громадських засадах, на ентузіазмі науковців з-поміж консультантів Кабінету і самого директора Філії В.Д. Отамановського [16].

Від 1925 року й аж до свого арешту в 1929 році В.Д. Отамановський очолював науково-координаційну діяльність Кабінету. Першочерговим його завданням було об'єднання зусиль як професійних вчених, так і аматорів-краєзнавців у всебічному вивченні краю. До установи переважно входили дослідники з Вінниці та Кам'янця-Подільського, які складали представницьку колегію наукових консультантів.

«Кабінет виучування Поділля» складався із секцій: бібліографії та історії друку, садово-городньої, історії Вінниці та її околиць, увічнення пам'яті Михайла Коцюбинського. Створений при Кабінеті книжковий відділ «Подоліка» мав величезний фонд літератури й періодичних видань. Було опубліковано 26 випусків праць Кабінету, які дали всебічний опис Поділля, його природи, народного господарства, історії, пам'яток старовини тощо [17].

«Кабінет виучування Поділля», керований Отамановським, тільки, скажімо, за 1926 рік підготував до друку: 1) перший том «Бібліографії Поділля»; 2) збірник праць «Преса Поділля», який вийшов у світ з нагоди 150-ліття української преси і обіймав матеріали майже за ціле сторіччя; 3) перший том праці С. Городецького «Сільське господарство Поділля перед першою світовою війною (1870–1914)»; 4) працю Ю. Сіцінського (Січинського) «Нариси з історії Поділля», ч. 1; 5) матеріали про фауну Поділля.

Того ж року за редакцією В.Д. Отамановського вийшли з друку: праці В. Храневича «Ссавці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фауни Поділля» та «Нарис фауни Поділля»; фундаментальна праця В.Д. Отамановського «Краєзнавство на Поділлі»; монографія М. Білінського «Вінницький Замок»; колективна праця-плакат «Опис Вінницької округи». Всеукраїнська комісія преміювання наукових праць відзначила доробок професора Храневича премією на конкурсі 1926 року.

Вінницька філія Всеукраїнської бібліотеки та «Кабінет виучування Поділля» видавали щорічний журнал «Звідомлення». Було розпочато друкування циклу розвідок про Поділля: проф. Л. Данилова «Клімат Поділля», О. Савостьянова «Дика рослинність Поділля», Г. Махова «Ґрунти Поділля». Для зв'язку між краєзнавчими установами Кабінетом видавався «Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі». У рамках всебічного опису краю було започатковано видання стислої «Енциклопедії поділлєзнавства». Спочатку планувалося 16–18 випусків, але згодом у цій серії за редакцією В.Д. Отамановського та його авторства було видано 26 випусків. Серед них слід назвати такі збірники: «Краєзнавчий часопис» (1926), «Звідомлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки та Кабінету виучування Поділля» (1926, 1927); «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927), «Часописи Поділля» (1927/1928), М. Білінського «Часописи Поділля в межах УСРР» (1927/1928); монографічні дослідження: А. Зекцера «1905 рік на Поділлі» (1925), О. Бирулі «Ріка Бог та її сточище: гідрологія ріки та використання її енергії» (1928) та інші.

Про високий науковий рівень видань Кабінету свідчить той факт, що шість із них були відзначені заохочувальними преміями на всеукраїнських конкурсах, а плакат «Опис Вінницької округи» (1926), надрукований накладом 500 примірників для шкіл і державних установ, критика визнала як взірцеве видання. Плакат було підготовлено В. Отамановським, В. Самутіним за участі О. Савостьянова, Л. Тимошенка, Л. Данилова. У ньому містилася стисла інформація стосовно географічного розташування, ландшафту, клімату, водних ресурсів і корисних копалин, рослинного і тваринного світу, економіки, історії та культури краю. У рецензії Костянтина Дубняка плакат названий «першим на Україні проявом справжнього краєзнавства» [18]. На цих прикладах бачимо, що географічне краєзнавство теж посідало чільне місце в діяльності В.Д. Отамановського.

Науковці-краєзнавці Вінниччини оголошували результати своїх досліджень на засіданнях, читали лекції для жителів міста, публікували окремі книжки, які мали формувати так звану «Енциклопедію поділлєзнавства» [16].

«Кабінет виучування Поділля» велику увагу приділяв питанням економічного розвитку краю. Науковці Кабінету разом із Вінницьким окрпланом здійснювали планові економічні дослідження, зокрема вивчення річки Буг та її приток, фауни водоймищ, рибного господарства Вінницької округи – під науковим керівництвом зоолога-іхтіолога професора Д.Є. Белінга. Також здійснювалось камерально-експедиційне обстеження лісів Вінницької округи (експедиція працювала під керівництвом професора сільськогосподарської економіки Київського сільськогосподарського інституту В. Шевчука). У планах Кабінету були й інші обстеження, зокрема розвитку скотарства, з'ясування причин малого поширення бурякосіяння в краї на загальному фоні інтенсифікації сільського господарства. Отже, і така галузь, як економічне краєзнавство не залишилась поза увагою Валентина Отамановського.

Водночас Кабінету відводилася роль координаційного центру науково-дослідної роботи цілого ряду місцевих установ і «притягнення найширших верств громадянства, поширення мережі краєзнавчих товариств та керівництва їх працею» [8, с. 1–2]. Так, саме за сприяння Кабінету протягом 1925 року були засновані Вінницьке округове краєзнавче товариство та Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. Останнє навіть на етапі становлення зарекомендувало себе як кваліфікована структура, що взялася за планомірне вивчення й популяризацію природи, історії, культури, народного господарства краю [19, арк. 7 зв].

Завдяки В.Д. Отамановському в 1926 р. було створено Комісію для вивчення Вінниці та її околиць. За рік почало діяти Тульчинське краєзнавче товариство. В.Д. Отамановський взяв участь у розробленні та публікуванні масовим тиражем типового статуту округового (районного) краєзнавчого товариства, орієнтовного плану його роботи, програм для збирання відомостей про край, рекомендованого покажчика літератури про Поділля, які мали допомогти початківцям зробити перші кроки на ниві краєзнавства. Видавалися інформаційні бюлетені, що узагальнювали й поширювали досвід краєзнавчої роботи в Подільському регіоні. У практиці роботи «Кабінету виучування Поділля» важливе місце займали прилюдні доповіді за матеріалами досліджень, які відбувалися двічі на місяць і привертали увагу численних слухачів [20, арк. 284; 21, с. 5, 11; 22, с. 72].

В.Д. Отамановський намагався удосконалювати організаційну структуру Кабінету, вважаючи, що його слід перетворити на науково-дослідний інститут з вивчення краю, який діяв би у структурі ВУАН і мав у своєму розпорядженні лабораторії, музеї, метеорологічну станцію.

Діяльність «Кабінету виучування Поділля» отримала високу оцінку наукової громадськості [23, с. 57]. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила рішення про перетворення його на державну установу та виділення асигнувань на 1929/1930 рр. у розмірі 10 тисяч карбованців на проведення дослідницької роботи [17]. Президент ВУАН Д.К. Заболотний запропонував В.Д. Отамановському узагальнити досвід створення й діяльності Кабінету вивчення краю для того, щоб перенести цей досвід на

Полтавщину, Житомирщину, Київщину та Донбас [9, с. 18]. Йому було доручено розробити план організації аналогічних кабінетів у Житомирі, Полтаві, на Донбасі. Надіслана ученим до Президії ВУАН з цього приводу доповідна записка стала основою його ґрунтовної статті «Про потребу утворення кабінетів вивчення територій у культурно-економічних осередках УРСР міжокружного (краєвого) значення» (1929) [24], яка викликала значний суспільний резонанс. Отже, в ті роки наукова спільнота УСРР вважала В.Д. Отамановського першим і найкращим краєзнавцем України.

В.Д. Отамановський писав: «Утворення на периферії кабінетів вивчення відповідних країв пов'яже ВУАН з периферією, щільніше притягне ВУАН до соціалістичного будівництва, висуне до науково-дослідних робіт кадри місцевих наукових робітників та притягне на переведення досліджень чималі кошти з окрбюджетів» [там само, с. 34]. Наведену тезу підтверджував приклад «Кабінету виучування Поділля» у Вінниці, що, існуючи від 1924 р. та не одержуючи ні від НКО, ні від ВУАН жодних субсидій, об'єднав для всебічного дослідження Поділля близько 30 дослідників, видавши 26 випусків праць, переважна більшість яких є монографічною розробкою певних питань, а деякі (вип. 1, 4–7, 18) навіть преміювалися на всеукраїнських конкурсах.

В.Д. Отамановський наголошував, що кабінети з вивчення певних країв слід утворювати тільки в культурно-економічних осередках міжокружного значення (наприклад Житомирі, Полтаві тощо), які мають кадри наукових співробітників та відповідні умови для розвитку. Кабінети повинні бути державними установами, а не громадськими організаціями; розвиток їх вимагає також створення в названих містах наукових книгозбірень державного значення. Так, він писав у 1929 році: «У питанні про найкращі організаційні форми може виникнути сумнів, чи не доцільніше замість кабінетів установи з такими ж завданнями створити як товариства при ВУАН, однак це була б помилка. Досвід багатьох таких товариств показав, що вони є здебільшого організаційно кволі, а ця кволість криється в їхній структурі виборності та безплатності праці керівників. Даючи кошти, ВУАН, звичайно, повинна мати право призначати та звільнювати керівників кабінетів. Тому за досвідом Кабінету виучування Поділля подібні кабінети повинні бути установами з пересічним держбюджетом 10.000 крб.» [там само, с. 35]. Сам Валентин Дмитрович ладен був заради втілення в життя своїх ідей їхати на схід і пропонував академікові Д.К. Заболотному свої послуги щодо створення «Кабінету вивчення Донбасу» [23, с. 63].

В.Д. Отамановський вважав, що охоплення України кабінетами і взагалі розгортання в крайових осередках науково-дослідних установ та вищих шкіл доцільне у парі зі створенням мережі державних наукових книгозбірень. Основне завдання крайової державної наукової книгозбірні має полягати у збиранні всіх публікацій та складанні бібліографії рідного краю. Керівництво кабінетами належить зосередити в Комісії краєзнавства ВУАН, яка повинна видавати свій орган. Слід уникати помилок, допущених під час заснування в 1925 р. Українського Комітету Краєзнавства, утвореного на зразок російського «Краеведения», щоб керувати краєзнавчими організаціями, яких насправді не існувало. В УСРР краєзнавчий рух тільки зароджувався. От чому В.Д. Отамановський головними завданнями Комісії краєзнавства ВУАН визначав: а) керування науково-дослідною працею кабінетів, пов'язування їхньої діяльності з роботою ВУАН та її окремих установ; б) створення краєзнавчого органу, підготовку кадрів периферійних дослідників-краєзнавців через систематичне публікування їхніх матеріалів та замовлення нових матеріалів; в) проведення крайових та окружних конкурсів на найкращий опис тогочасного села за розробленими типовими програмами, оприлюднення преміййованих описів як у часописах, так і окремими виданнями.

Учений стверджував, що Комісія краєзнавства аж ніяк не повинна стати адміністративно-організаційним центром для мережі низових краєзнавчих організацій, однак вона має науково і методично спрямовувати зусилля поодиноких краєзнавців на всій території УСРР, залучати їх до праці в часописі та до всебіч-

ного опису своїх сіл. В.Д. Отамановський вважав також за потрібне координувати діяльність Краєзнавчої комісії з діяльністю Українського географічного інституту і з цією метою запросити до її складу професора Рудницького. Оскільки чимала частина роботи полягала у стимулюванні досліджень продуктивних сил, В.Д. Отамановський закликав поєднувати цю діяльність із працею Комісії з вивчення продуктивних сил при ВУАН. А щоб Комісія краєзнавства ВУАН мала тісніший зв'язок з периферією, до її складу слід включити керівників усіх створених кабінетів [23].

У ті роки Валентин Дмитрович багато зробив для закладення підвалин сучасного вітчизняного краєзнавства. Спрямовуючи діяльність Кабінету, він орієнтувався на науково-дослідні методи, бо вважав краєзнавство комплексною науковою дисципліною. Своє розуміння ролі цієї науки Валентин Дмитрович пояснив на Першому Всеукраїнському з'їзді з вивчення продуктивних сил і народного господарства України, що відбувся в Києві у грудні 1924 – січні 1925 років. Радянська влада надавала краєзнавчій роботі широку підтримку, оскільки була зацікавлена в об'єктивних даних про стан виробничих сил. Тому на з'їзді й розгорнулася дискусія з краєзнавчих питань, у якій В.Д. Отамановський взяв активну участь. А делегати з'їзду підтримали його погляди на краєзнавство взагалі, розглянули можливості використання бібліотечної мережі для налагодження активної роботи і окреслили перспективи розвитку краєзнавчої діяльності в радянській Україні.

У травні 1925 року в складі подільської делегації В.Д. Отамановський взяв участь у роботі Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові [23, с. 62]. Повернувшись додому, розгорнув роботу з формування мережі краєзнавчих осередків на Вінниччині та науково-методичного забезпечення їх функціонування. Так з'явилися праці В.Д. Отамановського «Губбібліотека Поділля (Він. філіал Всенар. б-ки України при ВУАН): (Підсумки праці 1923–24 рр.)» (1924) [25], «Бібліографія краю. «Топобібліографія» як одне з основних завдань наукової бібліотеки та організація топобібліографічної праці на Україні» (1926) [26], «Вінницька Філія Всенародної Бібліотеки України» (1926) [27], а також «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля» (1926) [21].

Остання праця аргументовано доводить, що знання історії краю – необхідна умова господарювання. Він закликає до ліквідації краєзнавчої безграмотності, а також вважає найактуальнішим питанням «підвищення кваліфікації в поділлєзнавстві кожного службовця й адміністратора, кожного учителя, кооператора, робітника землі й лісу та всіх працівників на Поділлі» [там само]. Валентин Дмитрович вважав, що краєзнавство у широкому розумінні повинно посісти вагоме місце у політиці українізації. Дана праця мала і донині має велике значення для організації краєзнавчих осередків у різних місцевостях, пропонуючи методичні рекомендації зі створення і роботи краєзнавчого закладу.

У 1929 р., незадовго до свого арешту, В.Д. Отамановський підсумував науково-краєзнавчу діяльність Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та «Кабінету виучування Поділля» [17].

В.Д. Отамановський активно займався вивченням життя й діяльності та увічненням пам'яті М.М. Коцюбинського. Зусиллями «Кабінету виучування Поділля» за постановою Вінницького окрвиконкому було взято під особливу охорону будиночок у Вінниці, де народився письменник, та створено в ньому музей, а за постановою РНК в 1929 р. – проведено святкування 65-ї річниці з дня народження письменника і споруджено у Вінниці пам'ятник. Саме Отамановський ініціював створення вінницької комісії з увічнення пам'яті М.М. Коцюбинського, де був відповідальним секретарем, генератором і провідником у життя багатьох ідей: реставрації та відкриття Будинку-музею Михайла Михайловича, публікування його творів (сам здійснював ювілейне видання повісті «Тіні забутих предків») і праць про нього, збирання коштів і закладення пам'ятника письменникові. У травні 1928 року Валентин Дмитрович порушив питання перед київськими організаціями про встановлення меморіальних дощок

у місцях перебування М.М. Коцюбинського [16, с. 264].

Турбувався він і про збереження могили Степана Руданського та квартири, де проживав свого часу письменник-подолянин [28, с. 31–33]. Наведені приклади є яскравими ілюстраціями пам'яткоохоронної діяльності Валентина Дмитровича.

Подільський період був для В.Д. Отамановського надзвичайно успішним і в плані його особистої наукової діяльності. Саме тоді увагу дослідника привернула історія Вінниці XIV–XVIII століть,

Документи актових книг Вінницького державного повітового архіву, на матеріалах якого В.Д. Отамановський пізніше виконав низку фундаментальних історичних досліджень, підштовхнули його до вивчення історії Вінниці. Валентин Дмитрович вивчав рукописні та друковані першоджерела XIV–XVIII століть, написані німецькою, польською, давньоруською мовами та латиною, виявляючи не лише талант історика, але й глибокі знання лінгвіста. Адже актові документи того періоду, сповнені скорочень та індивідуальних особливостей стилістики давніх авторів, вимагали від дослідника ґрунтовного знання лексики, орфографії, морфології, синтаксису іноземних мов. У той час він працював над темами з історії краю – його цікавили правовий стан вінницької міщанської громади, історія медицини й аптекарської справи Вінниці та Вінницького повіту у XVIII ст., історія роду Степана Руданського.

Працюючи упродовж 1924–1928 років в архівосховищах у пошуках матеріалів про Вінниччину, В.Д. Отамановський вперше наштовхнувся на джерела з історії медицини та аптечної справи. Вони зацікавили дослідника. Відтоді історія медицини увійшла до кола його наукових інтересів. І першою студією вченого-краєзнавця у цій площині стала праця «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст.», написана наприкінці 20-х років, а надрукована в 1930 р. [29].

Переглянувши сотні актових книг з багатьма тисячами фактів, у цій роботі вчений намалював картину розвитку медицини та аптечної справи на Вінниччині. Він тримав у руках рідкісні документи з історії медицини Вінниці та Вінницького повіту, які, на жаль, були втрачені назавжди під час Другої світової війни. Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що праця В.Д. Отамановського «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст.» – це унікальне дослідження з історичного і медичного краєзнавства.

Отже, бачимо, що роль В.Д. Отамановського в становленні українського краєзнавства непересічна. Такий висновок нам дозволяють зробити всі вищенаведені факти.

Звернемося до класичного сьогодні визначення сучасного краєзнавства, даного академіком П.Т. Троньком 2000 р.: це сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевості, в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах [30, с. 12].

Історичні джерела переконливо доводять, що В.Д. Отамановський виступив в Україні першопрохідником в розробці багатьох теоретико-методологічних засад сучасного розуміння краєзнавства і застосував їх в своїх дослідженнях, присвячених Поділлю.

Теоретичні й методичні напрацювання В.Д. Отамановського справили значний вплив на само формування сучасного розуміння краєзнавства. Фактично, всі вони стали програмними для радянського і українського краєзнавства XX–XXI століть, у них закладався фундамент краєзнавства, формувалося краєзнавче мислення. Саме він започаткував систематичне синтетичне, інтегроване, комплексне дослідження краю, яке складалося з взаємопроникнення результатів досліджень різних аспектів (галузей краєзнавства). Діапазон його досліджень увібрав до себе вивчення та поширення знань щодо історії краю, його культури, природи, населення, економіки, медицини тощо. Вперше в українській науці виокремлювалися музичне, літературне, бібліотечне і бібліологічне краєзнавство. Його праці (особливо «Краєзнавство на Поділлі») мали і досі мають величезне значення для організації краєзнав-

чих осередків у будь-яких місцевостях, являючи собою методичні рекомендації щодо створення та роботи краєзнавчого закладу, а також формування соціокультурного життя в Україні. Роль В.Д. Отамановського у краєзнавстві визначається ще й тим, що він запропонував нові напрями у розробленні методики краєзнавчої праці, набагато випередивши фронт наукових пошуків своїх сучасників. Окрім цього, він багато працював над формуванням краєзнавчої бібліографії.

Далі за П.Т. Троньком краєзнавство – це науковий і громадський рух з популяризації знань про край і збереження історико-культурної спадщини [там само], тобто це не тільки теорія, а й практика.

Так от краєзнавчий рух у певних організаційних формах започаткував в Україні саме В.Д. Отамановський.

Надзвичайно важливу роль у гуртуванні кращих сил краєзнавців відіграв «Кабінет виучування Поділля», очолюваний Валентином Дмитровичем. За його ініціативами були сформовані нові краєзнавчі осередки – комісії, комітети, музеї, товариства, гуртки та ін., підпорядковані Всеукраїнській академії наук, Українському комітетові краєзнавства, який був створений 1925 року при Народному комісаріаті освіти.

Краєзнавчий рух на Поділлі набрав масового характеру, охопив різні шари інтелігенції, представників інших верств населення, які по мірі ліквідації неписьменності дедалі більше долучалися до культурного надбання, турбувалися про його популяризацію та примноження.

Таким чином, в діяльності В.Д. Отамановського досить повно відобразилися всі сторони і напрями краєзнавства: вивчення краю; популяризація нових знань через публікації, діяльність бібліотек, виступи, виставки; розгортання музейної справи; пам'яткоохоронна діяльність; організаційно-методична робота.

Академія наук України неодноразово поширювала передовий досвід, рекомендуючи діяльність В.Д. Отамановського як взірець краєзнавчої роботи. 20-ті роки винесли його на гребінь краєзнавчого життя, і тоді ні в кого не виникало сумніву в тому, що він найкращий краєзнавець в Україні. Вчений мав відкрити краєзнавчі кабінети й керувати їхньою роботою в Житомирі, Полтаві, на Донбасі.

Так чи не вартий він того, щоб його вважати одним з фундаторів сучасного вітчизняного краєзнавства? Питання, як на наш погляд, риторичне.

Джерела та література

1. Близняк М. Історичне краєзнавство: навчальний посібник / М. Близняк. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – 236 с. ; іл.

2. Уривалкін, О. М. Історичне краєзнавство : Навчальний посібник. – 2-ге вид. , стереотип. – К. : КНТ, 2008. – 296 с.

3. Жванко, Л. М. Краєзнавство : Конспект лекцій (для студентів усіх курсів денної і заочної форм навчання напрямів підготовки : 6.030504 «Економіка підприємства» , 6. 030509 «Облік і аудит» , 6.030601 «Менеджмент») /Авт.: Жванко Л. М. ; Харк. нац.. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2010. – 163 с.

4. Кашаба Ольга. Історичне краєзнавство як складова національної освіти / О. Кашаба // Краєзнавство. – 2010. – № 1–2. – С. 96–104.

5. Костриця, М. Ю. Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства / М. Ю. Костриця // Краєзнавство. – 2001. – № 1–4. – С. 44–47.

6. Голубко, В. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. – Ч. І. / В. Голубко, С. Качараба, А. Середяк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 130 с.

7. Верменич, Я. В. Суб'єктивні межі та об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо осмислення шляхів місцевої історії / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2008. – Вип. 2. – С. 129–144.

8. Отамановський, В. Д. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. Т. 1, ч. 1 / В. Д. Отамановський. – Вінниця : [б. в.], 1926. – 5 с.

9. Отамановський, В. Д. Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця

В. Д. Отамановського / відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 13–20.

10. Державний архів Вінницької області (ДАВО), ф. Р-521, оп. 2, спр. 84.

11. Отамановський, В. Д. Звідомлення Бібліографічної Секції Кабінету виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук з 1-го квітня 1926 до 1-го квітня 1928 року / В. Д. Отамановський // Часописи Поділля : іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / склали М. Білінський [та ін.]. – Вінниця, 1927–1928. – С. I–III.

12. Прокопчук, В. С. Чи були 20-ті роки XX ст. всуціль «зоряними» для українського краєзнавства? / В. С. Прокопчук // Велика Волинь : наук. зб. / Житомир. наук.-краєзнав. т-во дослідників Волині [та ін.]. – Житомир, 2004. – Т. 31 : Житомиру – 1120 (884 – 2004). – С. 147–152.

13. ДАВО, ф. 254, оп. 1, спр. 1203.

14. Часописи Поділля: Іст.-бібліогр. зб. з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УСРР / За ред. Валентина Отамановського – Вінниця: б. в., 1927–1928. – VII, 31, 146, 21, 4, III с.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. Р-166, оп. 12, спр. 1524.

16. Прокопчук, В. С. Творець Кабінету виучування Поділля / В. С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Сер. Історичні науки. – 2003. – Т. 11. – С. 262–269.

17. Отамановський, В. Д. Праця та стан Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінету виучування Поділля на 1 травня 1929 року / В. Д. Отамановський // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – № 5/6. – С. 126–130.

18. Опис Вінницької округи [Карти] / Каб. виучування Поділля Вінниц. філії Всенар. б-ки України при Укр. АН ; рисовник П. Колієвський ; авт. тексту: О. Савостіянов [та ін.] ; ред.: Ф. Самутін, В. Отамановський. – 1:420000. – [Вінниця : б. в.], 1926. – 1 к. : 1 колір., текст, дод. пл., табл.

19. Державний архів Вінницького інституту народної освіти, ф. Р-5257, оп 1, спр. 8.

20. ДАВО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 81.

21. Отамановський, В. Д. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля / В. Д. Отамановський. – Вінниця : [б. в.], 1926. – 13, XV с. – (Вінниц. філія Всенар. б-ки України при Всеукр. акад. наук, Каб. виучування Поділля ; вип. 8).

22. Прокопчук, В. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність / В. Прокопчук. – К. : Рід. край, 1995. – 204 с.

23. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893 – 1964) – вчений, педагог, організатор науки : дис. … канд. іст. наук : 07.00.07 : захищена 29.06.2006 / Савчук Зоряна Степанівна. – К., 2006. – 201 арк.

24. Отамановський В. Д. Про потребу утворення кабінетів виучування територій у культурно-економічних осередках УРСР міжокружного (краєвого) значення / В. Д. Отамановський // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – № 7/8. – С. 31–35. 92

25. Отамановський В. Д. Губбібліотека Поділля : (Вінниц. філіал Всенар. б-ки України при ВУАН) : (підсумки праці 1923–24 рр.) / В. Д. Отамановський // Червоний край. – 1924. – 19 листопада.

26. Отамановський В. Д. Бібліографія краю («топобібліографія») як одне з основних завдань наукової бібліотеки та організація топобібліографічної праці на Україні / Отамановський В. Д. // Бібліотечний збірник. – К., 1926. – Ч. 1. – С. 82–88.

27. Отамановський В. Д. Вінницька філія Всенар[одної] бібл[іотеки] України / [В. Д. Отамановський] // Бібліологічні вісті. – 1926. – №. 3. – С. 87.

28. Прокопчук В. С. В. Д. Отамановський – пам'яткоохоронець // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 31–33.

29. Отамановський В. Д. До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини ХУІІІ ст. / В. Д. Отамановський // Збірник пам'яті академіка Т. Г. Яновського / за ред. акад. Д. Заболотного, О. Корчак-Чепурківського та І. Шмальгавзена. – К., 1930. – С. 322–334.

30. Тронько, П. Т. Історичне краєзнавство : Крок у нове тисячоліття : Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Т. Тронько – К., 2000. – 271 с.

Игорь Робак

Валентин Отамановский как один из основоположников современного отечественного краеведения

Статья посвячена вкладу В.Д. Отамановского в теорию и практику современного украинского краеведения. Анализируется его научно-практическая деятельность на Подолье в 20-е годы XX века. Рассматриваются наработки по изучению и распространению информации об истории регіона, его культуре, природе, населении, экономике, медицине. Подчеркивается их новаторский характер. Доказывается, что В.Д. Отамановский был первопроходцем в разработке многих теоретико-методологических основ краеведения и применении их на практике; что его деятельность оказала значительное влияние на формирование современного понимания краеведения, закладывала его фундамент, формировала краеведческое мышление. Таким образом, можем считать В.Д. Отамановского одним из основоположников украинского краеведения.

Ключевые слова: *В.Д. Отамановский, П.Т. Тронько, краеведение, отрасли краеведения,краеведческая библиография, «Кабинет изучения Подолья».*

Igor Robak

Valentin Otamanovsky as One of the Founders of Modern Domestic Study of Region

The article is dedicated to V. D. Otamanovsky contribution to the theory and practice of contemporary Ukrainian study of region. His scientific and practical activity in Podillya region in 1920th was analyzed. The contribution of V. D. Otamanovsky to the development of study and dissemination of information about the history of region, its culture, nature, population, economy, medicine was investigated. The innovations of his researches were highlighted. We prove that V. D. Otamanovsky was a pioneer in the development of many theoretical and methodological foundations in the study of region and applying them in practice. His activity has had a significant influence on the modern understanding of the study of region, its foundation and the formation of the study of region thinking. Thus, we can assume that V. D. Otamanovsky was one of the founders of Ukrainian study of region.

Key words: *V. D. Otamanovsky, P. T. Tron'ko, study of region, branches of the study of region, the study of region bibliography, «The Cabinet of Podillya study».*

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

УДК 94 (47+57):394.46

Олег Ночовний (м. Полтава)

Святкування ювілейних дат у СРСР: на прикладі 150-річчя від дня народження Т. Шевченка

У статті йдеться про святкування 150 років з дня народження Т.Г. Шевченка в СРСР. Автор звернув увагу на контроль радянськими органами влади підготовки і проведення ювілейних заходів.

***Ключові слова**: ювілей, СРСР, Верховна Рада УРСР, газета «Радянська Україна», Т. Шевченко.*

Святкування шевченківських днів стало своєрідною традицією не лише в Україні, а й в усьому світі. Шанування поета відзначається на державному рівні та супроводжується низкою тематичних заходів. Зацікавленість цією подією невипадкова, адже незабаром 200-річний ювілей Тараса Григоровича Шевченка.

У даному контексті зосередимо увагу на радянському досвіді святкування шевченківських днів. Метою нашого дослідження бачимо висвітлення основних заходів відзначення півтора сторіччя від дня народження Т. Шевченка в СРСР та контроль державних органів за їх виконанням. На основі огляду випусків газети «Радянська Україна» за 1964 рік спробуємо визначити загальну тенденцію, масштаби проведення і учасників святкових заходів. На прикладі діяльності постійної комісії з питань освіти і науки Верховної Ради УРСР розглянемо ступінь зацікавлення цим питанням з боку вищого органу державної влади республіки.

Підготовкою і проведенням святкових заходів з шевченківської тематики у Радянському Союзі займалися спеціально створені для цього органи. На союзному рівні таким органом став Всесоюзний Шевченківський ювілейний комітет на чолі з відомим свого часу радянським поетом, тричі лауреатом Сталінської премії М. Тихоновим. В Україні ж підготовку до святкування мали забезпечити Урядовий республіканський Шевченківський ювілейний комітет очолюваний поетом-академіком М. Бажаном та Урядовий республіканський комітет по преміях імені Т.Г. Шевченка.

Проводячи паралелі з сьогоденням слід зауважити, що Указ Президента України «Про додаткові заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка» від 11 квітня 2012 року відповідальність покладає переважно на виконавчу владу [1]. П’ятдесят років тому дане питання було у повноваженнях влади ще й законодавчої. Зокрема, 24 березня 1964 року порядок денний засідання постійної комісії з питань науки і культури Верховної Ради УРСР містив звіт М. Бажана про відзначення 150-річного ювілею з дня народження Т. Шевченка [2].

Вшанування українського поета як тоді, так і зараз, не залишало осторонь і світову спільноту. У листопаді 1963 року про ювілей українського поета йшлося на засіданні ЮНЕСКО. У рік святкування 150 річниці Шевченка в журналах «Кур’єр ЮНЕСКО» та «Музеум» були опубліковані підготовлені українськими авторами збірки матеріалів, присвячені ювілею великого Кобзаря, а в «Хроніці ЮНЕСКО» знайшла місце стаття М. Бажана про заплановані заходи в Українській РСР. До того ж, міжнародна організація виділяла кошти на покриття витрат для відвідання Києва закордонними делегаціями у рамках Міжнародного конгресу діячів науки і культури, запланованого на травень 1964 року [3].

Як же готувалися до святкування ювілею поета в Радянському Союзі? Засоби масової інформації чи не щодня з початку 1964 року нагадували громадськості про прийдешні заходи та інформували про підготовку до шанування Кобзаря. Зокрема, одну зі сторінок газети «Радянська Україна» часто відводили для заміток щодо ювілейних заходів. Матеріалів для публікації було більше, ніж достатньо, адже ажіотаж навколо визначної дати було

створено такий, що будь-яка організація, підприємство чи колектив з області, району, міста або села намагалися зробити бодай маленький, але вклад у спільну справу шевченкіани.

Так, Всесоюзна студія грамзапису виготовила понад 20 довгограючих і багато звичайних грампластинок із сотнями творів на слова і сюжети великого Кобзаря [4]. Із Західної України особливою активністю виділялася Львівщина. Приміром, Львівське книжково-журнальне видавництво готувало ряд ювілейних видань: «Кобзар», «Лірика Т.Г. Шевченка» та ін. Книжкова друкарня «Атлас» працювала над випуском літератури про Шевченка для маленьких читачів: повість С. Васильченка «В бур'янах», ілюстроване видання О. Іваненка «Маленьким про великого Тараса», вірші В. Скомаровського «На Тарасовій горі», Я Купали «Тарасова доля» тощо. Самодіяльний театр міста Самбір ставив оперу «Катерина» і драму «Назар Стодоля». Львівські скульптори готувалися до республіканської виставки, створюючи свої вироби на шевченківську тематику [5]. На протилежному боці республіки також працювали над вкладом у всенародну справу святкування 150-ї річниці українського поета. Зокрема, донецькі самодіяльні композитори написали близько тридцяти музичних творів на пісні Кобзаря [6].

У всіх містах і селах республіки читалися лекції, влаштовувалися тематичні вечори, демонструвалися шевченківські кінофільми. Цими днями на екрани країни вийшов фільм-опера «Наймичка» із відомим діячем культури Б. Гмирею у образі Трохима [7]. Колектив Луцького обласного драматичного театру імені Т. Шевченка готував ювілейний тиждень із показом п'єс. Самодіяльні колективи давали безкоштовні концерти. У обласних краєзнавчих музеях відкривалися шевченківські експозиції, а в обласних, районних і міських бібліотеках – книжкові виставки [8]. На батьківщині поета, що у с. Моринцях на Черкащині, добудовували будинок культури на 500 місць [9].

Подібні заходи проходили у всіх союзних республіках. У Російській Федерації на засіданні Президії Академії мистецтв СРСР було вирішено відновити майстерню, де провів останні роки свого життя Т. Шевченко [10]. 4 березня 1964 року 150-річчю від дня народження Кобзаря було присвячено сесію Відділу суспільних наук Академії Наук СРСР [11].

У Москві кипіла робота над виготовленням бронзової скульптури Шевченка. Проект пам'ятника українському письменнику був настільки важливим, що процес його відливання був під безпосереднім контролем перших осіб радянської держави. 19 лютого 1964 року М. Хрущов, А. Мікоян і М. Підгорний особисто оглянули «бронзового Шевченка», котрого планувалося встановити на п'єдестал з українського граніту в сквері біля готелю «Україна» в Москві [12].

Ленінградський монетний двір до урочистостей випустив ювілейну медаль. З одного боку на ній було зображено Шевченка, на звороті – велетенську дугу греблі Дніпрогесу, від якої через вкриті колоссям ниви тягнулися лінії електропередач. Поруч – рядки одного з його віршів українською мовою, а внизу – напис «Т. Шевченко» і дата «1814-1964» [13]. Ленінградський композитор і диригент Ф. Босенко створив поему пам'яті Шевченка і українську рапсодію [14].

У Баку було створено свій Шевченківський ювілейний комітет очолюваний першим секретарем правління Спілки письменників Азербайджану М. Гусейном, а «Вісті Академії Наук Азербайджану» розміщували статті про життя і творчість Т. Шевченка.

Казахстанська державна художня галерея імені Т.Г. Шевченка підготувала кілька виставок репродукцій картин Шевченка. Також вийшла друком брошура Є. Вандровської «Т.Г. Шевченко – художник».

У Вірменській РСР іменем Шевченка названо кілька шкіл і вулиць Єревана та інших міст республіки. Латвійське державне видавництво випустило спеціальне подарункове видання «Гайдамаків». Окрім того, на всесоюзному рівні планувалося видавництво популярного біографічного нарису про Шевченка англійською, французькою та іспанською мовами [15]. Багатонаціональне населення Радянського Союзу мало змогу прочитати вірші Т. Шевченка не лише українською чи російською, а й азербайджанською, калмицькою, абхазькою та іншими мовами [16].

Значної уваги творчості українського Кобзаря приділяли освітні установи. Одне з центральних місць у даному контексті займали загальноосвітні школи. Широко практикувалося декламування учнями різних союзних республік віршів Шевченка мовою оригіналу. Це супроводжувалося часто комічними випадками і змушувало вчителів, вихователів та всіх, хто готував такі заходи, вдаватися до оригінальних рішень. Про подібний досвід згадує В. Юхно, який у 1964 році був класним керівником 7-го класу однієї зі шкіл районного центру Карабутак Актюбінської області Казахстану: «Вирішили з дітьми вивчити і виконати «Реве та стогне Дніпр широкий». Мелодію діти освоїли швидко, а ось слова не відразу. Українське «реве» вони вимовляли як «рєвє». Тоді я на дошці написав: «Рэвэ та стогнэ Днипр шырокый». Допомогло, діти тепер правильно виспівували українські слова» [17].

Усі журнали і газети у шевченківські дні випускали ювілейні номери. «Радянська Україна» від 9 березня вийшла із портретом Т.Г. Шевченка за авторством відомого художника В. Касіяна, до речі лауреата Шевченківської премії. Це був чи не єдиний випадок, коли на першій сторінці газети можна було побачити особу не з середовища партійної номенклатури. Вище зображення письменника красувався напис «Сьогодні увесь світ відзначає 150-річчя з дня народження безсмертного Кобзаря» [18]. Цей і наступний номери були цілком і повністю присвячені Т.Г. Шевченку. Таку честь мав хіба що В.І. Ленін.

Понеділок 9 березня 1964 року став наднасиченим на різноманітні заходи з відзначення ювілейної дати. Виділимо лише деякі з них. Так, у Києві відбулося урочисте засідання громадськості та керівництва країни, присвячене 150-річчю з дня народження Т. Шевченка. П. Шелест, М. Рильський, О. Гончар та представники урядів союзних республік ознайомили присутніх з творчістю поета та оцінили внесок Т. Шевченка в українську культуру. По закінченні засідання відбувся концерт, на якому звучали твори на слова Кобзаря [19]. Подібні ювілейні засідання відбувалися у Москві та столицях інших союзних республік.

У Чернігові в приміщенні музично-драматичного театру ім. Т. Шевченка відбулося урочисте засідання громадськості міста, присвячене ювілейній даті. Учасники обговорили місце поета в українській культурі [20].

Урядовий республіканський комітет по преміях імені Т. Шевченка присудив шевченківські премії за видатні досягнення у галузі літератури й мистецтва М. Тихонову за популяризацію творчості Т. Шевченка і переклади творів української поезії на російську мову та А. Малишку за книгу лірики «Далекі орбіти». У галузі образотворчого мистецтва премію отримав В. Касіян за багаторічну мистецьку творчість на шевченківську тематику. У галузі музики шевченківським лауреатом став С. Людкевич за твори на слова Т. Шевченка [21].

В Академії наук Вірменії проведено ювілейну наукову сесію. З доповідями виступили вчені-філологи, мистецтвознавці, історики, які оцінили внесок Т. Шевченка у розвиток культур країн СРСР [22].

Наступний день 10-го березня видався не менш багатим на події. «Радянська Україна» зустріла своїх читачів заголовком «Сім'я народів вільних шанує Кобзаря » та поруч цитатою М. Хрущова: «Думи, якими жив Шевченко, перетворені нами в життя» [23]. У Каневі Черкаської області на могилі Т. Шевченка відбувся мітинг, під час якого до могили поета покладено вінки. На відзначення 150-річчю з дня народження письменника представники делегацій союзних республік посадили на Тарасовій горі молоді дубки [24].

Урядовий республіканський комітет УРСР по преміях імені Т.Г. Шевченка ухвалив присудити премію імені Т.Г. Шевченка за 1964 рік. М. Хрущову за видатну громадсько-політичну діяльність в УРСР, за великий вклад у розвиток і зміцнення української культури [25]. У ті дні, перша людина держави відпочивала на чорноморському узбережжі Кавказу в Гаграх. До нього вирушила делегація у складі секретаря ЦК КПУ О. Іващенко і українського письменника С. Олійника. Після слів вітання, Хрущову вручили ювілейну медаль, портрет Шевченка, виконаний мозаїчним способом по дереву учнем Ужгородського ПТУ

Михайлом Бобелем, 6-томне видання творів Шевченка, ювілейне видання «Кобзаря» та інші сувеніри. Новоспечений лауреат не був багатослівним і лиш сухо підсумував: «Я радий, що одержав ці чудові пам’ятні подарунки…» [26].

Святкові заходи проходили і у наступні дні до кінця березня. За усталеною практикою радянської компартійної системи будь-яка подія не могла залишитися без підсумкової доповіді чи звіту про проведену роботу до тої чи іншої інстанції. Часто подібні матеріали збиралися органами на місцях і направлялися до Президії Верховної Ради для подальшого їх розгляду на засіданнях галузевих постійних комісій.

Тема відзначення 150 річниці з дня народження Т.Г. Шевченка в Україні з самого початку приготувань була в розпорядженні постійної комісії Верховної Ради Української РСР з питань науки і культури. Це й не дивно, адже депутати-члени комісії були безпосередньо причетні до шевченківських роковин. Зокрема, В. Касіян отримав Шевченківську премію, а М. Бажан очолював уже згадуваний нами Урядовий ювілейний Шевченківський комітет. Саме Бажану було довірено підсумувати святкування шевченківських днів на республіканському рівні. Після хвалебних слів М. Хрущову М. Бажан наголосив на зустрічах гостей з усіх республік Радянського Союзу, серед яких особливо виділив почесних – земляка-космонавта та депутата мандатної комісії Верховної Ради УРСР П. Поповича [27] і виконавця ролі Т.Шевченка із однойменного фільму, народного артиста СРСР С. Бондарчука. Доповідач не оминув увагою і кількість примірників шевченківської літератури, яка вийшла друком з республіканських видавництв [28].

Проте, схоже, що тисячних тиражів усе одно не вистачало. Так, перебуваючи в Москві у дні шевченківських свят, депутат І. Назаренко відмічав, що в українських книжкових магазинах до ювілею письменника не було відповідної літератури, тоді як в Україні її нікуди було діти [29]. Це можна пояснити або швидкою реалізацією книжкового товару, пов’язаною із високою популярністю творів Шевченка серед населення, або недостатньою кількістю віддрукованої продукції, або ж зникненням томиків Кобзаря із книжкових полиць за однією простою причиною – наявністю у передмові цитувань Л. Берія та (або) Й. Сталіна. Остання причина досить вірогідна, адже у 1964 році у Москві взяли курс на знищення книг, які так чи інакше були пов’язані з культом особи і втратили товарний вигляд [30].

Як би там не було, але 150-ті роковини з дня народження Т.Г. Шевченка в УРСР і СРСР було відзначено із притаманною радянській системі помпезністю і розмахом, якому увесь західний світ міг хіба що заздрити. Аналіз архівних справ і газетних матеріалів свідчать про значну увагу компартійної верхівки до постаті Т. Шевченка і його вклад у розвиток радянської культури.

Джерела та література

1. Указ Президента України № 257/2012 Про додаткові заходи з підготовки та відзначення 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.president.gov.ua/documents/14680.html

2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 22, спр. 159, арк. 157.

3. Петрачков М. Світова велич Кобзаря // Радянська Україна – 1964. – № 6. – С. 4.

4. Твори Т.Г. Шевченка в грамзапису // Радянська Україна. – 1964. – № 7. – С. 3.

5. Шевченківська хроніка // Радянська Україна. – 1964. – № 18. – С. 3.

6. Музика на пісні Великого Кобзаря // Радянська Україна. – 1964. – № 27. – С. 3.

7. Бабишкін О. На екрані – «Наймичка» // Радянська Україна. – 1964. – № 31. – С. 3.

8. До ювілейних днів // Радянська Україна. – 1964. – № 33. – С. 3.

9. Корецька В. Онова моринців // Радянська Україна. – 1964. – № 48. – С. 3.

10. Тут творив Кобзар // Радянська Україна. – 1964. – № 29. – С. 3.

11. Геніальний син українського народу // Радянська Україна. – 1964. – № 55. – С. 3.

12. Булкін М., Васильєв О. Данина шани Великому Кобзареві // Радянська Україна. – 1964. – № 43. – С. 3.

13. Пам'ятна медаль // Радянська Україна. – 1964. – № 51. – С. 1.

14. Симфонічна поема пам'яті Т.Г. Шевченка // Радянська Україна. – 1964. – № 57. – С. 7.

15. У визнанні людства – безсмертя // Радянська Україна. – 1964. – № 34. – С. 3.

16. Всенародний уклін Великому Кобзареві // Радянська Україна. – 1964. – № 61. – С. 3.

17. Юхно В. Як ми відзначали 150-річчя Тараса Шевченка в Казахстані // Кримська світлиця. – 2012. – № 11. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://svitlytsia.crimea.ua/section=article&artID=10037

18. Радянська Україна. – 1964. – № 59. – С.1.

19. Радянська Україна. – 1964. – № 60. – С. 1.

20. Деснянська правда. – 1964. – 10 березня. – С. 3.

21. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 159, арк. 184.

22. Радянська Україна. – 1964. – № 60. – С. 3.

23. Там само – С. 1.

24. Всенародний уклін Великому Кобзареві // Радянська Україна. – 1964. – № 61. – С. 1.

25. Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Роки 1961-1975. Ч. 1. 1961-1965. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005 – С. 187.

26. Радянська Україна. – 1964. – № 60. – С. 1.

27. Радянська Україна. – 1963. – № 87. – С. 1.

28. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 22, спр. 159, арк. 182-186.

29. Там само, спр.160, арк. 148.

30. Там само, спр.160, арк. 142.

Олег Ночовный

Празднование юбилейных дат в СССР: на примере 150-летия со дня рождения Т. Шевченка

В статье идет речь о праздновании 150 лет со дня рождения Т.Г. Шевченка в СССР. Автор обратил внимание на контроль советскими органами власти подготовки и проведения юбилейных мероприятий.

***Ключевые слова**: юбилей, СССР, Верховная Рада УССР, газета «Советская Украина», Т. Шевченко.*

Oleg Nochovny

The celebration of anniversary dates in the Soviet Union: to 150 anniversary of the birth of Taras Shevchenko

The article examines with the celebration of 150 years since the birth of TG Shevchenko in the USSR. The author drew attention to the control of the Soviet government preparation and holding of the anniversary events.

***Key words**: anniversary, USSR, the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, newspaper «Soviet Ukraine», Taras Shevchenko.*

УДК. 728.83 (477. 41)

Станіслав Дембіцький (м. Переяслав-Хмельницький)

Садиба А. О. Козачковського в контексті переяславської шевченкіани

У статті розглядається історія садиби переяславського дворянина, лікаря А. О. Козачковського, друга Т. Г. Шевченка, в якого поет гостював в 1845 і1859 роках.

Ключові слова: *садиба А. О. Козачковського, Т. Шевченко..*

Квітень 2008 року. В древньому Переяславі-Хмельницькому було відкрито черговий музей Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Експозиція його присвячена перебуванню на Переяславщині Українця з великої літери, геніального українського народного поета, художника Тараса Григоровича Шевченка, 200-річчя з дня народження якого відзначає нині вся Україна. Музей має 12 залів. Структурно вони поділяються на такі підрозділи: меморіальні, літературно-мистецькі, історичні, а також виставковий зал. Відвідувачі висловлюють щире захоплення створеною експозицією. Музей розташований в колишньому будинку приятеля Т. Г. Шевченка, лікаря, дворянина Андрія Осиповича Козачковського, з яким поет познайомився в 1841 році в Санкт-Петербурзі, а був Кобзар в Переяславі чотири рази: двічі в 1845 і двічі в 1859 роках, після заслання. Вперше поет прибув у наше місто на початку серпня 1845 року. Він завжди зупинявся в будинку А. О. Козачковського. Ось як згадує про це останній у своїх спогадах: «Не можу не згадати вечір 19 серпня 45 року. Товариство, переважно молодь, гамірно бенкетувало за столом, Шевченко був у справжньому натхненні; навпроти нього, на протилежному кінці столу, стояв, не зводячи погляду з поета, з келихом у руці пан поважного віку, походженням німець, віросповіданням протестант. «Оце – батько! Їй Богу, хлопці, батько! Будь здоров, батьку! – високо підіймаючи келих. Проголосив німець, і потім ми всі називали його батьком» [5]. Надаємо далі слово А. О. Козачковському: «У жовтні того ж року Шевченко приїхав до мене знову, хворий, і прожив у мене близько двох місяців. Уранці він звичайно писав, зовсім не прагнучи залишатися наодинці. Він писав ніби граючись. Я саме тоді мав справу з євреями, і вони часом заповнювали мою вітальню, в якій Шевченко найчастіше працював, але цей гамірний кагал не тільки не заважав йому (хоча він міг би піти до кабінету), а навпаки, продовжуючи писати, він прислухався до розмов євреїв, втручався в них і, розсмішивши чимось кагал, сам реготав, продовжуючи швидко і безупинно свою справу, без будь-яких виправлень» [5].

В 1859 році, після заслання, Великий Кобзар побував в нашому місці ще двічі: в червні і в серпні. І знову зупинявся в будинку свого друга. Повертаємось до вищезгаданих спогадів: «У червні 59 року, вранці, у двір, де я жив, в'їхав поштовий візок. Той, хто сидів у ньому, здався мені схожим на Шевченка. Я не помилився; мовчки ми привіталися, мовчки він привітав мою сім'ю, мовчки кілька разів, помітно хвилюючись, пройшов по кімнаті, потім глянув у вікно на ярмарську метушню і висловив бажання подивитися ярмарок; ми пішли… Другого дня вранці він на дубі вирушив до М. О. Максимовича в Прохорівку [6].

Влітку 1859 року поет мандрує рідними місцями. Направляючись в Кирилівку, заїжджає до Городища та Млієва, в яких колишні кріпаки брати Яхненки та Симиренки збудували тоді цукроварню та механічний завод, а 27 червня виїхав у свою Кирилівку, де зустрівся з братами та сестрою Яриною. Він прагне збудувати хату над Дніпром та завести сім'ю. Одначе, 12 липня з ним трапилась прикра подія. На нього було складено рапорт земського справника Табачникова, на основі

якого Т. Г. Шевченка було заарештовано. Врешті-решт звинувачення з нього було знято. Поет дістав можливість відправитись в Петербург [3].

По дорозі в Петербург він заїздить в Переяслав. Згадує А.О. Козачковський : «По дорозі з Києва Шевченко заїхав до мене, пробув у мене близько двох діб. Помітно похмурий настрій був наслідком відомого неприємного випадку з ним у Київській губернії…

Під час цього останнього побачення він розповів мені про свій намір через два роки взяти в оренду невеликий клаптик землі на дніпровських горах навпроти Прохорівки, побудувати невеликий будиночок і там провести решту життя» [7].

Перебуваючи востаннє в гостях у свого приятеля, поет написав тут свій останній вірш: «Якби – то ти, Богдане п'яний», в якому прочитується різка критика гетьмана Богдана Хмельницького за Переяславську Раду, за спілку з Москвою:

Якби – то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.

Амінь тобі, великий муже!
Великий, славний! та не дуже…
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь…
То не купав би я в калюжі
Тебе преславного. Амінь [14].

У цьому будинку він написав поеми «Кавказ», «Наймичка», вступ до поеми «Єретик», а 25 грудня 1845 року, будучи тяжко хворим, Т. Г. Шевченко, написав свій безсмертний «Заповіт»:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,…

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом [13].

Писав він його у кімнаті для гостей.

Садиба А. О. Козачковського розташована на південному сході центральної частини міста, біля Троїцької церкви. Як свідчать старовинні плани, садиба була окрасою Троїцького комплексу. Садиба ніби доповнювала Троїцьку церкву, чим створювала неповторне духовне єднання. У регулярній розпланувальній системі міста об'єкт розташований в історичному середмісті [10].

Центральним об'єктом садиби був житловий будинок. Ми не маємо достовірних відомостей про будівельні роботи по створенню садиби. Ймовірно, у 20-х роках XIX ст. на цій ділянці споруджується комплекс садибного житлового будинку Козачковських. У першій чверті XIX ст. спадкоємцем садиби й будинку стає Андрій Осипович Козачковський. У сформованому вигляді на період першої чверті XIX- першої чверті XX ст. по вул. Троїцькій садиба являла собою характерний для Переяслава малоповерховий комплекс з житловим будинком, оперезаним цегельним цоколем, розташованому на подвір'ї садиби з допоміжними господарськими спорудами, оточеними садами і городами, що тяглися аж до річки Трубіж. Садибний будинок був одним з перших житлових будинків середніх верств населення. За планувальним рішенням і зовнішнім виглядом нагадує будівлі першої половини XIX ст. Будівничі не встановлені. Будівля дерев'яна, одноповерхова, прямокутна в плані, перекрита високим чотирисхилим залізним дахом. Витягнута по вісі південний захід-північний схід по головному фасаду, що виходить на вулицю Т. Г. Шевченка (колишня Троїцька). Головний симетричний фасад відіграє головну роль у сприйнятті композиції будівлі. В центрі його було розташовано головний вхід зі скляним дахом, до якого вели дерев'яні сходи. В будівлі збереглися добудовані під час реконструкції 1920-1930-х років входи з піддашшям по кутах головного фасаду. Вікна фасаду прямокутні,

оздоблені лиштвами. В 20-х роках XX ст. на південно-західному куті тильної сторони будинку було здійснено прибудову [9].

У 20-х роках XX ст. садиба А. О. Козачковського згідно наказу Наркомосвіти УРСР від 25. 02.–01. 08. 1919 року «Про передачу поміщицьких маєтків, дач і монастирських будинків в користування дитячої колонії» [8] була націоналізована. Пізніше тут розташовувались дитбудинок, різні держустанови та житлові квартири. Згідно рішення уряду в 1946 році в колишньому будинку А. О. Козачковського було відкрито історико-краєзнавчий музей [12].

З 1 вересня 1951 року на посаду директора музею призначається Михайло Іванович Сікорський, випускник історичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Він мав створити повноцінний історичний музей в зв'язку з 300-річчям Переяславської Ради. Через відсутність житла молодий директор і жив у приміщенні музею, поки йому не надали квартиру в 1960-х роках. Завдяки його енергії й ентузіазму музей швидко поповнювався цінними експонатами. У звіті за 1952 рік вказується, що музейна експозиція складається з 12 залів :

1.Київська Русь.

2.Визвольна війна українського народу 1648 - 1654 років.

3.Вітчизняна війна 1812 року і декабристи.

4.Поява марксизму в Росії.

5 і 6. Революція 1905-1907 років, перша світова війна, лютнева
революція 1917 року.

7. Велика Жовтнева революція і громадянська війна.

8 і 9. Соціалістичне будівництво в 1920-1941 роках.

10. Велика Вітчизняна війна Радянського народу 1941-1945 років.

11.Відбудова народного господарства в післявоєнні роки.

12.Сталінський план перетворення природи, великі будови комунізму.

З 1954 року за рішенням Ради Міністрів УРСР музею було присвоєно III-ю республіканську категорію і він дістав назву : Переяслав-Хмельницький державний історичний музей. В дванадцяти залах музею розміщено 3824 експонатів. З'явився в музеї і зал, присвячений перебуванню Т. Г. Шевченка Переяславщині [11]. Пізніше в музеї стало вже два шевченківських зали.

Наступні зміни інтер'єру будинку були викликані музейними потребами.

У вересні 2004 року експозиція історичного музею була знята. З осені 2004 року до осені 2007 року в будинку було проведено капітальний ремонт. Кількість кімнат було зменшено, було викинуто пічне опалення, було змінено прибудову з північного боку. Зміцнено фундамент, стіни, замінено лаги під підлогою, ремонт якої обійшовся в 52700 гривень [4].

У 2008 році було проведено реконструкцію прибудинкової території, подвір'я вимощено плитками, замінено огорожу, поставлено новий ганок-вхід до будинку, значно більший за попередній.

На фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з написом: «В цьому будинку в 1845 і 1859 роках перебував великий поет українського народу Т. Г. Шевченко. Тут він написав твори : «Заповіт», «Кавказ» і «Наймичка». З 1949 року на подвір'ї тодішнього історичного музею встановлено бронзове погруддя Т. Г. Шевченка, скульптор О. П. Олійник [2], поставлене в 1953 році на гранітний постамент [1]. Архітектор М. К. Вронський. Праворуч від музею, вздовж асфальтованої доріжки, розміщені скульптурні герої творів Т.Г.Шевченка.

На сьогоднішній день колишня садиба А. О. Козачковського належить НІЕЗ «Переяслав». Її територія – 4419 кв. м. З північно - східної та північно-західної сторін – житлова забудова, з південно - східної сторони територія прилягає до вул. Шевченка, з південно - західної сторони – комунальна власність міста. На території садиби розташовані фонди НІЕЗ «Переяслав», господарські споруди, альтанка. Довкола будинку ростуть вічнозелені, листопадні, листяні та шпилькові дерева, чагарники. Поруч з садибою, перед будинком, де нині Музей Заповіту Т. Г. Шевченка, ростуть віковічні дерева. Серед них акація біла, посаджена Т.Г.Шевченком та А. О. Козачковським восени 1845 року на честь дружби [15].

Джерела та література

1.Анкета пам'ятки історії, мистецтва. Архітектури. м. Переяслав-Хмельницький, 2006 рік.

2.Архівний відділ Переяслав-Хмельницької міської ради, ф. 1, оп. 1, спр. 37, 119 арк.75.

3.Дзюба Іван. Тарас Шевченко. − К. : Видавничий Дім » Альтернативи», 2005. − С. 563-569.

4.Договір №1між Товариством з обмеженою відповідальністю » Гарант −сервіс» та НІЕЗ «Переяслав» про капітальний ремонт підлоги меморіального будинку лікаря А. Й. Козачковського. м.Переяслав-Хмельницький, 20 лютого 2007 року. − С. 1.

5. Козачковський А. О. Із спогадів про Т. Г. Шевченка.// «Я дуже щиро вас люблю…» Шевченко у розповідях сучасників. Харків. «Прапор», 2004. − С. 91.

6. Там само. − С. 93.

7. Там само. − С. 94.

8. Пам'ятка історії першої половини XIX ст. (Охор. № 1235). Будинок лікаря А. О. Козачковського 1820 р., в якому мешкав поет Т. Г. Шевченко. 1845, 1859, Державний історичний музей Державного історико-культурного заповідника. Вул. Т.Г.Шевченка, 8. м. Переяслав-Хмельницький Київської області. Історична записка. Київ, 2004 р. − С. − 1.

9. Там само. − С. − 3.

10.Паспорт пам'ятки історії першої половини XIX ст. Будинок А. О. Козачковського. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». − Київ, 2005. − С. 3.

11.Переяслав-Хмельницький державний історичний музей. Короткий довідник. − Переяслав-Хмельницький, 1958. − С. 3.

12.Ткаченко В. М. НІЕЗ «Переяслав»: від історичного музею до національного заповідника. // Могилянські читання 2006 року : Зб. наук. пр. : Доля музейних зібрань /.Нац. Києво-Печер. іст.-культ. Заповідник. − К. : Фенікс. − Ч. − 2 − С. 308-319.

13.Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 1. − К. : Наукова думка, 2001. − С. 371.

14. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 2. − К. : Наукова думка, 2001. − С. 308.

15. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. Том 6. − К. : Наукова думка, 2003. − С. 78.

Станіслав Дембіцький

Усадьба А. О. Козачковского в контексте переяславской шевченкианы

В статье рассматривается история усадьбы переяславского дворянина, врача А. О. Козачковского, друга Т. Г. Шевченко, в которого поэт был в гостях в 1845 и 1859 годах.

Ключевые слова *: усадьба А. О. Козачковского, Т. Шевченко.*

Stanislav Dembitskyi

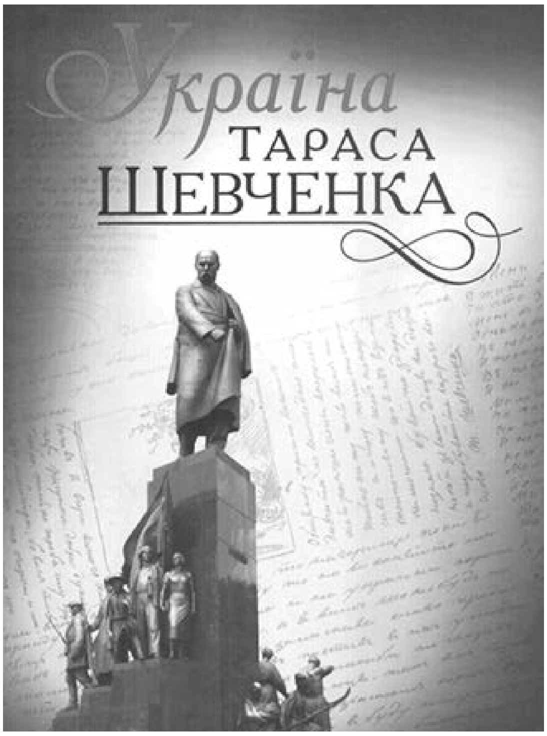
A. O. Kozachkovskyi's Mansion in the Context of T.Shenchenko's Visit to Pereyaslav

The article considers history of the estate of Pereyaslav of a nobleman, and the doctor A O Kozachkovskiy, the frend of T. G, Stevchenko, who visited the poet in 1845 and 1859 years.

Key words: *nobleman, of the doctor A O Kozachkovskiy, T. G, Stevchenko.*

Руслана Маньковська (м. Київ)

«Україна Тараса Шевченка»: видавничий проект Національної спілки краєзнавців України

Краєзнавча громада України жваво відгукується та долучається до всіх визначних подій, що відбуваються в українському суспільстві, виступає ініціатором і бере активну участь у державних і регіональних заходах із відзначення знаменних історичних дат і вшанування пам'яті видатних постатей нашої історії та культури. Останнім часом краєзнавці здійснили велику роботу із увічнення імені великого українця Івана Франка, заснувавши Літературний музей у селі Халеп'є на Київщині; на Волині постав музей українського діяча В. Липинського; відбулися науково-краєзнавчі експедиції, присвячені 300-річчю Олешківської Січі на Херсонщині, 1000-літтю Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря на Вінниччині та низка інших краєзнавчих проектів у всіх регіонах України.

У 2014 р. Україна і світ відзначили 200-і роковини з дня народження українського генія і пророка Тараса Шевченка. Саме цивілізаційному змісту постаті Шевченка 5 березня 2014 р. були приурочені у Верховній Раді України парламентські слухання на тему: «Тарас Шевченко як постать світового значення (до 200-річчя з дня народження)». Приєдналась до відзначення ювілею Кобзаря і міжнародна спільнота, включивши Шевченкове свято до Календаря пам'ятних дат на генеральній конференції 37-ї сесії ЮНЕСКО. Традиції вшанування та увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка в Україні зародилися відразу після його смерті і в подальшому набули всенародного розмаху, започаткувавши творення всенародної Шевченкіани: збереження і поширення безцінної творчої спадщини українського мислителя, проведення глибоких наукових шевченкознавчих досліджень, відображення шевченківської тематики у літературних та мистецьких творах, музейних та виставкових експозиціях, громадських ініціативах.

До 200-річного ювілею Т. Г. Шевченка Національна спілка краєзнавців України приурочила XIII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Краєзнавча Шевченкіана України», яка відбулася 24–25 жовтня 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі. У краєзнавчому форумі взяли участь члени регіональних організацій Спілки, науковці, освітяни, музейники, архівісти, представники громадських організацій. З ініціативи та за підтримки НСКУ світ побачила книга «З «Кобзарем» у серці» за матеріалами фондів унікального Музею однієї книги «Кобзаря» Т. Г. Шевченка у Черкасах, а також всі краєзнавчі організації провели тематичні наукові та культурно-мистецькі заходи.

Знаковою подією для української громадськості стала поява документально-публіцистичного видання, підготовленого Національною спілкою краєзнавців України – «Україна Тараса Шевченка». Ще за кілька років до ювілею на розширеній Президії правління Спілки (Черкаси, 2012 р.) за пропозицією краєзнавців прийнято рішення систематизувати, проаналі-

зувати та узагальнити краєзнавчий матеріал, пов'язаний із іменем Тараса Шевченка, щоб колективно здійснити давноочікуваний проект про краєзнавчу Шевченкіану України. На той час були опубліковані окремі дослідження про перебування Тараса Шевченка у Києві, на Черкащині, Полтавщині, Чернігівщині, Сумщині, Волині. В академічному виданні 1957 р. «Шевченківські місця України» вміщено матеріали про перебування Тараса Шевченка у понад сорока населених пунктах України з їх короткими історичними довідками, однак книга не розкриває повну картину подорожей та відвідин поетом України. Окремим подіям із життя Тараса Шевченка під час його перебування в Україні присвячена низка інших наукових досліджень та публікацій.

Як відомо, Тарас залишив Україну у 15-річному віці, і лише через чотирнадцять років зміг відвідати Батьківщину. Згадаємо одну з його вершинних поезій: «І виріс я на чужині, і сивію в чужому краю…». Він тричі приїжджав до України: у 1843–44 рр., 1845–47 рр., 1859 р., побував у понад 100 українських містах і селах. У 2012 р. Державне науково-виробниче підприємство «Картографія» видало туристичну карту «Україна. Шляхами Великого Кобзаря», де відображено українські маршрути та населені пункти перебування Т. Шевченка, меморіальні об'єкти, пов'язані з його іменем, національні заповідники та музеї, державні та громадські заклади, присвячені поету, проте, неохопленою залишилася значна частина України, в якій Тарас Григорович не був, але й там сформовані глибокі традиції вшанування його імені.

У книзі «Україна Тараса Шевченка» уперше реалізовано проект, у якому висвітлюється присутність Кобзаря у всіх аспектах народної пам'яті: історичні місця, музеї державні і громадські, пам'ятники, народні перекази, художня творчість, громадські заходи. Унікальність видання якраз і полягає в тому, що досі не розглядався краєзнавчий аспект Шевченкіани у всеукраїнському контексті. На основі широкого комплексу джерел – архівних документів, наукової літератури, періодичної преси, усної історії та ілюстрацій – висвітлюється творення всенародної Шевченкіани, розповідається про місця перебування Кобзаря в різних куточках України. Об'єднавши потужний науковий потенціал учених-краєзнавців, книга на основі зібраних та опрацьованих регіональними організаціями НСКУ матеріалів відтворює шлях Тараса Шевченка українськими містами і селами, середовище його спілкування і творчості, характеризує процес зародження та розвитку традицій пошанування генія українського народу. Підготовлена масштабна колективна праця є гідним свідченням шани краєзнавчого загалу Кобзареві.

Творилась книга під вибухи «Революції гідності», на вулиці М. Грушевського, у робочій кімнаті Національної спілки краєзнавців України. Ще лунав у серцях українців голос убитого поблизу Сергія Нігояна: «Борітеся, поборете…». Так пломенистим словом Тарас Шевченко піднімав людей на барикади, свою оборону тримали і краєзнавці. Поет був поруч і вчив мужності: «І тепер я розбитеє / Серце ядом гою – / І не плачу, й не співаю / А вию совою» – майже 170 років тому Шевченко у творі «Три літа» відобразив весь біль українців у трагічні дні народних випробувань. «Геніальним організатором свідомості свого народу» назвав Тараса Шевченка польський письменник Єжи Єнджеєвич у біографічному романі «Українські ночі, або Родовід генія» (1966 р.). Постать Шевченка для усіх поколінь українців завжди буде Провідником нації, взірцем твердості духу та вірного служіння своєму народові. Неоцінимим є внесок Шевченка у процес національного відродження, утвердження у народній свідомості звитяжних ідей грядущої державності України.

До видання увійшли 26 нарисів, підготовлені дослідниками з усіх областей України, АР Крим, м. Севастополя та м. Києва, кожен з яких висвітлює місця, пов'язані з життям та творчістю Т. Шевченка, його перебування в Україні, а також людей, з якими спілкувався поет, твори написані ним у краї, увічнення пам'яті Кобзаря у діяльності музеїв, музейних кімнат, світлиць, відкриття пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених поету. Всенародну шану Кобзареві висвітлено через роботу шевченкознавчих товариств, клубів, студій, присвяту творів образотворчого, монументального, музично-пісенного, театрального та кіномистецтва, прове-

дення тематичних культурологічних акцій. Особливе місце належить образу Кобзаря у народній творчості, тому зібрані легенди, перекази, бувальщини, пісні збагатили зміст книги, а назви населених пунктів та соціокультурних об'єктів на честь Т. Г. Шевченка, засвідчують про глибоку народну любов та повсякчасну присутність поета у національній пам'яті українців. Невід'ємною складовою проекту є джерельна база видання, яка нараховує близько 600 позицій архівних документів, видань творів Т. Г. Шевченка та наукової Шевченкіани, краєзнавчих досліджень, публіцистики.

Структуру книги складають передмова, три розділи, побудовані за біографічно-хронологічним принципом (мала батьківщина Тараса Шевченка, шевченківські місця в Україні, вшанування пам'яті Кобзаря у кожному краї України), післямова, список джерел та літератури, ілюстративний матеріал, до якого увійшли репродукції, архівні документи, світлини пам'ятників, твори мистецтва, фрагменти музейних експозицій тощо. У межах розділу нариси розміщені за алфавітом областей.

Творчий колектив книги нараховує близько ста відомих учених, шевченкознавців, краєзнавців, музейників, бібліотекарів, журналістів, фотохудожників. До редакційної колегії, яку очолив голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, (голова редакційної ради Л. М. Новохатько), увійшли В. М. Даниленко (заступник головного редактора), Л. В. Баженов, Г. В. Бондаренко, С. Д. Гальчак, О. П. Гончаров, М. Ю. Косило, М. Р. Литвин, Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко, О. В. Романцов, Г. П. Савченко. Упорядники видання – кандидати історичних наук Р. В. Маньковська та В. М. Мельниченко.

Відкриває книгу знаменита «Присвята» Івана Франка Тарасу Шевченку: «Він був сином мужика – і став володарем в царстві духа. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому по смерті – невмирущу славу і все розквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко».

У передмові голови НСКУ, член-кореспондента НАН України О. П. Реєнта та професора Л. М. Новохатька «Краєзнавча Шевченкіана України» висвітлюється зародження традицій творення всенародної Шевченкіани, внесок у популяризацію творів Т. Шевченка родини меценатів Симиренків, редактора журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева, літературознавця і критика Ф. П. Матушевського, історика літератури, громадсько-політичного і державного діяча С. О. Єфремова, одного з перших біографів Т. Шевченка, громадсько-культурного діяча М. К. Чалого, поета і перекладача, члена Кирило-Мефодіївського братства О. О. Навроцького, вченого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету М. О. Максимовича, письменника, театрального і культурного діяча М. П. Старицького.

Автори передмови розкривають дослідження шевченківської тематики діячами «українського відродження» 1920-х рр., митцями 1930-х рр., більшість з яких була репресована, розповідають про широке визнання мистецьких творів про Шевченка художників І. С. Їжакевича, Ф. С. Красицького, В. І. Касіяна, скульптора І. М. Гончара. Шевченківська тематика відображена у багатій і різноманітній палітрі творів сучасних українських майстрів живопису, графіки, скульптури, у народних розписах, вишивках тощо. Унікальною і всесвітньо відомою є музично-пісенна Шевченкіана видатних композиторів М. В. Лисенка, Д. М. Ревуцького, Б. М. Лятошинського, С. П. Людкевича, Є. Ф. Станковича. Автори наголошують, що, пройшовши нелегкі випробування часом, Шевченкіана в роки незалежності України набула нового розвитку, великий поет, художник і мислитель Т. Шевченко через століття постає перед нами у всій своїй величі.

У першому розділі книги «Народився, щоб осяяти Україну» висвітлюються традиції вшанування та увічнення пам'яті духовного пророка на Черкащині, землі, на якій, як писав письменник Олесь Гончар «у темній від горя кріпацькій хаті він народився, щоб осяяти всю Україну! Щоб стати тим, у кому найповніше виявив себе творчий геній українського народу». Голова правління Черкаської обласної організації НСКУ, професор В. Мельниченко

у нарисі «Шевченка шанує його батьківщина» розповідає про родину поета, його відвідини малої батьківщини, торкається історії шевченківських ювілеїв, формування музейно-краєзнавчої, літературно-мистецької Шевченкіани на Черкащині.

Матеріали про місця перебування Т. Шевченка в Україні увійшли до другого розділу «Земля, яку сходив Тарас», де розкривається історія творення Шевченкіани у регіонах: Київ (автори нарису О. Гончаров, А. Коваль) та Київщина (Є. Букет, Г. Савченко, Я. Синявський), Вінничина (С. Гальчак), Волинь (Г. Бондаренко, М. Філонюк), Дніпропетровщина (О. Аліванцева, І. Кочергін, М. Чабан), Житомирщина (С. Ігруніна, Г. Мокрицький, О. Тарабукін), Запоріжжя (С. Моісенко), Полтавщина (О. Білоусько, Т. Пустовіт), Рівненщина (П. Кралюк), Сумщина (О. Охріменко, П. Охріменко) Тернопільщина (І. Дуда, Б. Мельничук), Хмельниччина (Л. Баженов, С. Баженова), Чернігівщина (О. Коваленко, С. Лаєвський, Л. Линюк, С. Половникова, І. Ральченко). Визнані науковою та краєзнавчою спільнотою дослідники відобразили цілісну картину від українських міст і сіл до окремої садиби чи будинку, з якими пов'язані сторінки біографії та творча діяльність поета, відтворили історико-культурне тло XIX ст., соціальне, інтелектуальне оточення Шевченка та його вплив на українську інтелігенцію. Автори залучили різноманітний пласт джерел, що увібрав спогади і листи сучасників Кобзаря, його «Щоденник», автобіографії, прозові, поетичні та малярські твори, а також, що надало особливу цінність книзі, досі збережені в народній пам'яті усні перекази про духовного пророка нації. У розділі вміщено матеріали про меморіальні музеї та кімнати, пам'ятники, вулиці та населені пункти, присвячені Тарасу Шевченку.

Третій розділ «Жива слава Кобзаря» склали нариси про регіони, у яких Т. Шевченко не перебував, але де створено широку і багатогранну Шевченкіану: АР Крим та м. Севастополь (автори нарису А. Непомнящий, В. Акімченков), Донеччина (В. Романько), Закарпаття (С. Федака) , Івано-Франківщина (П. Арсенич, Б. Гаврилів, М. Косило), Кіровоградщина (О. Бабенко, О. Салоїд), Луганщина (А. Климова, О. Неживий, І. Савенкова), Львівщини (Д. Каднічанський, М. Литвин, І. Орлевич, О. Середа, Ф. Стеблій), Миколаївщини (І. Александренко, О. Тригуб), Одещини (О. Музичко), Харківщини (О. Павлова), Херсонщини (Є. Сінкевич), Буковини (О. Меленчук). Факти та події, викладені у розділі, засвідчують безмежну народну любов до Кобзаря в усій Україні. Автори відтворили атмосферу тих епох, коли поставали перші пам'ятники Т. Г. Шевченку у найвіддаленіших куточках нашої країни, видавалися його твори, здійснювалися театральні вистави, створювалися мистецькі полотна, формувалися музейні експозиції, облаштовувалися шевченківські місця.

Ім'я поета, як і його слово, у різні часи намагалися заборонити, спекулятивно використати, піддати цензурі, викривити, або вилучити із національної свідомості українців. Відображена на сторінках книги історія творення всенародної Шевченкіани переконливо підтверджує, що для українців Т. Г. Шевченко був і залишається Велетом духу, незламним і непримиренним борцем за найвищі людські ідеали свободи, гуманності і демократії, уособленням національних прагнень і сподівань. Матеріали книги аргументовано доводять, що історія і традиції вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в Україні виразно відображають процес формування та утвердження національної свідомості українського народу, консолідації суспільства навколо стрижневої ідеї творення і розбудови самостійної державності.

Шевченківська тема – невичерпна. Автори книги, представляючи всю Україну, розкрили самобутню і неповторну палітру історії вшанування та увічнення пам'яті геніального поета, художника і мислителя Т. Г. Шевченка, склали своєрідний краєзнавчий літопис української Шевченкіани, показали винятково важливе значення Шевченка у житті кожного громадянина нашої держави. Книга є вагомим внеском краєзнавців України до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, зацікавить дослідників і шанувальників української культури та історії в Україні та за її межами. Видавничий проект Національної спілки краєзнавців України засвідчує – на початку XXI ст. Кобзар своєю священною заповіддю єднає Україну в боротьбі за соборну та незалежну державу.

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

УДК 94:2-756:37] (477,51) «16/17»

Ольга Травкіна (м.Чернігів)

Заснування Чернігівського колегіуму в контексті церковно-політичного становища та культурно-освітньої діяльності чернігівських ієрархів кінця XVII – початку XVIII ст.

Висвітлюються причини та передумови заснування Чернігівського колегіуму на рубежі XVII–XVIII ст., виходячи з церковно-політичного становища чернігівських архієпископів, які виступили ініціаторами його створення. Розглядаються обставини заснування Чернігівського колегіуму, зокрема, наголошується на державній підтримці гетьмана Івана Мазепи та сприятливій обстановці у Москві у зв'язку з призначенням освіченого українця Стефана Яворського місцеблюстителем патріаршого престолу.

Ключові слова: *Чернігівський колегіум, чернігівські архієпископи Лазар Баранович, Іоанн Максимович, гетьман Іван Мазепа, Борисоглібський кафедральний монастир.*

У роки незалежності України відбулося значне пожвавлення в дослідженні питань заснування та діяльності навчальних закладів вищого рівня в Лівобережній Україні XVIII ст., а саме Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів. З'явилися не лише окремі розвідки, статті, але і монографії з історії Чернігівського колегіуму (О. Травкіна) [1], Харківського колегіуму (Л. Посохова) [2], Переяславський колегіум вивчали В. Дем'янчук, В. Лоха, Т. Багрій [3]. У 2012 р. вийшла монографія Л. Посохової «На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.» [4], в якій узагальнені результати досліджень з історії Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів. У дослідженнях з історії навчальних закладів підкреслювалися спільні риси у їх заснуванні (вони були засновані випускниками Києво-Могилянської академії), вказувалося на однакові в основному навчальні програми, які були запозичені у єзуїтських колегіумах та пристосовані до потреб православної спільноти, схожість в управлінні, методах виховання тощо.

У той же час треба зазначити, що історія виникнення Чернігівського колегіуму істотно відрізняється від обставин заснування Харківського та Переяславського колегіумів. На відміну від Харківського та Переяславського колегіумів, котрі були засновані відповідно до «Духовного регламенту» 1721 р., згідно з яким зобов'язувалося при єпископських кафедрах створювати школи для навчання дітей духовенства, Чернігівський колегіум був заснований на початку XVIII ст. з власної ініціативи чернігівських архієпископів, так би мовити «без вказівки згори». Чернігівський колегіум був створений у період, коли в Гетьманщині ще збереглася більшою мірою автономія, в тому числі і в церковній сфері, коли чернігівські архієпископи могли самостійно вирішувати питання про відкриття, наприклад, друкарні, зокрема, приймати рішення про заснування колегіуму. З огляду на ці обставини, історія виникнення Чернігівського колегіуму віддзеркалює ще відносну незалежність та свободу українських ієрархів у прийнятті важливих рішень. Хоча, як це буде показано нижче, у вирішенні питання заснування навчального закладу вищого рівня, вони не могли обійтися без підтримки державної влади в особі гетьмана та повинні були зважати на церковну політику в Москві. В той же час історія виникнення Чернігівського колегіуму засвідчила, що створення закладу вищого рівня на той час було важливою, неординарною подією, з огляду на те, що це неабияк мало підвищити авторитет чернігівських архієпископів.

Історія заснування Чернігівського колегіуму є цікавою у контексті церковно-політичного становища чернігівських ієрархів кінця XVII – початку XVIII ст., оскільки вони виступили самостійними ініціаторами його створення. Тут напрошуються паралелі з митрополитом Петром Могилою, який також з власної ініціативи заснував Києво-Могилянську колегію. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, будучи протектором київської колегії як місцеблюститель Київської митрополії, прагнув в Чернігові, де була його резиденція, заснувати заклад вищого рівня, оскільки під час Руїни Києво-Могилянська колегія занепала. Очевидно, чернігівський архієпископ Лазар Баранович, наслідуючи Петра Могилу, планував в Чернігові відкрити заклад на кшталт київської колегії. З першої історичної згадки про заснування Чернігівського колегіуму, яка міститься у передмові до книги «Зерцало от писанія Божественнаго», виданої 1705 р. в Чернігові, дізнаємося, що через занепад та запустіння шкіл Києво-Могилянських Лазар Баранович вирішив «потщася воздвыгнути оученіе» [5, арк.11 зв., НН], а саме у Чернігові при архієрейському домі, тобто у кафедральному Борисоглібському монастирі.

Тут слід зупинитися на церковно-політичному становищі чернігівських ієрархів, їх ролі та місці в церковному і політичному житті Гетьманщини у кін. XVII ст. на поч. XVIII ст. Піднесенню та розквіту Чернігова у цей період сприяла діяльність відомого церковного і культурного діяча, впливового політика, чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Лазаря Барановича (1616–1693 рр.), який і виступив ініціатором заснування Чернігівського колегіуму. Випускник Києво-Могилянської колегії, а потому її викладач та ректор, Лазар Баранович уже незабаром після висвячення у 1657 р. на чернігівського і новгород-сіверського єпископа, був призначений місцеблюстителем київської митрополії в Лівобережній Україні. На цій посаді він перебував майже 20 років з перервами (1657 р., 1659–1661 рр, 1670–1685 рр.). Резиденцією Лазаря Барановича спочатку був Спасо-Преображенський монастир у м. Новгород-Сіверському, а згодом Борисоглібський монастир у Чернігові. Отримавши у 1667 р. сан архієпископа, перевівши 1672 р. із Новгород-Сіверського в Чернігів кафедру, друкарню, школу, Лазар Баранович намагається вивищити Чернігів, перетворити його на впливовий духовний осередок Лівобережжя. Він прагнув підняти його до рівня Києва, а той перевищити.

Лазар Баранович активно займався духовним відродженням краю: відновленням церков та монастирів, заснуванням шкіл, поширенням проповідництва, розвитком хорового мистецтва. Навколо знаменитого владики гуртувалися талановиті літератори та митці того часу: Йоаникій Ґалятовський, Антоній Радивиловський, Дмитро Туптало (Ростовський), Тимофій Богданович, Лаврентій Крщонович, Іван Величковський, Іван Орновський. Через занепад Києво-Могилянської колегії Лазар Баранович як місцеблюститель митрополичої кафедри, резиденція якого знаходилася в Чернігові, вирішив в цьому місті заснувати заклад вищого рівня. Проте, як зазначалося в «Зерцалі», за короткий час Київський колегіум розквітнув, а в Чернігові школи «малыхъ ради именій, пространства и скудности невозмогоша разширенны и оутвержденны быти» [5, арк.11 зв., НН]. Можливо, то були школи, які складалися лише з нижчих граматичних класів, які Лазар Баранович перевів з м. Новгород-Сіверського. Переїхавши до Чернігова, Лазар Баранович був змушений заново облаштовувати архієрейську кафедру. Архієпископ доклав чимало зусиль та коштів, аби відбудувати кафедральний Борисоглібський монастир.

Ще однією причиною, яка унеможливлювала в цей час створення колегіуму, могла бути і та, що московські патріархи, під зверхність яких перейшов чернігівський архієпископ Лазар Баранович 1688 року, були противниками освіти європейського типу, яка ґрунтувалася на латинській мові, звинувачували українське духовенство у єресі, католицьких симпатіях. Баранович змушений був виправдовуватися перед московським патріархом про його ставлення до Флорентійського собору, про час перетворення (пресуществлення) святих дарів, бо той звинувачував українських

ієреїв, що вони у цих питаннях стоять на позиціях католицької церкви. Патріарх Йоаким погрожував Лазарю Барановичу навіть церковним судом. Московські патріархи забороняли українські книги, в тому числі й книги самого Лазаря Барановича, знаходячи в них «латинську єресь».

Лазар Баранович розумів, що консервативні патріархи не підтримають його ідею створення в Чернігові колегіуму – закладу європейського типу. Очевидно, Лазар Баранович не міг розраховувати на підтримку і з боку гетьмана Івана Самойловича, бо той утискав його і забороняв йому писати царям. Гетьман Іван Самойлович покровительствував своєму ставленику київському митрополиту Гедеону Четвертинському – супернику чернігівського архієпископа. Самойлович клопотався перед царями Петром та Іоанном про підтвердження прав саме для київської колегії, яка здавна була під протекцією київських митрополитів [6, с. 193]. Про привілеї Києво-Могилянській колегії клопотався і гетьман Іван Мазепа, який покровительствував навчальному закладу. Тобто, основна увага в цей період і з боку церковної, і з боку світської влади приділялася зміцненню стану Києво-Могилянській колегії. І вона була відроджена та утверджена у своїх правах. А створення на той час у Чернігові ще одного колегіуму, який міг стати конкурентом Києво-Могилянській колегії, підвищити авторитет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича на противагу київському митрополиту було, очевидно, не на часі.

З вищеназваних причин Лазарю Барановичу, певно, не вдалося створити у Чернігові ще один навчальний заклад вищого рівня з повним комплектом класів та відповідним обсягом предметів.

У передмові до «Зерцала» зазначалося, що наступник Лазаря Барановича, архієпископ Феодосій Углицький (1692–1696 рр.) через «краткостію времени возбранеи» [5, арк.11 зв., НН] (він був на кафедрі лише три роки) теж не зміг розширити ці школи. Наміри Лазаря Барановича втілив у життя чернігівський архієпископ Іоанн Максимович (1697–1712 рр.), випускник Києво-Могилянської колегії, який продовжив курс Лазаря Барановича на вивищення Чернігова та чернігівської архієпископії, в якійсь мірі і на противагу київській митрополії. Заснування колегіуму в Чернігові мало б підвищити авторитет чернігівських архієпископів. Разом з тим виникнення колегіуму було б неможливе без державної підтримки. Найстаріший навчальний заклад у Лівобережній Україні відкривається 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи. Гетьман дав дозвіл на відкриття Чернігівського колегіуму [5, арк.8, НН]. Маючи намір реорганізувати школи Лазаря Барановича в колегіум, Іоанн Максимович у 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи розпочав у Борисоглібському кафедральному монастирі будівництво цілого комплексу приміщень, що складався з монастирської трапезної, дзвіниці та корпусу шкільних приміщень. На дзвіниці була влаштована закладна дошка, яка збереглася до нашого часу, з гербом Івана Мазепи, монограмою та записом про пожертвування гетьмана: «Сей храм созданъ Божіим Благословеніемъ прещедримъ даяніемъ и іждивеніемъ от ясне Вельможнаго Пана Іоанна Мазепы славнаго войскъ Росийских Гетмана надтисяща всем сотомъ року здат начася, а в второмъ поспешествомъ Божимъ скончася». Дзвіниця мала церкву, названу на честь патронального святого Івана Мазепи Іоана Предтечі, (а не Іоанна Богослова), як вважали краєзнавці XIX ст. Дослідники XIX ст. М. Марков, [7, с.17], М. Маркевич [8, с.95] стверджували, що у дзвіниці знаходилися класи колегіуму та колегіумська церква.

Як бачимо, у справі заснування Чернігівського колегіуму важливе значення мало не лише бажання та зусилля чернігівських архієпископів, які виступили ініціаторами його відкриття, але і підтримка як фінансова, так і юридична з боку державної влади, гетьмана Івана Мазепи. Що стосується підтримки справи організації колегіуму з боку церковної влади, то як відомо, чернігівські архієпископи знаходилися під зверхністю московських патріархів, і в ставленій грамоті 10 січня 1697 р. патріарха Адріана Іоанн Максимович отримав формальне благословення: «Таже да имать... и о школах промышление, яко да учатся боже-

ственных письмен чтению и свободных наук во вразумительное ведрство мнози подщанием его. А еже ныне тамо обретается во граде Чернигове, в монастыре Ильинском типография, и в ней да печатаются церковныя книги по чину, преданию же и мудрствованию Восточныя Церкве, за его архиепископским благословением и досмотром» [9, с. 67–68.]. Але треба зазначити, що Адріан був консервативним патріархом, який не підтримував реформаторської діяльності Петра І. Той йому докоряв, що він не турбується про створення в Росії навчальних закладів, зокрема, європейського типу, і батьки віддають своїх дітей на навчання до іноземців. За часів Адріана Московська академія переживала не найкращі часи, знаходилася в занедбаному стані. Тож, благословення патріарха стосовно навчання «свободных наук» (система семи вільних наук склалася в середньовічній Європі і включала тривіум: граматику, риторику, діалектику та квадріум: геометрію, арифметику, астрономію, музику) носило формальний характер і може розглядатися як данина часу, як поступка реформаторським прагненням царя. Проте, 16 жовтня 1700 р. патріарх Адріан помер. Перед цим, а саме 7 квітня 1700 р. за наказом Петра І патріарх Адріан висвятив відомого освіченого українця Стефана Яворського митрополитом Рязанським. Він став протектором Московської академії. 7 червня 1701 р. виходить наказ царя «завесть в Академии учения латинския». 16 грудня 1701 р. Стефан Яворський був призначений місцеблюстителем патріаршого престолу і як протектор академії, реформував її за зразком Києво-Могилянської, забезпечив московську академію викладацькими кадрами з Києва.

Іоанн Максимович, як досвідчений ієрарх, чутливо реагуючи на зміни, які відбувалися в Москві, зрозумів, що це був сприятливий момент для відкриття і в Чернігові колегіуму. Заснування в Чернігові навчального закладу вищого рівня зміцнило б авторитет чернігівських архієпископів, з огляду й на те, що київські митрополити були незадоволені високим статусом чернігівських архієпископів, добивалися позбавлення їх архієпископства, зокрема, свого часу київський митрополит Гедеон Четвертинський, прагнув залишити їх в ранзі єпископів та підпорядкувати безпосередньо київському митрополиту, а не московському патріарху. Київський митрополит Варлаам Ясинський 1692 р. забрав у чернігівського архієпископа три протопопії: глухівську, борзенську, конотопську, передані Лазарю Барановичу 1658 р. київським митрополитом Діонісієм Балабаном [10, с. 336–337].

Про те, що призначення Стефана Яворського місцеблюстителем патріаршого престолу, реорганізація Московської слов'яно-греко-латинської академії та забезпечення її вчителями з Києво-Могилянської академії стали сигналом на початку XVIII ст. для створення навчальних закладів європейського типу в інших регіонах свідчить той факт, що такі «школи», як їх називали, окрім Чернігова, були засновані українцями також в Ростові (1702 р., засновник Дмитрій Ростовський), в Тобольську (1703 р., засновник Філофей Лещинський), Смоленську (1714 р., засновник Дорофей Кроткевич – випускник Києво-Могилянської академії), лише у великому Новгороді була заснована греко-слов'янська школа росіянином митрополитом Іовом. Ці перші школи в Росії, на відміну від Чернігівського колегіуму, проіснували спочатку недовго. Дослідники XIX ст. М. Докучаєв та В. Литинський, які вивчали історію Чернігівського колегіуму, датою його заснування вважали 1700 р. [11]. Про започаткування Чернігівського колегіуму саме в цьому році свідчив чернігівський архієпископ Іродіон Жураковський у своєму донесенні до Синоду 1727 р.: «Школы в Чернигове при монастыре кафедральном обретаются с начала 1700 г.» [12, с. 215]. Його наступник Іларіон Рогалевський у звіті наданому відповідно до указу Синоду 1737 р. також стверджував, що школи були засновані Іоанном Максимовичем 1700 р. [13. с. 281]. Процес становлення Чернігівського колегіуму як навчального закладу розтягнувся на декілька років. Починаючи з 1700 р. відбувалося поступове розширення класів: до 1705 р. упродовж чотирьох років у Чернігівському колегіумі було відкрито чотири класи: три граматичні

та, ймовірно, наступний за ними клас поетики, тобто кожного року з переходом учнів до вищого курсу відкривався новий клас.

У збірнику «Зерцало от писанія Божественнаго», який був піднесений у 1705 р. гетьману Івану Мазепі як патрону Чернігівського колегіуму, повідомлялося, що за допомогою, ймовірніше всього, самого Івана Мазепи були побудовані приміщення колегіуму: «…оучилищъ каменных шестъ за скудостъ мейсца, под єдиным покровом» [5, арк.11 зв., НН.]. Це дало можливість відкрити ще один клас риторики: «Живы будем в настоящий год (тобто в 1705 р. – О. Т.) риторицкому оучению начало положенно буде» [5, арк.11 зв., НН.].

Побудувавши за допомогою гетьмана приміщення, Іоанн Максимович забезпечив розширення класів, що стало однією з головних умов набуття закладом статусу колегіуму, запроваджуючи викладання наступних класів – поетики та риторики. Архієрей підібрав та забезпечив колегіум викладацькими кадрами. Чернігівські ієрархи забезпечили матеріальне утримання колегіуму, який розташовувався при кафедральному Борисоглібському монастирі, за рахунок архієрейської казни та громадських пожертвувань. Навчальний заклад цього періоду називався на честь свого засновника («Collegium Archiepiscopo Maximowitano Chernihowia») «Колегіумом Архієпископським Максимовичівським Чернігівським» [14, с. 289].

Заснувавши Чернігівський колегіум, архієпископ Іоанн Максимович, залучаючи викладачів колегіуму, розгорнув бурхливу літературну і видавничу діяльність. Ними була створена ціла низка прозових, віршованих творів, здійснені переклади праць європейських богословів та письменників. У 1705 р. у співавторстві архієпископа Максимовича і префекта Стаховського та інших викладачів вийшло три книги від імені Чернігівського колегіуму. Це збірник «Зерцало от писанія Божественнаго», особливий примірник якого був піднесений гетьману Івану Мазепі, інше видання з такою ж назвою було присвячене генеральному судді Василю Кочубею. Цього ж 1705 р. виходить віршований перероблений переклад «Алфавіт собранный рифмами сложенный», присвячений царевичу Олексію Петровичу. У 1707 р. побачив світ твір «Богородицє Дєво», писаний силабічними віршами, у 1709 р. – «Молитва Отче наш на «седьм богомыслей расположенная» та віршований – «Осм блаженств євангельских», 1710 р. – «Синаксар» про перемогу під Полтавою, перекладні: (Іоан Златоуст) «Псалом пятидесятый» (1707 р.), «Феатрон или позор нравоучительный» (1708 р.), переклад книги римського каноніка Амвросія Мерліана «Theatrum politicum» (1655 р.), «Царскій путь креста Господня» (1709 р.), переклад католицького богослова Бенедикта Хефтена «Regia Via crucis» (1635 р.), «Богомисліє» (1710, 1711 рр.), переклад книги протестантського богослова Йогана Герхарда «Meditationes sacra» (1627 р.), («Богомисліє» заборонено 1720 р.), «Іліотропіон» (1714 р.), переклад єзуїтського письменника Єремії Дрекселя «Heliotropium» (1627 р.). Всі твори вийшли в друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, окрім видання «Псалом пятидесятый» (друкарня Києво-Печерської лаври).

Отже, вже в перші роки свого існування Чернігівський колегіум завдяки зусиллям його засновника Іоанна Максимовича, першого префекта Антонія Стаховського, інших викладачів перетворився у значний центр просвіти та культури в Лівобережній Україні. Іоанн Максимович разом з викладачами колегіуму активно видавав численні праці, які за традиціями того часу присвячувалися гетьману Івану Мазепі, царю Петру I, його сину Олексію Петровичу, гетьману Івану Скоропадському, Стефану Яворському. Чернігівський архієпископ ніколи не пропускав нагоди приурочити до тієї чи іншої події випуск книги та піднести можновладцям, добиваючись їх прихильності, пропагуючи створений ним колегіум, літературну творчість. Це були збірники, які містили як прозові, так і віршовані твори, як оригінальні, так і авторизовані переклади. Вперше Іоанн Максимович наважується не лише перекласти, але й видати твори єзуїтів та протестантів, правда не вказуючи ім’я авторів. Думається, що бурхлива видавнича діяльність чернігівського архієпископа, насамперед, була обумовлена двома факторами:

по-перше – залученням до літературної творчості викладачів колегіуму, по-друге тим, що Максимович мав друкарню в чернігівському Троїцько-Іллінському монастирі і міг, на власний розсуд, без попередніх узгоджень та цензури друкувати в ній книжки. Остання обставина була чи найважливіша. Загальновідомо, що друкарня Києво-Печерської лаври зазнавала чималих утисків та цензури з боку московських патріархів. Максимович здійснював свою видавничу діяльність в період, коли місцеблюстителем патріаршого престолу був Стефан Яворський, і перешкод у друкуванні книг не було. Твори, написані у стінах колегіуму, переклади праць європейських письменників, богословів, здійснені Іоанном Максимовичем, викладачами колегіуму залишили помітний слід в літературі XVIII ст., вони зайняли поважне місце серед творів моралістичної, богословської літератури. Про їх значення говорить той факт, що вони були актуальними і у XIX ст. Про це свідчать перевидання «Иліотропіона», «Царского пути креста Господня» в цьому столітті і в наш час. Слід висловити думку, що ці переклади були здійснені, скоріш за все, на вимогу петровського часу, на потребу, перш за все, російського загалу, бо українські інтелектуали, не мали в них особливої потреби, так як, правило, володіли латиною, з якої вони були перекладені. Перекладаючи та переробляючи твори іноземних авторів, і випустивши їх у світ, Максимович не зазначав авторів цих праць, до речі як і інших своїх співпрацівників і, таким чином, авторство, в більшості із них, приписували чернігівському архієпископу. Проте, що така практика траплялася у XVIII ст. свідчить відомий церковний діяч, письменник, перекладач петровського часу, вихованець Києво-Могилянської академії Гаврило Бужинський: «Преведехом же сию книгу, яко же от самого автора сложена есть, ничтоже применше, ничтоже приложивши или убавивши, да не таковая творяще, явимся чуждые труды (яко же мнози творять) себе присвояти и чуждою славою (что есть грех против осмыя и десятыя заповеди божия) себе прославляти и величати» [15, с. 330]. Все ж зазначимо, що якби Іоанн Максимович зазначав імена авторів – єзуїтів, протестантів – твори, найімовірніше, були б заборонені. На той час це був сміливий крок – перекласти та друкувати теологічні твори представників інших конфесій. Так, про те, що автором твору Йогана Ґергарда «Богомысліє» був протестант, довідалися випадково, від самих протестантів, які «радовалися тому, что их книге отдали честь русским переводом», «сенаторы раззинули рот», дізнавшись про переклад книги Ґергарда та присвяту її Стефану Яворському [16, с. 211–213.]. Довідавшись, що автором книги, перекладеної Максимовичем та викладачами колегіуму, був протестант, Сенат 1720 р. заборонив її, розпочалося гоніння на чернігівську друкарню (сюди долучилося звинувачення про друкування книг на замовлення старообрядців), що привело фактично до припинення її функціонування до 1743 р.

Розглядаючи питання заснування Чернігівського колегіуму, необхідно підкреслити великий вплив на його виникнення головного освітнього центру України – Києво-Могилянської академії. Загальновідома провідна роль академії у поширенні освіти та заснуванні її випускниками шкіл, колегіумів, починаючи ще з XVII ст. Першою «училищною колонією» академії у XVIII ст. став Чернігівський колегіум. Його заснували вихованці академії на кшталт київської alma mater. Виникнення на зламі XVII–XVIII ст. ще одного навчального закладу вищого рівня свідчило про якісно новий етап у розвитку освіти в Гетьманщині – створення навчальних установ в окремих регіональних осередках за зразком головного академічного центру. Можна говорити про початок формування загальнонаціональної системи освіти.

Надалі у зв'язку з поступовою ліквідацією автономії Гетьманщини, створенням Синоду, який контролював всі сторони релігійного життя, в тому числі і розвиток освіти, прерогатива заснування навчальних закладів переходить до цього централізованого органу. Синод, згідно з «Духовним регламентом», яким він керувався у своїй діяльності, видав низку указів про створення при єпископських кафедрах архієрейських шкіл. Треба зазначити, що організаційна структура, навчальні

програми цих шкіл, які були викладені у «Духовному регламенті» Феофаном Прокоповичем, ґрунтувалися на узагальненому досвіді, як європейських навчальних закладів, так і Києво-Могилянської академії. Можна припустити, що досвід засновників Чернігівського колегіуму також міг бути використаним Феофаном Прокоповичем для вироблення програм цих шкіл в Росії. Вони були взоровані на зразок Києво-Могилянської академії, Чернігівського колегіуму: основна увага у них також приділялася вивченню латинської мови, гуманітарним наукам. Засновниками та викладачами у них, як правило, були українці. Як уже зазначалося ці перші школи в Ростові, Смоленську, Тобольську, на відміну від Чернігівського колегіуму, проіснували недовго. З прийняттям «Духовного регламенту» почався більш інтенсивний процес створення єпископських шкіл українцями в Росії. Проте він відбувався зі значними труднощами, особливо, після смерті Петра І. Найбільшого розвитку досяг Харківський колегіум, заснований у цей період у Слобідській Україні. Лише починаючи з 30-х років XVIII ст. створення та діяльність духовних семінарій (як стали називатися ці школи) в Росії набули системного та стабільного характеру, багато в чому завдячуючи невтомній діяльності українців. Ця мережа навчальних закладів, заснованих переважно українцями, відіграла велику роль у розповсюдженні освіти та культури в Росії. Діяльність Чернігівського колегіуму, заснованого на початку XVIII ст. в Лівобережній Україні і успішне його функціонування упродовж століття, могли слугувати взірцем та прикладом для наслідування.

Джерела та література

1. Чернігівський колегіум /Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»; [авт. кол.: Ольга Травкіна (кер.) та ін. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 237 с.

2. Посохова Л. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). /Л. Посохова – Х.: Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.

3. Дем’янчук В. З історії Переяславського колегіуму /В. Дем’янчук //Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали : зб. наук. пр. – К.: Наук. думка 1992. – С. 364–376; Лоха В. А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. /В. А. Лоха – К.: Мiленiум, 2006. – 114 с.; Багрій Т. В. Розвиток освіти і педагогічної думки на Переяславщині (початок XVIII – перша чверть XX століття) : автореф. дис. канд. пед. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 20 с.

4. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. /Л. Ю. Посохова – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.

5. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друк. Троїц. – Іллін. Монастиря. 1705. – 71 арк.

6. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь /К. В. Харлампович. – Казань: Изд. Книж. Магазина М. Г. Голубева, 1914. – Т. 1. – 878 с.

7. Марков М. О достопамятностях Чернигова /М. Марков – М.: Универ. тип., 1847. – 27 с.

8. Маркевич Н. А. Историческое и статистическое описание Чернигова / Н. А. Маркевич //Черниговские губернские ведомости. (Ч. неофиц.). – 1852. – № 10. – С. 95.

9. Юрьевский А. К жизнеописанию Святителя Иоанна Максимовича / А. Юрьевский //Труды Киевской духовной академии. – 1916. – № 5–6. – С. 62–94.

10. Архив Юго-Западной России. Акты, относящиеся к делу о подчинении киевского митрополита московскому патриарху (1620–1694 гг.). – К.: в губерн. тип. 1873. – Ч. I. – Т. 5. – 488 с.

11. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 гг.) /Н. Докучаев // Прибавление к Черниг. епарх изв.: Ч. неофиц. – 1870, № 15. – С. 281; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии / В. Литинский // Прибавление к Черниг. епарх изв.: Ч. неофиц. – 1896, № 6. – С. 215.

12. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии /В. Литинский //Прибавление к Черниг. епарх изв.: Ч. неофиц. – 1896, № 6. – С. 215.

13. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) /Н. До-

кучаев // Прибавление к Черниг. епарх изв.: Ч. неофиц. – 1870, № 15. – С. 281.

14. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 гг.) /Н. Докучаев /Прибавление к Черниг. епарх изв.: Ч. неофиц. – 1870, № 16. – С. 289.

15. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом /П. Пекарский – Спб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1862. – Т. 1. – 577 с.

16. Гумилевский Ф. Обзор русской духовной литературы /Ф. Гумилевский – 3 е изд. – Спб.: Изд.: Книгипродавца И. Л. Тузова, 1884. – Кн. I. – 273 с.

Ольга Травкина

Основание Черниговского коллегиума в контексте церковно-политического положения и культурно-образовательной деятельности черниговских иерархов конца XVII – начала XVIII вв.

Освещаются причины и предпосылки основания Черниговского коллегиума на рубеже XVII—XVIII вв., исходя из церковно-политического положения черниговских архиепископов, которые виступили инициаторами его создания. Рассматриваются обстоятельства основания Черниговского коллегиума, в частности, акцентируется внимание на государственной поддержке гетмана Ивана Мазепы и благоприятной обстановке в Москве в связи с назначением образованного украинца Стефана Яворского местоблюстителем патриаршого престола.

Ключевые слова: *Черниговский коллегиум, черниговские архиепископы Лазарь Баранович, Иоанн Максимович, гетман Иван Мазепа, Борисоглебский кафедральный монастырь.*

Olga Travkina

The foundation of Chernigov Collegium in the context of the ecclesiastical and political position and of the cultural and educational activities of the Chernigov hierarchy in the late seventeenth and early eighteenth centuries

This article describes the causes and preconditions of the foundation of Chernigov Collegium at the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, based on the ecclesiastical and political position of the archbishops of Chernigov who initiated its creation. The author discusses the circumstances surrounding the foundation of Chernigov Collegium and, in particular, focuses on state support from Hetman Ivan Mazepa, and a favourable situation in Moscow as a result of the appointment of a well-educated Ukrainian, Stephen Yavorsky, as the Patriarchal Locum Tenens.

Key words*: Chernigov Collegium, Lazarus Baranovich, John Maksymovych, Hetman Ivan Mazepa, Mother Monastery of SS Boris and Gleb.*

УДК 371(477.53): 355.433.5 «1914/18»

Віктор Саранча (м. Кременчук)

Освітнє середовище Полтавської губернії під час Першої світової війни

У статті розглянуто розвиток народної освіти на Полтавщині під час Першої світової війни, визначено складові частини освітнього середовища губернії, досліджено заходи губернського земства, спрямовані на розвиток початкової та позашкільної освіти у 1914-1917 рр.

***Ключові слова**: Перша світова війна, освітнє середовище, Полтавська губернія, земство.*

«Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави» [1]. Законодавча база України визначає пряму залежність прогресивного розвитку нашої країни від стану справ у галузі освіти, акцентує увагу на необхідність взаємозв'язку між станом системи загальної середньої освіти та вільним розвитком людської особистості, формуванням цінностей правового демократичного суспільства в країні [2]. Визнання на законодавчому рівні пріоритетності розвитку освіти для розбудови української держави значно актуалізує наукові дослідження з даної проблематики, в тому числі й історичні.

З початку XXI ст. реформування системи освіти в європейських країнах відбувається з урахуванням сучасних глобалістичних тенденцій та найкращих національних традицій. Зважаючи на багатовіковий історичний досвід розвитку української національної освіти існує велика ймовірність того, що такий шлях реформ може стати цілком прийнятним і для нашої країни. З огляду на це освітянські краєзнавчі студії набувають практичного значення. Одним з найменш досліджених етапів в історії вітчизняної освіти є період Першої світової війни.

Варто відмітити той факт, що одним з найперспективніших напрямів в сучасній європейській історіографії Першої світової є дослідження «культури війни»*, складовою частиною якої є функціонування освітнього середовища**.

Досягнення максимальної об'єктивності при реконструкції загальноукраїнської картини стану освіти під час Великої війни неможливе без урахування регіональних аспектів. Виходячи з цього об'єктом дослідження було обрано освітнє середовище Полтавської губернії.

Мета даної роботи полягає в дослідженні освітньої складової провінційного соціокультурного середовища Полтавщини в період Першої світової.

У відповідності до мети вирішуються такі дослідницькі завдання:

– визначення основних етапів формування освітнього середовища на Полтавщині у др. пол. XVIII – поч. XX ст.;

– визначення структури та основних показників, які характеризують стан освітнього середовища губернії у 1914 – 1917 рр.;

– визначення основних напрямів діяльності Полтавського губернського земства в галузі народної освіти під час війни.

З огляду на загальні умови розвитку вітчизняного історіографічного процесу можна виокремити чотири етапи в дослідженні стану освіти на українських землях під час Першої світової війни:

I період – дореволюційний (1914-1917). Для першого періоду характерні наявність великої кількості фактичного регіонального матеріалу. При написанні даної роботи було опрацьовано три групи джерел дореволюційного періоду.

Першу групу складають *інформаційні документи* органів земського самоврядування (зібрань та управ). До них відносяться журнали засідань земських зібрань, доповіді та

* «Культура війни» - поняття, що охоплює широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або трансформувалися під впливом Першої світової на всі сторони буття – освіту, виховання, релігію, форми індивідуального та колективного побуту, тощо [20].

** Освітнє середовище – частина соціокультурного простору, зона взаємодії освітніх систем, їх елементів, освітнього матеріалу та суб'єктів освітніх процесів [8].

звіти земських управ і ревізійних комісій. Подібні документи дають можливість дослідити організаційно-розпорядчу діяльність земств у справі народної освіти в губернії.*

Статистичні видання. Під час війни статистичне бюро Полтавського губернського земства продовжує видавати «Статистичні щорічники на…рік» (останній вийшов у 1919 році), які слугують джерелом для дослідження динаміки основних показників, які характеризують розвиток початкової народної освіти. У 1916 році виходить «Огляд Полтавської губернії за 1914 рік», який містить зведену відомість про навчальні заклади губернії. «Пам'ятні книжки Полтавської губернії» за 1914-1916 рр. є джерелом біографічної та географічно-хронологічної інформації.

Періодичні видання. У жовтні 1914 року зусиллями Полтавського губернського земства у світ вийшов перший номер *«Педагогического журнала для учащих народных школ Полтавской губернии»*, на сторінках якого протягом 1914-1917 рр. друкувалися матеріали статистичного, нормативно-правового, науково-педагогічного та публіцистичного характеру**. У цей же період у *«Полтавських єпархіальних відомостях»* з'являються публікації присвячені як загальному стану навчання в духовних школах, так і патріотичному вихованню молоді, благодійницькій діяльності церковнопарафіяльних шкіл, мовним проблемам в початковій школі, тощо.

II період – міжвоєнний (1918-1939). У міжвоєнний період у наукових працях радянських і західних учених Перша світова розглядається лише в контексті військово-політичної історії. У цей час формуються український національний та радянський наративи, у яких розвиток освіти в Росії на початку XX ст. мають загальну негативну оцінку.

У своїй праці «Історія освіти на Україні» видатний українській педагог-емігрант С.О.Сірополко визнає зусилля земств і окремих прогресивних громадських діячів у справі народної освіти, але робить такий висновок: «Чужа (російська – В.С.) для українського народу шкільна та позашкільна освіта неминуче вела до послідовного підупаду української культури» [21, с.459].

У радянському наративі, детермінованому класовим підходом і «нищівною критикою підлості та зрадництва панівних класів в справі народної освіти», період 1915-1917 рр. характеризується як «ганебний підсумок другого періоду шкільно-буржуазного реформаторства» [29, с.256].

III період – II Світова і повоєнний час (1939-1991). Практично до середини 1950-х рр. розвиток освіти під час Першої світової війни були поза увагою радянських істориків. У другій половині 1950-х–1970-х рр. видаються праці Г.І.Шигаліна, А.Л.Сидорова, О.К.Кошика та інших радянських вчених, присвячені економічному та фінансовому положенню Російської імперії під час Першої світової, діяльності більшовицької партії, робітничому рухові тощо [30]. Вплив війни на процеси, які відбувалися у цей час у соціокультурній сфері, залишалися поза сферою наукових інтересів радянської історичної школи.

З середини 1960-х рр. нового розвитку набувають історичне краєзнавство та дослідження регіональної історії. Визначним явищем у радянській історіографії стало видання багатотомної «Історії міст і сіл України». Так, мом цієї енциклопедії, присвячений Полтавщині, містить в собі інформацію про історію освіти в містах і селах області з характерними для радянського періоду ідеологічними штампами***, а Першій світовій війні відводиться роль каталізатора всіх негараздів у «злиденному житті полтавського села».

Під час «перебудови», не зважаючи на певні зрушення в галузі державної ідеології, кардинальних змін у проблематиці досліджень Першої світової не відбувається.

---

* У першу чергу це пов'язано з фінансуванням освітніх закладів, зміною їх статутів, проведенням учительських з'їздів тощо.

** Так, у журналі друкували кошториси і звіти земств з народної освіти, кількість бібліотек тощо. Окрім того особлива увага приділялася законам, циркулярам, розпорядженням органів центральної та місцевої влади в сфері народної освіти.

** Такими як «злидні і темрява панували в селянських хатах», «похмуре життя повітового міста» тощо [10, с. 824].

IV період – сучасний (з 1991 року). Сучасний період в історіографії Першої світової війни характеризується багатовекторністю досліджень та відсутністю ідеологічного тиску з боку держави. У центрі уваги сучасних дослідників залишається військово-політична проблематика, з'являються студії в яких розглядаються соціогуманітарні та соціокультурні аспекти Великої війни.

Так, у монографії О.П.Реєнта та О.В.Сердюка «Перша світова війна і Україна» (2004) на широкому колі архівних джерел, періодичних видань та фахової літератури розкрито значення економічного потенціалу України для Російської імперії, показано вплив війни на долю українського народу.

На сучасному етапі розвитку історіографії української освіти помітне намагання пов'язати наукові дослідження з вирішенням практичних завдань. З'являються студії в яких розглядається просвітницька діяльність земств в Україні, народна освіта в добу національно-визвольних змагань, жіноча та приватна освіта в Російській імперії тощо [28].

У 1992 році виходить у світ енциклопедичний довідник «Полтавщина»: позбавлений ідеологічного нашарування, він містить у собі статті з історії навчальних закладів області.

Отже, ми можемо говорити про відсутність у вітчизняній історіографії спеціальних досліджень, присвячених функціонуванню освітнього середовища України під час Великої війни. Усе вищевикладене робить дане дослідження актуальним як у теоретичному так і у практичному плані.

Майже до останньої чверті XVIII ст. народна освіта залишалася поза увагою урядових кіл Російської імперії. Розвиток цієї важливої складової духовної культури було покладено на церкву, яка бачила основну місію школи в релігійно-моральному вихованні населення та поширенні елементарної грамотності.

Незважаючи на те, що визвольна війна 1648-1654 рр. сприяла «піднесенню грамотності трудящих, а у великих селах були створені початкові і дяківські школи, де вчилися діти козаків, селян, духівництва» [10, с.16] рівень освіченості в Гетьманщині в другій половині XVII ст. був на достатньо низькому рівні навіть серед козацької старшини [15, с.205-206]. Позитивні зрушення у галузі освіти на Полтавщині припадають на другу чверть XVIII ст. і пов'язані з відкриттям у 1738 році Переяславської семінарії та зростанням кількості парафіяльних шкіл [14].

Адміністративне піднесення Кременчука (1764) сприяло відкриттю у ньому цілої низки навчальних закладів, характерних для губернських міст Російської імперії другої половини XVIII ст. Так на початку 1780-х рр. у Кременчуці існували міська школа для «бідних шляхетних дітей», «пансіон шляхетних дітей», пансіон «шляхетних сиріт», приватні чоловіче та жіноче училища. Пізніше з'являються казенні чоловіче і жіноче училища, в яких у 1788 році навчалося 55 та 42 учні відповідно [9, с.216-217].

Реформа освіти 1782 року передбачала відкриття головних і малих народних училищ які б мали стати безстановими початковими навчальними закладами. У цей період розвиток народної освіти поступово стає складовою частиною внутрішньої державної політики Російської імперії, але відсутність чітких механізмів її реалізації гальмує даний процес.

На початку XIX століття створюється Міністерство народної просвіти і з'являються нові адміністративно-територіальні одиниці – учбові округи. Створена у 1802 році Полтавська губернія входить спочатку до Харківського, а з 1839 до Київського учбового округу. Згідно з «Попередніми правилами народної освіти», складеними у 1803 році першим міністром освіти П.В.Завадовським в імперії було запроектовано чотири типи навчальних закладів: початкова школа, повітове училище, гімназія та університет.

На Полтавщині початку XIX ст. із зазначених вище закладів існувало лише одне повітове училище, відкрите у 1799 році у Полтаві. У 1803 році за наказом малоросійського генерал-губернатора А.Б.Куракіна було зібрано інформацію про стан освіти в містах та повітах, при цьому особлива увага приділялася наявності в губернії старих парафіяльних шкіл. Перепис показав наявність подібних шкіл у Хоролі (4), Переяславі і Кременчуці (по 3 в кожному місті), у Ромнах (2) та Пирятині (1). Окрім вищезгаданих міст парафіяльні школи функціонували і у сільській місцевості: у Переяславському повіті – 18, Золотоніському – 16, Полтавському – 6, Хорольському – 8 [14, с.38-39]. Підставою для занепокоєння губерн-

ського керівництва була незначна кількість дітей, які навчалися у таких школах – 504 учні.

У подальшому розвитку освіти в Полтавській губернії у XIX ст. можна виокремити наступні ключові події:

– 1806-1820 рр.: у 14 містах губернії відкрилися повітові училища;

– у 1808 році на базі Полтавського головного народного училища відкривається перша в губернії гімназія;

– у 1833-1834 рр. у губернському та повітових містах відкриваються парафіяльні училища (2-річні за Статутом 1828 р.), в цей же час у Полтаві та Кременчуці відкриваються училища для дітей німецьких колоністів;

Слід зазначити, що до середини XIX століття середні навчальні заклади функціонували тільки у Полтаві: так, у 1846 році в губернському центрі працювали Петровський Полтавський кадетський корпус (відкрито у 1840 році), інститут шляхетних панянок та чоловіча гімназія. За даними на цей же рік на Полтавщині працювали 15 повітових училищ, 32 парафіяльних училища, семінарія у Переяславі, 4 повітових і 4 парафіяльних духовних училища та 87 парафіяльних училищ, які були підпорядковані Відомству державного майна. Діти єврейського населення* отримували освіту в талмуд-торах, хедерах та у меламедів. Всього в освітніх закладах губернії у 1846 році навчалося лише 8928 хлопців та 291 дівчина, а співвідношення кількості учнів до загальної чисельності населення становило 1:90 [4, с.75-80].

Невідповідність темпів зростання населення з кількістю шкіл призводить до погіршення даного показника: у 1859 році це співвідношення становить 1:172. Наприкінці 1850-х рр. поступово зростає кількість дівчат, які сідали за шкільні парти. За даними на 1859 р. загальна кількість учнів в губернії становила 10344 особи, серед яких 9258 хлопців та 1083 дівчини. [23, с.29].

Якісно нові зміни в розвитку освіти припадають на період 1860-1870 рр. і пов'язані як із реформами у даній галузі, так і з впровадженням у губернії земського самоуправління. Наступні цифри дають змогу оцінити внесок земств у справу народної освіти за перші 25 років їх існування:

– на 1864 рік (початок земської реформи) у Полтавській губернії існувало 677 шкіл, в яких навчалося 13182 хлопців та 1671 дівчина;

– у 1882 році на Полтавщині функціонує 786 шкіл у яких навчається 34848 хлопці і 3459 дівчат. Тобто, при збільшенні кількості шкіл на 16% число учнів-хлопців у них зросла на 165%, а дівчат на 107% [3, с.106-107].

Не менш вагомим були здобутки земств у розбудові системи середньої освіти. Так, до 1864 року в губернії існувало лише 4 середніх навчальних заклади, а за 25 років діяльності земств (1866-1891) на Полтавщині з'явилося 2 чоловічі гімназії (у Лубнах та Прилуках), 3 реальних училища (у Полтаві, Кременчуці та Ромнах), 5 жіночих гімназій та 6 прогімназій. За даними на 1891 р. в них навчалося 2796 учнів (968 хлопців та 1788 дівчат), а загальна сума утримання середніх освітніх закладів складала 400 тис. крб, з яких 1/5 сплачували земства [3, с.109-110].

Незважаючи на достатньо високі темпи зростання кількості освітніх закладів у 1870-1890 рр. І Всеросійський перепис населення 1897 р. виявив достатньо низький відсоток грамотності серед населення Полтавської губернії – 16,9%**. Грамотність серед корінного населення губернії – українців була найнижчою в порівнянні з представниками інших національностей і становила лише 14,6%. У той же час завдяки зростанню кількості шкіл та училищ у 1870-1890 рр. помітно зростає рівень грамотності серед населення губернії у віковій категорії від 10 до 30 років. У середньому по губернії цей показник становив 46,11%- 49,86%***, а у містах сягав 66,65% – 74,84%.

Найбільший відсоток грамотних було зафіксовано серед духовенства, трохи нижче цей показник був у дворянства й міських станів. У той же час лише 24,41% селян-чоловіків і 2,84% селянок були грамотними [17, с.30-31]. Вищенаведені показники викликали занепоко-

* У 1846 році в єврейських училищах навчалося 1929 учнів.

** За статевою ознакою цей показник мав наступний вигляд: грамотними були 27,78% чоловіків і лише 6,31% жінок.

*** Загальноімперські показники для цієї групи населення були 44,9-45,5% [29, с.233].

єння серед земської інтелігенції, призводило до гострих дискусій в зібраннях. На губернських і повітових земських зборах піднімалися питання щодо необхідності розширення мережі освітніх закладів, в тому числі й для дорослих, про запровадження викладання українською мовою у початковій школі.

На кінець ХІХ-початок ХХ ст. припадають спроби російського уряду реформувати систему освіти, постає питання про необхідність створення єдиної загальноосвітньої середньої школи. З новою силою освітня проблематика постає після першої російської революції: 1 листопада 1907 р. до Державної Думи надходить законопроект Міністерства народної освіти про запровадження в імперії загальної початкової освіти, який з цілої низки причин не було прийнято. Наступна спроба реформ в галузі народної освіти припадає на період Першої світової війни, але і її спіткала така ж сумна доля.

Функціонування освітнього середовища Полтавської губернії залежало, в першу чергу, від його структури: суб'єктів і об'єктів, їх кількісних та якісних характеристик. Під суб'єктами освітнього середовища слід розуміти учнів і викладачів, а під об'єктами – засоби навчання, методику й матеріальну базу, управління педагогічним процесом тощо.

У 1914 році на Полтавщині функціонувало 3147 навчальні заклади (початкові, середні, спеціальні та технічні) в яких навчалося 232583 учнів.

Різновекторність у розвитку освіти в Російській імперії у ХІХ ст. призвела до співіснування великої кількості організаційних форм й підпорядкування навчальних закладів. На початку ХХ ст. така висока диференціація гальмувала можливість проведення кардинальних реформ та створювала дисбаланс в освітньому середовищі. Характерною ознакою став розрив між середньою та початковою школою та між вищими та нижчими початковими навчальними закладами.

Внаслідок особливостей розвитку в освітньому середовищі Полтавщини напередодні Першої світової можна виділити наступні соціальні типи педагогічних працівників: викладачі середніх навчальних закладів, вчителі вищих початкових училищ (ВПУ), вчителі земських та церковнопарафіяльних початкових шкіл. Окрему соціальну групу складали законовчителі та викладачі духовних навчальних закладів.

Особливо високий рівень диференціації спостерігався серед початкових навчальних закладів. Так в Полтавської губернії у 1914 р. існували:

1. Заклади Відомства православного сповідання (ВПС), до яких відносилися: зразкові школи (однокласні та двокласні), церковнопарафіяльні школи (однокласні та двокласні) та школи грамоти.

2. Вищі початкові училища, які знаходилися в підпорядкуванні дирекції народних училищ.

3. Училища, які знаходилися в підпорядкуванні дирекції та училищних рад: міські парафіяльні за Статутом 1828 р. (однокласні та двокласні), міністерські за Положенням 1875 р. (однокласні та двокласні), земські двокласні за програмою міністерських, однокласні початкові за Положенням 1874 р.(міські та сільські) і приватні підготовчі училища.

Найбільш поширеною формою серед згаданих вище закладів були сільські однокласні (1564 одиниці) та однокласні церковнопарафіяльні школи (866 одиниць), в яких навчалося, відповідно, 122973 та 45802 учні*.

Середні учбові заклади губернії напередодні Першої світової війни були представлені 5 реальними училищами (1555 учнів), 12 чоловічими гімназіями (3233 учні) та 21 жіночою гімназією (7509 учениць). Окрім того діяли 2 жіночі прогімназії, кадетський корпус й інститут шляхетних панянок. Склад спеціальних та технічних училищ мав наступний вигляд: комерційні училища (4 одиниці), Полтавські музичне і землемірне училища та фельдшерська школа, 4 ремісничих училища та 11 шкіл рукоділля, 5 сільськогосподарських шкіл та стільки ж шкіл садівництва та огородництва. У Кременчуці функціонували фельдшерсько-акушерська школа й залізничне технічне училище, а у Полтаві та Миргороді – художньо-промислові школи. Також у губернському центрі діяли дворянський пансіон-притулок та училище для сліпих дівчат.

Відомству православного сповідання підпорядковувалися Духовна семінарія (580 учнів), 4 духовних училища (887 учнів), 4 жіночих єпар-

* Разом в цих школах навчалося 72,57% від загальної кількості учнів у губернії.

хіальних училищ (1739 учениць) та залізничне двокласне училище (502 учні). Переважну більшість учнів даних навчальних закладів (окрім залізничного училища) складали діти духовенства.

Єврейські навчальні заклади поділялися на двокласні училища, талмуд-тори, хедери, та початкові училища 3 розряду. В 244 хедерах Полтавської губернії навчалося 3394 дітей, що складало 60,74% від загальної кількості учнів юдейського віросповідання [11].

*Конфесійний та соціальний склад учнів середніх навчальних закладів Полтавської губернії.** Переважну більшість у подібних закладах складали учні православного віросповідання: їх кількість коливалася від 94,6% у ремісничих училищах до 60,2% у жіночих гімназіях. Щодо чисельності учнів юдейського віросповідання, то протягом 1901-1911 рр. вона збільшилася у гімназіях (чоловічих і жіночих) і реальних училищах та зменшилася у технічних і ремісничих училищах.

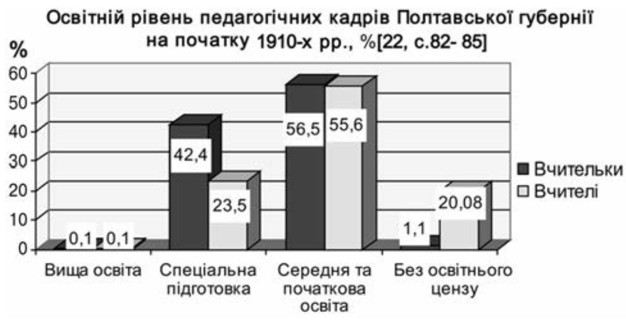
На початку 1910-х рр. лише чоловічі гімназії залишалися єдиним навчальним закладом де частка дворян була найбільшою – 37,8%**. Найменша ж кількість дітей дворян та чиновників навчалася у ремісничих (4,9%) та технічних училищах (17,7%). У жіночих гімназіях, реальних та технічних училищах найбільшу частку складали учні – вихідці з купецького і міщанського станів та діти почесних громадян: від 52% до 38,1%. На початку XX ст. православне духовенство зберегло ознаки кастовості, що відображалося й на виборі навчальних закладів, у яких отримували освіту діти священників. Діти духовенства складали лише 7,2% учнів чоловічих гімназій, а у ремісничих училищах їх частка була ще нижчою – 1,1%. З початку XX ст. зростає кількість дітей селян та козаків, які навчалися у чоловічих гімназіях (з 8,7% у 1901 р. до 19,6% у 1911 р.), подвоюється їх відсоток у реальних училищах та жіночих гімназіях, а у ремісничих училищах їх частка складає 58,7% [22, сс.8-11, 22-25, 36-39, 46-49].

Конфесійний склад учнів міських училищ Полтавської губернії на початку 1910-х рр. мав такий вигляд: православні – 92,5%, юдеї – 6,3%. За соціальним походженням 65,7% учнів міських училищ Полтавщини складали діти селян та козаків, в той час як дворяни складали лише 4,4% (відповідно найвищий та найнижчий показники для Київського навчального округу). У свою чергу 99,1% хлопчиків і 94,6% дівчинок, які навчалися у *початкових школах* були православного віросповідання, а 0,6% і 4,8% учнів відповідно сповідували юдейську релігію [22, с.64-67, 75].

Урядовий перепис, проведений 18.01.1911 р. виявив, що за абсолютною кількістю початкових шкіл Полтавська губернія посідає третє місце в Росії, за кількістю вчителів у них – п'яте місце, а за кількістю учнів – шосте. У той же час у відсотковому відношенні учнів до загальної кількості дітей шкільного віку (45%) Полтавщина займала одне з останніх місць в імперії [25, с.227]. Ці показники були досягнуті, у першу чергу, завдяки грамотній діяльності губернського земства в справі народної освіти.

Аналіз розвитку народної освіти на Полтавщини напередодні Першої світової війни дає можливість виділити два основних завдання, які стояли перед земствами губернії: будівництво нових початкових шкіл і забезпечення їх кваліфікованими кадрами. На 1 січня 1915 р. в початкових школах Полтавської губернії працювали 4017 осіб педагогічного персоналу: 2669 вчительок (66 %) та 1348 вчителів (34 %), професійна підготовка яких була на достатньо низькому рівні (Діаграма 1)[26, с.214].

Діаграма 1

Вирішенню проблем у галузі освіти мало сприяти Педагогічне бюро, підпорядковане Полтавській губернській земській управі. Основ-

* Показники для середніх навчальних закладів розраховані для всього Київського навчального округу, до якого входили Волинська та Подільська губернії, в яких нараховувався значний відсоток католиків та шляхтичів. Для початкової школи відповідні показники розраховувалися для кожної губернії окремо.

** У 1901 р. кількість дітей дворян та чиновників у чоловічих гімназіях становила 52%.

ними функціями бюро були: розповсюдження книг педагогічного змісту серед викладачів шкіл, видання педагогічного журналу, організація загальноосвітніх та педагогічних курсів. Так, у 1914 р. Педагогічною бібліотекою, яка діяла при бюро, скористувалося 103 викладачі та 68 службовців, за цей період їм було видано 1592 книги [12, с.116].

Підготовка педагогічних кадрів у губернії здійснювалася у церковній учительській школі, 5 учительських другокласних школах і на педагогічних курсах. Дворічні педагогічні курси функціонували у Полтаві і Зінькові, а трирічні − у Костянтинограді.

З вересня 1914 р. зусиллями губернського земства у Полтаві почав функціонувати Педагогічний інститут для студентів якого в кошторис земських витрат на 1915 рік було закладено 15 стипендій, кожна по 200 крб. [5, с.42-43].

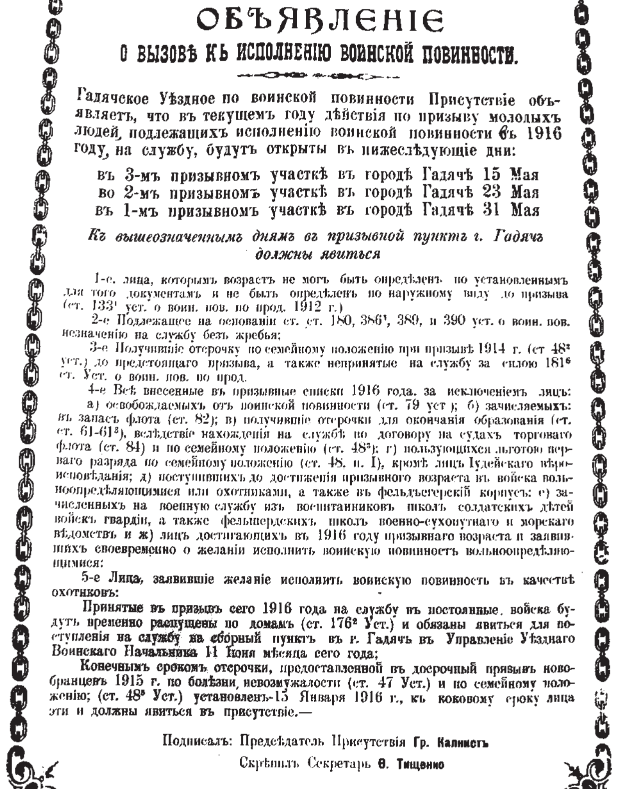
Згідно до постанови губернських земських зборів від 13.12.1913 р. у двох населених пунктах Полтавської губернії щорічно проводилися одномісячні педагогічні курси. Метою курсів було підвищення кваліфікації вчителів шляхом лекцій, практичних занять та обміну досвідом. Під час курсів, також, відбувалося розповсюдження педагогічної літератури, яку для цієї мети закуповувало Педагогічне бюро. Окрім того влітку у губернському центрі проводилися загальноосвітні курси для педагогів.

Перші подібні курси відбулися у 1913 р., а у червні-липні 1914 р. діяли як загальноосвітні, так і педагогічні курси у Кременчуці та Ромнах. Загальна сума витрат губернського земства на курси 1914 р. склала 14008,02 крб. Слід відзначити величезну зацікавленість педагогів губернії у подібних заходах. Так, кількість слухачів на Кременчуцьких курсах 1914 р. перевищила заплановану вдвічі (211 викладачів замість 100): на Роменських були присутні 111 слухачів, на Полтавських загальноосвітніх – 298 педагогів [12, с.121-125]. Курси 1914 року були першими і останніми для наддніпрянського міста: внаслідок війни Кременчук перетворюється на величезний шпиталь і казарму, а дорожнеча житла та харчування не дали можливості йому приймати подібні заходи. Не зважаючи на обставини військового часу у 1915-1916 рр. курси проводяться в Кобеляках та Пирятині. На заходах 1916 р. були присутні 348 слухачів, з яких 86,8% – жінки [27, с.179], на літо 1917 року місцем проведення курсів обираються Зіньків та Лохвиця.

Протягом 1915-1916 рр. в Полтавській губернії на 37,4% збільшилася кількість викладачів початкових шкіл. Так, станом на 01.01.1917 р. у початкових школах Полтавщини працював 5591 вчитель, при чому жінки складали 70,3% від цієї кількості. Відсоток вчителів з вищою освітою залишається незмінним (0,1%), до 49% збільшується кількість педагогів, які мали спеціальну підготовку, а частка викладачів без освіти зменшується до 2,5% [27, с.174]. З огляду на структуру показників в діаграмі 1 можна припустити, що чинниками, які вплинули на зростання освітнього рівня педагогів губернії під час війни були:

– підвищення кваліфікаційного рівня викладачів (в першу чергу жінок) за рахунок заходів, які проводили земства (відкриття педагогічного інституту, літні курси, видання спеціалізованого журналу);

– вибуття зі складу педагогічного контингенту чоловіків з низьким рівнем освіти.

Форма № 3.
(къ ст. 156 Уст. о воин. пов. по прод. 1912 г.)

ОБЪЯВЛЕНІЕ

О ВЫЗОВѢ КЪ ИСПОЛНЕНІЮ ВОИНСКОЙ ПОВИННОСТИ.

Галячское Уѣздное по воинской повинности Присутствіе объявляетъ, что въ текущемъ году дѣйствія по призыву молодыхъ людей, подлежащихъ исполненію воинской повинности въ 1916 году, на службу, будутъ открыты въ нижеслѣдующіе дни:

въ 3-мъ призывномъ участкѣ въ городѣ Гадячѣ 15 Мая
во 2-мъ призывномъ участкѣ въ городѣ Гадячѣ 23 Мая
въ 1-мъ призывномъ участкѣ въ городѣ Гадячѣ 31 Мая

Къ вышеозначеннымъ днямъ въ призывной пунктъ г. Гадячъ должны явиться

1-е. лица, которымъ возрастъ не могъ быть опредѣленъ по установленнымъ для того документамъ и не былъ опредѣленъ по наружному виду до призыва (ст. 133¹ уст. о воин. пов. по прод. 1912 г.)

2-е Подлежащее на основаніи ст. ст. 180, 386¹, 389, и 390 уст. о воин. пов. незначенію на службу безъ жребья;

3-е Получившіе отсрочку по семейному положенію при призывѣ 1914 г. (ст 48² уст.) до предстоящаго призыва, а также непринятые на службу за силою 181⁶ ст. Уст. о воин. пов. по прод.

4-е Всѣ внесенные въ призывные списки 1916 года. за исключеніемъ лицъ: а) освобождаемыхъ отъ воинской повинности (ст. 79 уст); б) зачисляемыхъ: въ запасъ флота (ст. 82); в) получившіе отсрочки для окончанія образованія (ст. ст. 61-61³), вслѣдствіе нахожденія на службѣ по договору на судахъ торговаго флота (ст. 84) и по семейному положенію (ст. 48³); г) пользующихся льготою перваго разряда по семейному положенію (ст. 48. п. I), кромѣ лицъ Іудейскаго вѣроисповѣданія; д) поступившихъ до достиженія призывного возраста въ войска вольноопредѣляющимися или охотниками, а также въ фельдъегерскій корпусъ; е) зачисленныхъ на военную службу изъ воспитанниковъ школъ солдатскихъ дѣтей войскъ гвардіи, а также фельдшерскихъ школъ военно-сухопутнаго и морскаго вѣдомствъ и ж) лицъ достигающихъ въ 1916 году призывнаго возраста и заявившихъ своевременно о желаніи исполнить воинскую повинность вольноопредѣляющимися:

5-е Лица, заявившіе желаніе исполнить воинскую повинность въ качествѣ охотнковъ:

Принятые въ призывъ сего 1916 года на службу въ постоянные. войска будутъ временно распущены по домамъ (ст. 176² Уст.) и обязаны явиться для поступленія на службу на сборный пунктъ въ г. Гадячъ въ Управленіе Уѣзднаго Воинскаго Начальника 14 Іюня мѣсяца сего года;

Конечнымъ срокомъ отсрочки, предоставленной въ досрочный призывъ новобранцевъ 1915 г. по болѣзни, невозмужалости (ст. 47 Уст.) и по семейному положенію; (ст. 48⁵ Уст.) установленъ-15 Января 1916 г., къ коковому сроку лица эти и должны явиться въ присутствіе.—

Подписалъ: Предсѣдатель Присутствія **Гр. Капнистъ**
Скрѣпилъ Секретарь **Ѳ. Тищенко**

Другий з вищеозначених чинників став наслідком мобілізацій 1914-1916 рр., внаслідок яких частка чоловіків-учителів загинула або внаслідок інвалідності не мала можливості повернутися до педагогічної роботи. Допомогу і безвідсоткові позики вчителям-інвалідам війни та сім'ям загиблих педагогів надавало Філаретівське товариство народної освіти [18, с.6-8]. Слід зазначити, що низький рівень заробітної платні вчителів на тлі підвищення рівня цін на товари першої необхідності в 1,5-2 рази спонукав педагогів-чоловіків шукати іншу роботу. Питання підвищення заробітної платні вчителям початкових шкіл та законовчителям піднімалися в пресі та на земських зібраннях, відповідні клопотання направлялися до органів державної влади [6, с.214-215].

За кількістю асигнувань на розвиток народної освіти у 1911 році (3650900 крб.) Полтавська губернія посіла перше місце у Російській імперії [24, с.13]. Джерелом коштів, які використовувалися на розвиток народної освіти на Полтавщині були як власні кошти земств, так і допомога й позики від казни. Так, у кошторис видатків земства на народну освіту на 1913 рік було закладено суми допомоги від казни у розмірі:

– на потреби початкової освіти − 3115,1 тис. крб;

– на професійну освіту – 66,9 тис. крб;

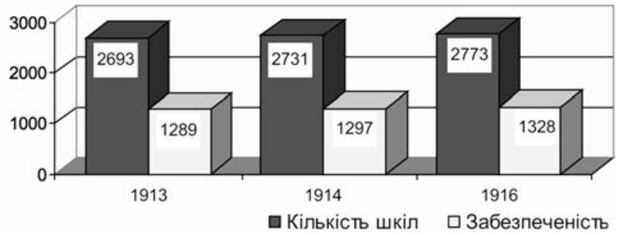
– на середню освіту – 17 тис. крб [24, с.4].

У 1914 році на потреби народної освіти було витрачено 5427991 крб, з них 2793582 крб отримали початкові училища Полтавської дирекції, а 599583 крб церковні школи. Таким чином, у 1914 р. 62,51% коштів, витрачених на народну освіту пішло на потреби початкових шкіл [12, с.114, 116]. З початком війни відбулося помітне скорочення асигнувань на народну освіту. Так, у 1915 році на розвиток народної освіти було виділено на 1290476 крб (31,2%) менше ніж у 1914 р., скорочення асигнувань торкнулося, в першу чергу такої статті видатків як «будівництво та ремонт шкільних будинків». Причиною зменшення витрат стали скорочення обсягу допомоги та позик від казни більше ніж на 1 млн. крб. та виконання деякими повітами власних програм шкільного будівництва [13, с.2]. Слід зазначити, що протягом війни загальна кількість початкових шкіл зростає, але відбувається погіршення показників забезпеченості* ними населення губернії (Діаграма 2).

За період 1915-1916 рр. на 16% зросла загальна кількість дітей, які навчалися у початкових школах Полтавської губернії, на 01.01.1917 р. вона становила 229762 учня. У цей же період кількість дівчат-учениць збільшується з 32% до 37% [27, с.171].

Діаграма 2

Загальна кількість початкових шкіл в Полтавській губернії та забезпеченість ними дітей шкільного віку [27, с.170-171]

Окрім 80 початкових шкіл відкритих у губернії протягом 1914-1916 рр., під час війни починають працювати два вищих початкових училища та комерційне училище у Золотоноші, а до Полтави із західних губерній було евакуйовано Грубешівську чоловічу гімназію, Сувалкську жіночу гімназію та Віленське військове училище [16, с.9].

В умовах зростаючої економічної кризи губернське земство призначає нові та підвищує розміри існуючих стипендій у навчальних закладах. Так, у 1915 р. для учнів Дігтярівської ткальної майстерні було призначено 20 стипендій в розмірі 120 крб кожна від Романівського комітету [19, с.10-11], а з 1917 р. підвищувалися майже всі існуючі стипендій від губернського земства. Найбільші за розміром стипендії – 375 крб, отримували уродженці Полтавської губернії, які навчалися в Московському Строганівському та Петроградському барона Штигліця училищах, такий же розмір мала стипендія імені М.В.Лисенка для полтавців-учнів Київського музичного училища. Під особливим патронатом губернського земства знаходилася Лохвицька школа глухонімих, субсидії на утримання якої, починаючи з 1903 р. постійно зростали: ця практика продовжувалася і під час війни [7, с.18-21].

Водночас з піклуванням про підвищення рівня освіти педагогів губернське земство приділяло велику увагу покращенню матеріально-технічної бази шкіл, придбанню наочних посібників, відкриттю районних музеїв, вико-

* Під забезпеченістю розуміється кількість дітей шкільного віку яка припадає на 1 школу.

ристанню кінематографа у навчальних цілях. За клопотанням Полтавського повітового земства до кошторису на 1917 р. було внесено видатки у розмірі 1710 крб на придбання наочних посібників та двох пересувних музеїв вартістю по 600 крб кожний для задоволення потреб вчителів віддалених сільських шкіл. З огляду на обставини військового часу, які могли завадити придбанню посібників та музеїв, кошти, які виділялися на них мали бути перераховані до спеціального фонду [7, с.34].

У 1914 р. на Губернському земському зібранні постало питання про необхідність створення земського кінематографа, який мав слугувати для просвітницьких цілей. Планувалося два варіанта його впровадження: «земський кінематограф», з великим апаратом на бензиновому двигуні та механіком для його обслуговування та «шкільний» з апаратом типу «Кок» фірми «Пате», яким міг би управляти пересічний вчитель. «Великий» кінематограф мав би функціонувати при земських управах, а «шкільний» мобільно пересуватися по селах того чи іншого повіту. Для реалізації проекту планувалося залучати кошти повітових земств, так як придбання апаратів, оплата праці механіків та придбання кінострічок вимагали великих витрат*.

Заходи зі створення «земського кінематографа» є складовою одного з аспектів розвитку освітнього середовища на Полтавщині − створення в губернії системи позашкільної освіти. Під час Першої світової зростає зацікавленість дорослого населення в отриманні додаткових знань, пов'язаних як з військовою проблематикою (причинами війни та її можливими наслідками), так і з потребою зрозуміти місце людини у природі і суспільстві. У цей час стає помітним бажання дорослих жінок, чоловіків та літніх людей ознайомитися з історією і життям батьківщини, культурним розвитком людства [7, с.228-229]. Безумовно, що існуюча в губернії кількість бібліотек-читалень – 89 у 8 повітах з 15 не задовольняла існуючого попиту.

Розробку питання щодо побудови «народних будинків» на Полтавщині було доручено губернській земській управі ще у 1912 році. Але нагальним це питання стає з початком війни та забороною продажу алкогольних напоїв: тверезе село мало знайти альтернативу горілці саме у «народних будинках», саме вони мали стати осередком для всіх видів позашкільної освіти. За задумом ініціаторів у такому будинку повинні були бути бібліотека-читальня та проводитися різноманітні навчальні курси, заняття, лекції й читання, організовуватися музеї, виставки, літературні вечори тощо.

Губернське земство розробило перспективний план побудови «народних будинків» на 1916-1928 рр., та визначило суми, які до відповідного фонду мали вносити повітові земства. На повітових земських зібраннях 1915 р. доповіді про позашкільну освіту та «народні будинки» були заслухані у 10 повітах, але відповідні суми на їх побудову до своїх кошторисів внесли тільки Кременчуцьке (6000 крб.) та Переяславське (10000 крб.) зібрання, Полтавське та Золотоніське зібрання вирішили відкласти відповідні асигнування до кінця війни [6, с.205]. Таким чином війна підняла проблему необхідності розбудови принципово нової структури позашкільної освіти і у той же час завадила її становленню. Тому протягом 1916 року уроки для дорослих відбувалися лише у Кременчуцькому, Лубенському, Пирятинському і Хорольському повітах, окрім того у Полтавському та Хорольському повітах діяли недільні школи. У 1916 р. 486 особи відвідали вищеназвані уроки та школи [27, с.178-179].

Таким чином, в історії розвитку освіти на Полтавщині в др. пол. XVIII – поч. XX ст. можна такі виділити періоди:

– (1738-1782 рр.) – відкриття Переяславської семінарії, невтручання влади у справу народної освіти та зростання кількості парафіяльних шкіл;

– (1782-1802) – освіта на колишній Гетьманщині розбудовується на загальноімперських засадах, у Кременчуці та Полтаві відкриваються навчальні заклади нового типу, відбувається поступовий занепад парафіяльних шкіл;

– (1802-1864) – низка освітніх реформ першої половини XIX ст. призводить до повної інкорпорації Полтавщини до освітнього простору Російської імперії, у Полтаві функціону-

* Так, великий бензиновий апарат коштував 1500-1800 крб., оплата послуг кваліфікованого кіномеханіка від 720 до 900 крб., стрічки ж, за відсутності власного виробництва та державної підтримки планувалося брати на прокат у підприємців[5, с.49-51].

ють освітні заклади, які надають початкову та середню освіту, в повітах – лише початкову;

– (1864-1917) – внаслідок реформи системи освіти та введення в губернії земського управління щороку відбувається зростання кількості навчальних середніх, технічних та початкових навчальних закладів; сфера народної освіти стає пріоритетним напрямком в діяльності земства.

До структури освітнього середовища Полтавської губернії напередодні війни входили нижні та вищі початкові училища, гімназії, реальні, ремісничі, спеціальні та технічні училища. Для навчальних закладів губернії була характерна висока внутрішня диференціація (за формою організації, за підпорядкуванням тощо). Суб'єктами освітнього середовища виступають учні та вчителі Полтавської губернії. На початку 1910-х рр. більшість учнів у середній та нижчий школах складають діти православного населення, вихідці з міщанських, купецьких, селянських та козацьких родин, а частка дворян поступово зменшується.

За цілою низкою показників, які характеризували стан початкової освіти, Полтавська губернія на початку 1910-х рр. займала одне з перших місць в Російській імперії.

Основними напрямками діяльності Полтавського губернського та повітових земств в галузі народної освіти під час Першої світової війни були:

– побудова нових навчальних закладів та підтримка інфраструктури існуючих;

– підвищення освітнього рівня викладачів початкових шкіл;

– створення сучасної матеріально-технічної бази навчальних шкіл;

– створення максимально сприятливих економічних умов для вчителів та учнів, які отримували стипендії від земства;

– розбудова мережі закладів позашкільної освіти.

Обставини військового часу вплинули на скорочення видатків на будівництво нових навчальних закладів, що погіршило показники забезпеченості населення губернії початковими школами, а програма із побудови «народних будинків» не була розпочата у повному обсязі. У той же час заходи, спрямовані на підвищення освітнього рівня вчителів початкової школи мали позитивні наслідки.

Безумовно, розвиток такої складної системи, якою є освітнє середовище потребує більш ґрунтовних досліджень. Поза увагою у даній роботі залишилися благодійницька діяльність вчителів та учнів, особливості виховання молодого покоління під час війни, проблема мови викладання у початкових школах Полтавщини. Достатньо цікавими можуть стати дослідження, в яких проблематика функціонування освітнього середовища під час війни буде досліджуватися з використанням історико-антропологічного підходу. Найбільш перспективними в цьому напрямку є студіювання, пов'язані зі створенням соціально-історичного портрету педагогів Полтавщини під час війни, визначенням «горизонту сподівань» вчителів губернії та дослідженням історії повсякденності.

Джерела та література

1. Закон України «Про освіту». [Електронний ресурс]. − Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua

2. Закон України «Про загальну середню освіту». [Електронний ресурс]. − Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua

3. Велецкий С.Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. − Полтава, 1894. − 144 с.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи, т.12, ч.3. Полтавская губерния. − Санкт-Петербург, 1848. − 118 с.

5. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 50 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1914. – 345 с.

6. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 51 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1915.

7. Доклады Полтавскому Губернскому земскому собранию 52 очередного созыва Полтавской Губернской земской управы. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1916.

8. Див., напр., Дрофа В.М. Образовательная среда как объект управления. [Електронний ресурс].− Режим доступу: http://gcon.pstu.ru/pedsovet/programm/-section=13_5_4_2.htm

9. Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / Академия наук. − Санкт-Петербург, 1787. − 275 с.

10. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. − К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. − 1025 с.

11. Обзор Полтавской губернии за 1914 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1916.

12. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1914 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1915.

13. Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1915 год. – Полтава: Типо-литография И.Л.Фришберга, 1916.

14. Павловский И. Ф. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения // Киевская старина. − 1904, №1. − С.1-40.

15. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г.− Полтава, 1865. − 1312 с.

16. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. − Полтава: Типография Губернского правления, 1916.

17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб.: ЦСК МВД,. 1904. – Т.XXXIII: Полтавская губерния. − 315 с.

18. «Полтавские епархиальные ведомости» − 1915−№ 1.

19. 53-му Черговому Полтавському Губернському Земському Зібранню Губернської Земської Управи Доклади, Випуск II. − Полтава: Друкарня Губерніяльного правління, 1918.

20. Реєнт О. П., Янишин Б. М.. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // УІЖ. – 2004. – № 4. – С.3-35

21. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. / Степан Сірополко; підгот. Ю. Вільчинський. – 2-е вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.

22. Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. − К.: Типография Т-ва Кушнерев и К, 1913. − 103 с.

23. Список населенных мест по сведениям 1859 года, т. XXXIII Полтавская губерния. − Санкт-Петербург, 1862.

24. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1913 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1916.

25. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1915. − 239 с.

26. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Типография Т-ва Печатного дела, 1916. − 241 с.

27. Статистичний справошник по Полтавській губернії на 1918-19 рр. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – 185 с.

28. Див., напр.: Жіноча середня освіта в Україні (XIX - початок XX ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.В. Сухенко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.; Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917 - 1920 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Богуславська; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.; Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799 - 1917 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / Г.Г. Яковенко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2006. – 20 с.

29. Хрестоматия по истории педагогики. – Т. IV. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции: Для высших пед. уч. завед., Автор – сост. Н. А. Желваков. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во, 1936. − 516 с.

30. Див., напр., Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну. − М., 1956. − 332 с.; Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914-1917). − М., 1960; Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. – К., 1965.

Виктор Саранча

Образовательная среда Полтавской губернии во время Первой мировой войны

Аннотация: *В данной статье рассмотрено развитие народного образования на Полтавщине во время Первой мировой войны, определены составные части образовательной среды губернии, исследованы мероприятия губернсього земства, направленные на развитие начального и внешкольного образования в 1914-1917 гг.*

Ключевые слова: *Первая мировая война, образовательная среда, Полтавская губерния, земство.*

Viktor Sarancha

Poltava province educational environment during the First World War

Annotation: *The article deals with the development of education in the Poltava region during the First World War. The elements of the educational environment of the province are defined. The district council activities aimed at the development of primary and non-formal education in the 1914-1917 are investigated.*

Key words: *World War, educational environment, Poltava province, district council.*

Джерелознавчі
та
біографічні студії

УДК 413.11(477.46)

Володимир Щербатюк (м. Київ)

Топоніміка Лисянщини як джерело вивчення історії краю

У статті, спираючись на архівні джерела, сучасні наукові праці та місцевий пошуковий матеріал досліджено топоніміку Лисянщини в контексті вивчення історії краю та певного переосмислення співвідношення краєзнавства й регіональної історії. Акцентовано увагу на використанні походження географічних назв краю у створенні місцевої геральдики.

Ключові слова: *Лисянщина, топоніміка, населені пункти, версії походження назв, місцева символіка*

Лисянщина – окремий історичний регіон, виділений академіком І. Крип'якевичем [1]. Історична Лисянщина займала значні терени південної Київщини – історико-географічного краю, зокрема східна частина розташована у басейні р. Гірський Тікич (притоки Срібна, Пожиточна, Рубанка), центральна і північна – у басейні р. Гнилий Тікич, північно-східна – частково на вододілі Південного Бугу й Дніпра та в басейні р. Рось (притока Хоробра). З 1954 р. більша частина історичного краю входить до Лисянського району Черкаської області, який нині охоплює 39 населених пунктів: селище міського типу (Лисянка), 35 сіл та три селища*.

Топоніміка – розділ ономастики**, який вивчає топоніми (з грецької мови *Τόπος* – місце, місцевість і ὄνομα (onoma) – ім'я, назва), що об'єднують власні назви будь-яких географічних об'єктів. Топоніміка досліджує походження географічних назв, їх смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання та вимову, а також природні та соціальні умови минулого, за яких дані назви виникли. Залежно від типу позначуваних географічних об'єктів у складі топонімів розрізняють: ойконіми – власні назви населених пунктів (напр.: м. Черкаси, с. Почапинці), гідроніми – власні назви природних або створених людиною водних об'єктів (р. Гнилий Тікич, Діхтярівський став), оронімі – власні назви підвищень, гірських утворень, у широкому розумінні – власні назви будь-яких об'єктів рельєфу земної поверхні (Чернеча (Тарасова) гора, Середня гора), хороніми – власні назви територій, регіонів, адміністративно-територіальних одиниць (Подніпров'я, Замостя, Слобідський куток), дрімоніми – власні назви будь-якої порослої деревами ділянки, лісу, частини лісу,бору, гаю (Холодний Яр (у значенні лісового масиву), Чорний ліс, Губський ліс) та ін.

Дана публікація має на меті не лише дослідити географічні назви населених пунктів зазначеного краю, їх походження, смислове значення та розвиток, йдеться водночас й про вивчення в конкретно-науковому напрямі (топоніміці) окремо взятого мікрорегіонального простору на порівняно невеликій території. Цим ми продовжуємо процес певного переосмислення співвідношення краєзнавства й регіональної історії, розпочатий виходом з друку в 2002 р. дослідження «Історія регіонів України: Лисянщина» [2]. Тоді ж започатковано серію видань в історичній науці – «Історія регіонів України». За оцінкою сучасних вітчизняних дослідників проблем історичної регіоналістики України це засвідчило появу нового напряму історичних досліджень – мікрорегіональної історії [3]. Підкресливши цей факт, український

---

* В українському законодавстві не існує чіткого визначення терміну селище на відміну від селища міського типу. Відсутні й критерії, які б відрізняли селище від села. Раніше такі селища, тобто невеликі поселення, мали історичну назву – хутір, куток, рибальські та дачні селища тощо. Нині вони здебільше адміністративно приєднані до сільської ради найближчого села. У проекті нового адміністративного законодавства пропонується повернути цим невеликим поселенням назву хутір.

** Онома́стика (від грец. *Ὄνομα* – «ім'я», «назва») – наука, розділ мовознавства про сукупність власних (у більш вузькому сенсі – особистих) імен (онімів) об'єктів. Ономастика вивчає історію та закономірності їх виникнення, розвитку і функціонування, зміни, поширення і структури власних імен у мові і мовленні, в літературній і діалектичній сферах.

історик Я. Верменич відзначила: «продемонстрований у такий спосіб відхід від фрагментарності краєзнавчих пошуків дав виразний ефект максимального наближення до території і життя простих людей з одночасним розширенням можливостей проникнення у складний світ ментальності, ідентичностей, формування національної ідеї» [3,216]. Наочно і переконливо це продемонстровано в одному з наступних видань зазначеної серії – історико-етнографічному дослідженні «Шевченків край» [4]. Тож для досягнення зазначеної вище мети ми знову ставимо одним із завдань відхід від емоційно-оціночних домінант у висвітленні історії краю та певною мірою витворення на основі нових парадигм і підходів мікрорегіонального дослідження Лисянщини, у даному випадку через її топоніміку.

Питанням топонімів Лисянщини у різний час займалися історики, краєзнавці, фольклористи, філологи та ін. Серед них – Лаврентій Похилевич, Олександр Вдовиченко, Ілля Шульга, Микола Лубко, Михайло Лаврега, Микола Котенко, Всеволод Сабадин, Володимир Гончаренко, Олег Березовський, Віктор Жадько, Микола Демчук, Володимир Щербатюк, Н. Охріменко та ін. Однією з найбільш повних останніх досліджень, де висвітлюються топоніми населених пунктів краю є праця В. Щербатюка та М. Щербини «Топоніміка Черкащини: Лисянський район», що побачила світ у серпні 2014 р. на сторінках Черкаського видання «Нова доба» [5]. Значна частина наших досліджень, що ми їх накопичили з 1992 р. увійшла до публікації на сторінках цієї газети.

Найдавніша писемна згадка з числа поселень Лисянщини стосується села **Журжинці** – 1480 р. Вони згадуються як поселення Джуринці – вотчина Баглаїв [6,265,552]. Сусіднє село **Хижинці** згадується 1599 р. У дослідженні «Край козацький» 2004 р. ми зазначали, що за дозволом короля Сигизмунда III (відповідна грамота від 28 травня 1599 р.) село у складі Брацлавського староства було передане Вінницьким і Брацлавським старостою Ю. Струсем шляхтичу О. Калиновському [7,73,289]. Ці два села Лисянщини виникли на основі поселень, що, входили до Журжинсько-Хижинського городища, датованого VI ст. до н. е. [7,92,93] Наприкінці XVI ст., зокрема 1593 р. польський історик О. Яблоновський згадує містечко **Лисянка** з існуючим уже на той час замком [8,89]. До XVII ст. відносимо першу згадку про поселення **Рубаний Міст** [7,242], **Орли** [7,185,283]. Зокрема, в Універсалі Б. Хмельницького від 20 вересня 1656 р. про село Орли йдеться, що поселення передавалось у власність Ірдинському Виноградському монастирю. За тим же роком в Універсалі згадуються й села **Смільчинці** та **Будища Лисянські** [7,283]. В цілому слід зазначити, що більшість поселень краю вперше згадуються за козацької доби у XVII – XVIII ст. [5]

Матеріали опублікованих документів та архівів дають нам можливість твердити про походження назв поселень краю. Однак значна кількість інформації все ж базується на переказах та легендах і тому потребує подальшого дослідження та уточнень. Сьогодні ми можемо, говорити, що значна частина топонімів Лисянщини походить від імен чи прізвищ (інколи прізвиськ) перших поселенців або перших власників поселення. Так, на думку історика з Черкас М. Щербини від імен, прізвищ та прізвиськ утворилися такі назви сіл Лисянщини: **Вотилівка** (від першопоселенця Вотили) **Мар'янівка** (від імені поміщиці Мар'яни), **Михайлівка** (від осадника Михайла Дробота), **Петрівка-Попівка** (від першого власника попа Петра), **Семенівка** (від Семена), **Тихонівка** (від Тихона), **Ганжалівка** (від Ганжі), **Ріпки** (від козака Ріпки, хоча є й версія, що від звичайної ріпи – дворічної трав'янистої рослини з родини капустяних), **Розкошівка** (від козака Розкоша), **Чаплинка** (від пана Чаплинського), **Чеснівка** (від Чесного), **Шушківка** (від Шушка), **Яблунівка** (від поміщика Яблоновського) [9]. Добавимо, що с. **Федюківка** має назву від власника хутора Федора Морозова [2,54]. До цієї категорії назв віднесемо й назву села **Шестеринці,** яка утворена найімовірніше від прізвища або прізвиська, яке ще потребує окремого дослідження. Проте історик і краєзнавець із с. Почапинці Лисянського району Михайло Лаврега висунув версію походження назви поселення від наявних там у свій час шести ринків і виголосив її в одній із телепередач Черкаської телекомпанії «Рось». На нашу думку версія чекає на своє обґрунтування.

Ряд населених пунктів походять від водних об'єктів, їх водно-ландшафтних особливостей, берегів тощо. Це, зокрема: **Босівка** (від річки

Босівка), **Бужанка** (від річки Буржа), **Виноград** (від річки Виноград, а вона – від дикого винограду, що ріс по її берегах), **Дубина** (від річки Дубинка, що протікала дубовим гаєм, [за іншою версією – від однойменної назви хутора – *В.Щ.*], **Жаб'янка** (від річки, правої притоки Гнилого Тікича), **Кам'яний Брід** (від кам'янистих берегів річки Гнилий Тікич, що протікає повз село, або ж від місцевих переходів (бродів) через цю ж річку), **Шубині Стави** (від козака Шуби і численних місцевих ставків, нібито ним викопаних) [9]. Особливу увагу на себе звертає в цьому контексті поселення **Журжинці**, яке згадується 1480 р. як вотчина Баглаїв [6,265,552.]. Першоназва села – Джуринці, Джурджинці [10, арк. 35]. Походить від джерел, в яких журчала (джурчала) вода: поблизу поселення починалися дві річки Зубря та Лисянка – притоки Гнилого Тікича, що протікали гористою й лісовою місцевістю[11, арк. 36,37]; водночас не виключаємо походження назви й від іменника на позначення роду занять джура – зазвичай у XVI–XVIII ст. молоді хлопці-зброєносці, помічники козацької старшини) [9].

Декілька сіл названі за рослинним і тваринним світом. Серед них: **Дібрівка** (від наявності з поселенням численних дібров – типу лісів з домінуванням дуба серед деревостану), **Товсті Роги**, (від добротних (товстоногих) волів, яких мав першопоселенець (поселенці) або місцеві селяни) [9].

Частина назв поселень пов'язана з фахом осадчих чи промислами, якими вони займалися, або ж широко були розвинуті у даній місцевості). Серед них: **Будище**, першу згадку, як зазначено вище відносимо до 1656 р., (також застосовується назва Будища; для виокремлення з поміж інших однойменних назв (Будища Глухівського району Сумської області, Будище Звенигородського району Черкаської області, Будища Диканського району Полтавської області та ін.) поселення називають як Будище (Будища) Лисянські. Тарас Шевченко, зупиняючись у Будищах уточнював назву у праці «Прогулянка із задоволенням і не без моралі» – «Гнилі Будища» [12,250], тобто Будища, які розташувались на р. Гнилий Тікич; назва села походить найімовірніше від поташного промислу, тут була «буда», тобто поташний завод), **Петрівська Гута** (в історії зустрічалась й назва Барська Гута, Циганська Гута); назва походить від гутництва – промислу з виробництва скла) [2, 48], **Писарівка** (раніше поселення мало назву Дучино [13, 630.], яка походила від місцевого землевласника Дучинського; нова назва можлива від наявності у даній місцевості писарів, писарчуків [9]).

За особливостями географічного місцерозташування назване село **Кучківка** (від куч (пагорбів), на яких виникло поселення) [9].

Ряд населених пунктів отримало назву від історичних подій, переважна частина з яких переросли у легенди, перекази тощо. Останні, хоч і потребують певних уточнень та досліджень, все ж являються історичним джерелом у топоніміці.

Так, назва села **Рубаний Міст** походить, скоріш за все, від створеного поблизу чи безпосередньо у поселенні дерев'яного (рубаного) мосту. Це й стало основоположним фактом у зображенні на геральдичному щиті герба села [14, 5]. Також, можливий варіант походження назви від бою (битися, тобто рубатися) на одному з місцевих мостів [9].

Цікавою є легенда щодо походження села **Погибляк.** Складова назви походить від слів «погиб» і «лях». За легендою, яку у свій час записали від місцевих старожилів і оприлюднили історики М. Лубко та О. Вдовиченко, козаки Семена Палія поблизу села розгромили польське військо: «побили ляхів, покидали їх у Тікич. А котрі хотіли втекти… потопилися, бо Тікич – глибока річка… Отож ж і село зветься «Погиб лях» [15,20;16,10,11].

Не з'ясованою до кінця залишається назва села **Почапинці**. Одну із версій нам переповів місцевий краєзнавець Микола Котенко: «в урочищі Могила, що за тири кілометри від сучасного села є урочище Могила, де у давнину розташовувалось поселення, жителі якого з часом залишили його… і заснували неподалік нове місце проживання. Згодом новому поселенню дали назву Почапинці, нібито від слова «почапати», тобто піти. Ті, хто прийшли на нове місце, стали називатися почапинці, тобто люди, які прийшли (пришлі люди). Звідси й назва поселення» [7,132]. Інший місцевий історик і краєзнавець Михайло Лаврега виводить назву від двох слів «поча» і «ченці», тобто монахи на болоті. Він розповів давню легенду, згідно якої

під час набігу монголо-татар ченці одного із місцевих монастирів залишили його і подалися у недоступні місця, у заліснені місцеві болота, заснувавши там поселення [17].

З другої версії, на наш погляд, можемо виокремити раціональне зерно. Перша складова назви – «поча» є коренем давньослов'янського слова «почайна», що означає вода, волога. Останнє вже утвердилось в українській історіографії при дослідженні назви річки Почайни, притоки Дніпра. Тому назва «Почаченці», яка з часом трансформувалась у «Почапинці» і, враховуючи зазначені вище лінгвістичні уточнення, може значити монахи на воді. Взявши до уваги, що поселення Почапинці, як писав відомий український краєзнавець Лаврентій Похилевич, «розташовані над ставками» та наявність колишньої однієї із судноплавної річки притоки Гнилого Тікича (нині на її місці великий став з підводними течіями у с. Верещаки [2,45]) ця версія може відповідати реаліям.

Звертають увагу й версії щодо походження села **Боярка.** Так, місцевий географ і краєзнавець М. Демчук та історик і краєзнавець з Черкас М. Щербина назву виводять за кількома версіями: 1) від словосполучення частки «бо» з іменником «ярки». На запитання: «Чому погані дороги у вас?» Тут відповідали: «Бо ярки». Робити кращими дороги заважали «ярки», тобто рельєф місцевості; 2) в основі назви лежить прізвище першопоселенця – Бояр, яке часто зустрічається на Черкащині; 3) назва ймовірно є видозміненим словом «байрак» і вказує на складний рельєф цієї місцевості [16; 9]. Від М. Демчука нами записана ще одна версія, яка є досить поширеною серед місцевого населення, проте, як на наш погляд, потребує підтвердження історичними джерелами. За цією версією назва поселення походить від слова «бояри»: згідно з народними переказами поселення існувало в часи розквіту Київської Русі – на лівому березі Гнилого Тікича підносилося городище Китайгорода. По річці Гнилий Тікич та її притоці – річці Боярка сюди припливали бояри на торги та полювання, лишивши по собі назву річці і селу. З повідомлень М. Демчука дізнаємось ще одну думку – назва села походить від тамтешньої річки Боярки, яка впадає в Гнилий Тікич [16]. Вважаємо, що саме остання думка є найбільш вірогідною щодо походження назви поселення. Наукове обґрунтування цих версій у контексті дослідження історії села та вихід з друку відповідного наукового видання, над чим нині й працює відомий краєзнавець М. Демчук, доповнило б перелік новітніх сучасних праць з історії міст і сіл України та сприяло б більш глибшому вивченню минувшини краю, розвитку мікрорегіональної історії.

Село **Верещаки** відоме у писемних джерелах з 1645 р. [2,45;] Стосовно його назви існують три версії. За першою – вона походить від квітучого вересу; за другою – від слова «верещати»; за третьою – від прізвища осадника або знаного козака Верещаки. Серед місцевих краєзнавців дискусії розгортаються між прихильниками першої і третьої версії. Однак саме верес звичайний (*Calluna vulgaris*) зайняв центральне місце у гербі села [14,2].

Про назву села **Дашуківка,** перша писемна згадка якого датується 1774 р. [7,78], також свідчать три версії. Перша з них стверджує, що назва утворилася від імені доньки польського магната Дашутки. Друга – від першопоселенця Дашка (Данила) [19]. В основі третьої, яку надав нам місцевий краєзнавець, уродженець с. Дашуківка В. Костенко, лежить героїчна легенда про «душу Кивки», місце поховання осадника, який загинув тут у боротьбі з татарами. [20].

Три версії розповідають й про походження назви села **Орли**, відомого із 1656 р. [7, 283]. Довгий час поселення існувало як хутір і називалось Орлов. Версії дещо перегукуються за змістом. Так, за першою, назва походить від степових орлів, які водилися в цій місцевості; за другою – від засновника поселення – чоловіка, який отримав йменння Орел від того, що бив орлів, адже вони заважали йому вести господарство [2, 51; 7, 185]; за третьою – від осадників – братів Орлів [19].

Село **Смільчинці** згадується в історичних джерелах 1656 р. [7, 264, 283] і мало назву Смольчинці [2, 54; 7, 264]. Про походження назви свідчать також три версії. Дві з них виводять основу від слова «сміливі», проте дещо розходяться за змістом. За першою версією – це сміливі ченці, які самовільно залишили Ірдинський монастир і звели свої хати на пустці; в основу іншої версії ліг факт про те, що місцеве населення проявляло сміливість у боротьбі проти турецько-татарських нападів; за

третьою версією назва походить від того, що місцеве населення добувало із деревини смолу [19].

Село **Хижинці,** що вперше згадується в історичних джерелах 28 травня 1599 р. [7, 73, 289], стосовно свого походження має чотири версії. За першою – назва могла утворитися від хижих звірів, яких було багато у навколишніх лісах; за другою – від хижих ченців, які загинули тут обороняючись від татар; за третьою – від слова «хижа» – убога хатина, халупа; за четвертою – від прізвища осадника – козака Хижняка чи Хижинця [21]. Третя версія й лягла в основу герба села [14, с. 2]

Окремо зупинимося на назві центру краю. Першу згадку про містечко **Лисянка** (нині має статус селища міського типу) польський історик О. Яблоновський відносить до 1593 р. [8, 89]. Щодо походження назви існують різні думки. Краєзнавець М. Лубко, посилаючись на словник української мови Б. Грінченка, виводив назву поселення від іменника лисина, зменшувальне – лисинка, пояснюючи, що місцевість вирізнялась певною пустинністю серед навколишніх густих лісів. У публікації «Звідки походить назва Лисянки» він стверджує, що поселення мало назву Лисинка, а згодом вона трансформувалось у Лисянка [22].

За версією укладача топонімічного словника М. Янко назва Лисянка походить від ороніма, неподалік розташованої гори, яка мала назву Лиса гора. На його думку у давнину її гола вершина піднімалась серед густих навколишніх лісів. Ця версія безпідставно перекочувала до багатотомної «Історії міст і сіл України». З нею не погоджуються ні М. Лубко, називаючи її неправомірною, ні сучасні вчені. Так, М. Лубко справедливо зазначав, що назв «Лиса гора» в Україні багато – майже біля кожного населеного пункту, мешканці яких у давнину вказували на таке місце, де нібито збиралася нечиста сила [22]. У дослідженні «Край козацький» автори дотримуються думки, що назва Лисянка походить від назви однойменної річки – притоки Гнилого Тікича, яка впадає у неї в північно-східній частині поселення [7, с. 44]. Автор даного дослідження ще в 1999 р. в статті «Знову про походження назви селища Лисянки», не відкидаючи тлумачення слова «лисина» за Б. Грінченком, вважав можливим застосування слова до ділянки річки, яка могла б відрізнятися своєю ділянкою у поселенні: бути оголеною від лісу, або ж відрізнятися кольором води чи дна тощо і бути схожою на «лисину» чи у зменшувальній формі на «лисинку». Назва могла дійсно трансформуватись згодом у «лисянку». Нині на місці колишньої річки Лисянка збереглись два ставки, води якого живляться з колишнього верхів’я річки і стікають до Гнилого Тікича [23].

Отже топонімія Лисянщини є значним джерелом у вивченні історії краю, надзвичайно цікава і до кінця не досліджена, дає нам вагому інформацію про той чи інший населений пункт регіону. Водночас топонімічні відомості сприяють розвитку місцевої геральдики, що нині в процесі зростання ролі місцевих громад, є надзвичайно актуальним. На даний час Лисянською районною організацією «Витоки» Національної спілкою краєзнавців України за участі місцевих краєзнавців М. Демчука, В. Сабадина, В. Костенка, М. Лавреги, Р. Павленка та фахівців у галузі спеціальних історичних дисциплін, зокрема В. Щербатюка та відомого й знаного фахівця геральдики і вексилології Ю. Савчука розроблена символіка (герб і прапор) усіх сіл Лисянського району. Проте для її затвердження, виготовлення і впровадження в життя потрібна більша увага та зусилля з боку районної та сільських влад. Здійснення цього проекту сприяло б не лише ідентифікації населених пунктів краю у відповідності з їх історичним минулим, а й запобігало б перекручуванню історичного фактажу минувшини та різним містичним інсинуаціям щодо місцевої символіки, виховувало б почуття патріотизму в місцевого населення, що є надзвичайно важливим в сучасних історичних обставинах часу.

Джерела та література

1. Крип’якевич І.П. З минулого Шевченкової батьківщини / І.П. Крип’якевич // Записки історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету. – Львів, 1940. – С. 139–147.

2. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К.: Логос, 2002. – 428 с.

3. Верменич Я.В. В. Щербатюк. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк,

О. Березовський, С. Верговський та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с. [Рецензія] / Я.В. Верменич // Укр. істор. журн. – 2009. – № 6. – С. 215–217.

4. Щербатюк В., Березовський О., Верговський С. та ін. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наук. думка, 2009. – 546, VIII с.: іл.

5. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 58. – 5 серпня; № 59. – 7 серпня; № 68. – 9 вересня.

6. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства а времени издания первого Литовского Статута. – М.: Универ. типогр., 1892.– 884 с.

7. Щербатюк В. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безрідна та ін. [керівник проекту В. Смолій, упорядник В. Щербатюк, науковий редактор О. Гуржій]. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.

8. Jablonowskie A. Zrodla dzijowe. – T. XXII. – Warsawa, 1897. – 736 c.

9. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 58. – 5 серпня.

10. Інститут Рукопису Національної бібліотеки (ІР НБ) України ім. В.І. Вернадського, ф. 10, спр. 680.

11. ІР НБ України ім. В.І. Вернадського, ф. 10, спр. 11712.

12. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 4: Повісті. – С. 208–326.

13. Список населенных мест Киевской губернии / Изд. Киев. губерн. стат. ком. – К.: Типография Ивановой, 1900. – 1896 с.

14. Демчук М. Атлас Лисянського району Черкаської області / М. Демчук, В. Ніщименко, В. Щербатюк. – К.: Синопсис, 2008. – 32 с.

15. Лубко М. Знаменитий і многолюдний град / М. Лубко. – Полтава: Вісті, 1998. – 264 с.

16. Вдовиченко О. Село на нашій Україні: коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею. – К.: Синопсис, 2009. – 116 с.

17. Пошукові експедиції автора: з розповіді історика і краєзнавця із с. Почапинці Лисянського району Черкаської області . – М. Лавреги, 1954 р. н.

18. Пошукові експедиції автора: з розповіді географа і краєзнавця із с. Боярка Лисянського району Черкаської області М. Демчука, 1962 р. н.

19. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 59. – 7 серпня.

20. Пошукові експедиції автора: з розповіді краєзнавця із с. Дашуківка Лисянського району Черкаської області В. Костенка, 1951 р. н.

21. Щербатюк В. Цікаві топоніми Черкащини: Лисянський район / В. Щербатюк, М. Щербина // Нова доба. – 2014. – № 68. – 9 вересня.

22. Лубко М. Звідки походить назва Лисянки / М. Лубко // Лисянщина. – 1999. – № 4. – 20 січня.

23. Щербатюк В. Знову про походження назви Лисянка / В. Щербатюк // Лисянщина. – 1999. – № 19. – 17 березня.

Владимир Щербатюк

Топонимика Лысянщины: как источник изучения истории края

В статье, опираясь на архивные источники, современные научные труды и местный поисковый материал исследована топонимика Лысянщины в контексте изучения истории края и определенного переосмысления соотношения краеведения и региональной истории. Акцентировано внимание на использовании происхождения географических названий края при создании местной геральдики

Ключевые слова: *Лысянщина, топонимика, населенные пункты, версии происхождения названий, местная символика.*

Volodymyr Shcherbatyuk

Toponymy of Lysyanshchyna as a source of studying the history of the region

On the basis of the archival sources, the modern scientific works and the local researches the article studies the toponymy of Lysyanshchyna within the context of its history and a certain reconsideration of the correlation between the local history studies and the regional history. The attention has been concentrated on using the origin of place-names in the region in the course of local heraldry creation.

Key words: *Lysyanshchyna, toponymy, settlements, versions of place-names origin, local symbolism.*

УДК 930.2:929.5

Віктор Соколов (м. Київ), Андрій Куций, Святослав Куций (м. Конотоп)

До питання про родовід Огієвських

В матеріалі йдеться про знайомство сім'ї Огієвських з Кролевця з Т. Г. Шевченком. Показаний їх родинний зв'язок з Лазаревськими і Рубісовими з Конотопщини та Грузиненками з Кролевця. Висвітлений внесок Огієвських в розвиток української науки. Вперше доведено співпрацю Володимира Васильовича Огієвського і гідрометслужби України.

***Ключові слова**: Т. Г. Шевченко, Кролевець, Огієвські, Лазаревські, Конотоп, КПІ, гідрометслужба.*

Географічне розташування Кролевця обумовило перебування в місті багатьох відомих особистостей. Двічі відвідував місто, в 1845 і 1859 роках, Тарас Григорович Шевченко. В 1861 році через Кролевець проходив останній шлях поета.

Перебування Шевченка в Кролевці в 1859 році пов'язано з подружжям Дмитра Петровича і Глафіри Матвіївни Огієвських [1], [2]. Авторам видалась цікавою тема походження родини, яка дала Україні видатного гідролога Анатолія Володимировича Огієвського, 120-та річниця від дня народження якого відзначатиметься в поточному році, та мала стосунки з Тарасом Шевченком.

Анатолій Володимирович народився в Стародубі 31 серпня 1894 року. Випускник КПІ, доктор технічних наук, професор [3], [4]. Доля пов'язала Анатолія Володимировича, насамперед, зі столицею України. Але в Кролевці залишився батько, Володимир Дмитрович.

У 80-х роках XIX століття його, студента університету, покарали за участь у заворушеннях і вислали з Києва. Згодом В. Д. Огієвський закінчив природничий факультет Одеського університету. Працював спочатку мировим суддею, а згодом і головою з'їзду мирових суддів. Родина проживала в Тобольській, Чернігівській, Віленській, Ковенській та Мінській губерніях. Після 1917 року сім'я повернулась, з зупинкою в Києві, до Кролевця. Володимир Дмитрович працював в радянських установах до 1924 року, коли вийшов на пенсію. Помер в 1935 році [5], [6].

Огієвські – давній кролевецький рід. Прапрадід Володимира Дмитровича, Григорій Павлович, з 1741 по 1767 роки був кролевецьким сотником. Прадід, Максим Григорович, також. Дід, Петро Максимович, служив колезьким реєстратором. Батько, Дмитро Петрович Огієвський, народився в 1810 році. Мав п'ятеро дітей: Олену, Михайла, Василя, Володимира, Афанасію (Опанасію). В 1859 році, на час відвідин Шевченком, він займав посаду «Уполномоченого по полюбовному размежеванию земель» в Глухівському повіті. Огієвський поступово підіймався кар'єрними щаблями і закінчив службу на посаді Старшого чиновника з особливих доручень при чернігівському губернаторі. Помер 2 жовтня 1871 року [7].

Будинок Огієвських був останнім місцем ночівлі Шевченка в Україні. Деякі дослідники вважають, що Д. П. Огієвський став останнім, з ким розмовляв Шевченко на українській землі в 1859 році [8].

В цілому, історія роду Огієвських детально висвітлена в працях кролевецьких краєзнавців. Автори пропонують зупинитись на конотопській гілці роду – Лазаревських.

Повітовий суддя Матвій Ілліч Лазаревський і його дружина Опанасія, в дівоцтві Лащинська, мали шістьох синів: Василя, Михайла, Федора, Якова, Олександра, Івана і двох доньок – Марію і Глафіру. Глафіра Матвіївна стала дружиною Дмитра Петровича Огієвського.

Будинок Огієвських в Кролевці.
Фото 2014 року.

Шевченко був знайомий з Лазаревськими з 1847 року. Довірливі стосунки були з усією родиною, але в щоденнику від 2 липня 1857 року особливо теплі слова він присвятив Михайлу Матвійовичу: «Пошли, господи, всем людям такую дружбу и такого друга, як Лазаревський...».

Родина Лазаревських впродовж багатьох років була однією з найближчих до Шевченка, надавала йому допомогу. Шевченко називав Лазаревських «братами», в 1848 році присвятив Федору вірша «Згадай мене, брате.» Пізніше Шевченко написав парний портрет братів Федора і Михайла.

Під час повернення в серпні 1859 року з України до Петербурга, Тарас Григорович на три дні зупинявся в маєтку Лазаревських в селі Гирявці (нині Шевченкове Конотопського району). В маєтку на той час проживала мати братів Лазаревських, Опанасія Олексіївна, яку Шевченко називав «рідною, небаченою і щиро любимою матір'ю.» Під час перебування в Гірявці Шевченко написав її портрет.

25 серпня 1859 року, в супроводі Івана і Федора Лазаревських, Шевченко приїхав до Кролевця, де зупинявся на ніч в будинку Огієвських. Поета приймала Глафіра Матвіївна, бо господар, Дмитро Петрович, по службі перебував в Глухові. Переночувавши, Шевченко вирушив до Глухова, де зустрівся з Д. П. Огієвським. В 1860 році Глафіра Матвіївна отримала від поета «Кобзар» з дарчим написом: «Глафири Матвеевне Огиевской на память. Т. Шевченко.» Померла Глафіра Матвіївна в 1902 році [9].

На жаль, сьогодні сліди книги загубились. Але краєзнавець Михайло Сереженко зробив фотокопію автографа поета ще в той час, коли книга була в Кролевці [10].

В 1964 році на будинку було встановлено меморіальну дошку з написом: «Тут був Тарас Григорович Шевченко 25-26 серпня 1859 року».

Вдруге доля пов'язала поета з Огієвськими і їх садибою в 1861 році, коли тут зупинялась жалобна процесія, яка супроводжувала труну з прахом поета. Глафіра Матвіївна зняла з труни маленький віночок квітів, який потім довго зберігався в родині.

До рішення перевести тіло поета на батьківщину брати Лазаревські мали безпосередній стосунок, а один з них, Олександр Матвійович, супроводжував його. Є свідчення, що певний час обговорювалось питання про поховання Шевченка в Гирявці [11]. Останні роки життя Шевченка його фінансові справи вів Михайло Лазаревський, який і став розпорядником майна поета в березні 1861 року.

Глафіра Матвіївна і Дмитро Петрович Огієвські.

Бюст Т. Шевченка в Кролевці.

Рис. 5. Кролевець. Родина Огієвських. Фото близько 1900 року.

Перший ряд: Володимир Володимирович, його мати Катерина Григорівна, у неї на руках Дмитро Володимирович. Далі: Марія Василівна і Василь Васильович (діти Василя Дмитровича і Марії Федотівни).
Другий ряд: Тамара Володимирівна і Анатолій Володимирович (діти Володимира Дмитровича і Катерини Григорівни).
Третій ряд: Марія Федотівна, Володимир Васильович, Глафіра Матвіївна, Афанасія (Опанасія) Дмитрівна.
Четвертий ряд: Володимир Дмитрович, Мельников (?) (чоловік померлої Олени Дмитрівни), Василь Дмитрович.

Крім Анатолія Володимировича, родина Огієвських дала науці ще декілька визначних вчених:

1. Василь Дмитрович Огієвський. Один з засновників лісової дослідної справи. Народився 1861 року. В 1912-1918 роках завідував кафедрою Петроградського Лісового інституту. В 1919-1921 роках – професор кафедри лісівництва агрономічного відділення Київського політехнічного інституту. Автор методики визначення якості насіння за допомогою приладу, що отримав назву «склянка Огієвського». Досьогодні збереглось урочище «Великий бір» в Собицькому лісництві, де в 1910-1916 роках було висаджено понад 200 географічних варіантів сосни.

Василь Дмитрович Огієвський. Фото 1903 року.

Василь Дмитрович літо проводив в опорних пунктах, створених в лісових масивах, а взимку обробляв накопичений матеріал в родинному будинку в Кролевці.

Як згадував старший син, Володимир Васильович, взимку в помешканні було прохолодно, кутки брались інеєм, бо груби топились соломою. За спогадами меншого сина, Василя Васильовича, батько був надзвичайно вимогливим до роботи, тому приділяв мало уваги власному одягу і постійно ходив в мундирі лісового відомства. Коли щось обмірковував, то швидко ходив взад-вперед по кімнаті.

Василь Дмитрович написав багато наукових праць, підручників. Особливу увагу приділяв проблемі природного поновлення лісу залежно від різних варіантів його вирубки, а також методам боротьби з хрущами [12], [13]. У період УСРР організував курси підготовки працівників лісової галузі, працював в сільськогосподарському лісовому комітеті, був членом комісії з вивчення природних багатств України при Академії наук. Помер в 1921 році [14].

Тісні родинні зв’язки у лихоліття Першої світової війни визначили вектор повернення родини Анатолія Володимировича, не без поради і допомоги дядька, в Україну. Сам Анатолій Володимирович отримав щасливу можливість пов’язати долю з КПІ та гідрологічною наукою.

2. Василь Васильович Огієвський, молодший син Василя Дмитровича. Вчений-лісівник, продовжувач справи батька. Народився в Кролевці в 1892 році. В 1949–1952 роках був деканом лісогосподарського факультету Лісотехнічної академії. Професор, доктор сільськогосподарських наук. Спеціалізувався на агролісомеліорації, вивчав проблему залісення пісків, автор підручників [15], [16], [17]. Його син, також Василь Васильович, продовжив династію лісівників: доктор сільськогосподарських наук, завідувач кафедрою лісових культур Сибірського технологічного інституту [18].

3. Володимир Васильович Огієвський, старший син Василя Дмитровича. Народився 1890 року на Курщині. Засновник радіотехнічної спеціальності в КПІ, професор, доктор технічних наук, заслужений працівник вищої освіти УРСР. У роки Першої світової війни служив начальником радіостанції 8 армії та Південно-західного фронту [19]. В той же час відповідні посади в метеослужбі обіймав Олексій Вангенгейм, в майбутньому організатор метеослужби СРСР. Очевидно, що вони були знайомі. Це символічно, зважаючи на конотопське коріння обох.

В 1921 році Володимира Васильовича перевели до Києва на посаду начальника військової радіостанції з відповідної посади у Москві. Цього ж року він почав викладати у військовому училищі зв’язку та на електротехнічному факультеті КПІ.

Працюючи з архівними документами початку діяльності метеорологічної служби автори з’ясували, що Володимир Васильович мав до неї безпосередній стосунок. У списку посадового устрою на додаткове підвищення зарплатні співробітників Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) в 1923-1924 роках згадується Агієвський (Огієвський), завідуючий радіостанцією, доцент, який мав ставку по 16 розряду. Метеорологічний відділ входив до СГНКУ. Пізніше він перетворився на метеорологічну секцію, а згодом на Українську метеорологічну службу (Укрмет) [20]. Автори вважають, що Володимир Васильович та Анатолій Володимирович певний час разом працювали в Укрметі.

В 1930 році на базі електротехнічного факультету був створений Київський енергетичний інститут, деканом радіотехнічного факультету якого став В. В. Огієвський. З 1944 до 1962 року

Володимир Васильович очолював відповідний факультет вже в складі КПІ. В. В. Огієвський – кавалер як ще російських, так і радянських орденів: Св. Станіслава 2-го та 3-го ступенів, Св. Анни 3-го і 4-го ступенів, Леніна, Трудового Червоного прапора. Помер в 1979 році.

4. Ія Володимирівна Огієвська, кандидат мистецтвознавства, донька Володимира Васильовича.

Як згадувала Ія Володимирівна, Глафіра Матвіївна Огієвська розповідала своєму внуку Володимиру про зустріч з Шевченком і показувала квіти з його домовини.

Цікаво, що й ця гілка роду Огієвських має конотопське коріння. Баба Ії Володимирівни по лінії матері, Катерина Костянтинівна, була з роду конотопських дворян Рубісових. Рубісови, проживаючи взимку в Києві, що було викликано необхідністю отримання дітьми освіти, здавали помешкання студенту-медику Олександру Павловичу Грузиненку з Кролевця [21]. Катерина Костянтинівна, ставши дружиною лікаря, все життя мешкала в Кролевці, хоча й була однією з найкращих учениць-піаністок М. Лисенка та закінчила школу малювання М. Мурашка.

За спогадами Ії Володимирівни, її прадід і прабаба, Катерина Михайлівна і Костянтин Миколайович, мали в Конотопі просторий будинок з садом. В родині було чотири доньки і двоє синів: Софія, Олена, Катерина, Ганна, Олексій та Микола.

Костянтин Миколайович Рубісов був чиновником акцизного відомства. Захоплювався питаннями філософії і математикою. Власним коштом видавав в Конотопі брошури («Мысли о религии, о смерти и доброй жизни», Конотоп, типография кооператоров, 1918). Був автором підручників з математики [22], [23], [24]. Писав на професійну тематику. Ймовірно, був знайомий з Д. Менделеєвим [25]. Помер в перші роки радянської влади в Конотопі.

Сини та двоє зятів (чоловіки Катерини і Ганни) були лікарями. Одного з них, Олексія Рубісова, розстріляли більшовики, а другий, Микола, помер від тифу.

Микола Рубісов впродовж 12 років очолював залізничну лікарню в Конотопі (1905-1917 рр.) [26], був непересічною особистістю і представляв Конотопщину в Другій Державній думі [27]. Весною 1917 року входив до складу Української Центральної Ради [28].

В 1922 році Володимир Васильович Огієвський одружився на Валентині Грузиненко, яку знав з дитинства. Таким чином, в крові Ії Володимирівни тече кров як Лазаревських, так і Рубісових – конотопських дворян.

P.S. В листопаді 2011 року в будинку Огієвських був відкритий музей ткацтва [29]. Від будинку, в якому зупинявся великий поет і в якому жило не одне покоління Огієвських, залишилась лише назва. Реставраційні роботи були проведені з використанням сучасних матеріалів [30].

Автори висловлюють окрему подяку Ії Володимирівні Огієвській за надані з сімейного архіву фотодокументи та цінні історичні свідчення.

Джерела та література

1. Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. / К.: Дніпро? 1976. – С.214–329.

2. Жур П. Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну. / К.: Дніпро, 1970. – С. 307.

3. Огієвська І. В., Серебряков О. В., Соколов В. В. Пам'яті Анатолія Володимировича Огієвського // Гідрологія, гідрохімія і гідроекологія. Окремий відбиток. – К. – 2012. – Том 1 (26). – С.12.

4. Огієвська І. В. Життєвий і творчий шлях Анатолія Володимировича Огієвського. До 55-річчя від дня смерті. // Праці Центральної геофізичної обсерваторії. – 2007. – №3(17) – С.92 – 101.

5. Огієвський Анатолій Володимирович: Бібліографічний показник. / Уклад. Є. О. Філіпович. Редкол. А. В. Крива (голова), Є. О. Філіпович, О. С. Дерлюк, В. Є. Перелигіна / Рівне: НУВГП. – 2011. – С.159.

6. Косовець О. О., Довгич М. І., Соколов В. В. Політичні репресії співробітників гідрометслужби УСРР – УРСР у 1930 – 1940-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ. – Київ-Харків. 2010, №2(35). – С.180–212.

7. Карась А. З історії Сумщини. Історичні нариси / К.: СМП «АВЕРС» – 2006. – С.104.

8. Тарас Шевченко і Сумщина: Збірник. / Суми: Ред. – вид. відділ облуправління по пресі. – 1993. – С. 104.

9. Лазаревський О.О. Pro domo sua (Про дом мой). / М.: Мегалон. – 1999. – С. 148.

10. Карась А. Вказ. праця.

11. Забіяка І.М. Шевченко та Лазаревські / Електронний ресурс. Режим доступу: http://konotophistory.com.ua/history/spogadi5.php

12. Огиевский В. Д. Возобновление дуба посредством густой культуры местами. / С.-Пб.: тип. М. Квара, 1912. – С.37.

13. Огиевский В. Д. Наставление к борьбе с майским хрущем / С.-Пб.: тип. «Сел. вестн.». – 1912. –С.30.

14. Нестеренко П. Сосни професора Огієвського // Сільські вісті. – 2010. – № 61.

15. Огиевский В. В. Лесные питомники и культуры / М. – Л.: Сельхозгиз, 1954. – С.332.

16. Огиевский В. В. Технические и пищевые лесные деревья и кустарники / М. – Л.: Гослесбумиздат. – 1949. – С. 76.

17. Марийская история в лицах. Електронний ресурс. Режим доступу: http://marihistory.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=483:2011-04-17-14-39-54&catid=48:2011-01-01-15-41-23&Itemid=156

18. Огиевский В. В. Искусственное лесоразведение в Сибири / М.: Гослесбумиздат, 1962. – С. 175.

19. Ільченко М. Ю. Огієвський Володимир Васильович. Платан професора. / Електронний ресурс. Режим доступу: http://kpi.ua/ogiyevsky

20. Державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 27, оп. 4, арк. 32.

21. Огієвська І. В. Подорож до Кролевця. / Електронний ресурс. Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua›bitstream/handle…Ogievska.pdf?…

22. Рубисов К. Пособие для нагляд. преподавания арифметики. / С.-Пб.: тип. А. Головачова, 1868. – С.148.

23. Рубисов К. Теория пропорциональных величин для учеников гимназий / Чернигов: тип. М. Б. Шапиры, 1864. – С.22.

24. Рубисов К. Арифметика. Систематич. общ. Курс / С.-Пб.: Черкесов, 1873. – С.191.

25. Основные данные практической алкоометрии и их применение. По науч. исслед. удел. Весов растворов спирта Д.И. Менделеева. [Сост. К.Н. Рубисов]. – С.- Пб.: тип. М. М. Стасюлевича. – 1897. – С.195.

26. Нікітін В., Драло П. Відділкова лікарня / Електронний ресурс. Режим доступу: http://konotophistory.com.ua/history/likarnya1.php

27. Бойович М.М. Члени Державної думи (портрети і біографії). Друге скликання. (1907-.) / М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина. – 1907. – С. 519.

28. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 4 березня – 9 грудня 1917 року. / Упор.: В. Ф. Верстюк, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко та ін. / К.: Наукова думка. – 1996. – С. 586.

29. У Кролевці урочисто відкрито музей ткацтва / Електронний ресурс. Режим доступу: http: // www.oblrada.sumy.ua/images/stories/ galleries/ 20111121-bo/ 01.jpg

30. Обновляем уничтожая? / Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.shans.com.ua/?m=nr&id=41637&in=377

Виктор Соколов, Андрей Куцый, Святослав Куцый

К вопросу о родословной Огиевских

В материале идет речь о знакомстве семьи Огиевских из Кролевца с Т. Г. Шевченком. Показаны их родственные связи с Лазаревскими и Рубисовыми с Конотопщины и Грузиненками из Кролевца. Освещен вклад Огиевских в развитие украинской науки. Впервые показано сотрудничество Владимира Васильевича Огиевского и гидрометслужбы Украины.

Ключевые слова: *Т. Г. Шевченко, Кролевец, Огієвськие, Лазаревские, Конотоп, КПИ, гидрометслужба.*

Viktor Sokolov, Andriy Kutsy, Svyatoslav Kutsy

To the question of the Ogievskiys ancestry

The article represents the acquaintance of the Ogievskiys from Krolevets with T.G. Shevchenko, shows their relationship with the Lazarevskiys and the Rubisovs from Konotop District and the Gruzinenkos from Krolevets. It depicts the contribution made by the Ogievskiys to the development of Ukrainian science. For the first time here is described the cooperation of Vladimir Vasilyevich Ogievskiy with the Hydrometeorological Service of Ukraine.

Key words: *T.G. Shevchenko, Krolevets, the Ogievskiys, the Lazarevskiys, Konotop, KPI, Hydrometeorological Service.*

УДК94(476)"1937-1939"

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

«Безмежно відданий наркому Успенському» (Олександр Нілович Троїцький)

У дослідженні відтворено основні етапи життя О.Н. Троїцького та його діяльність на відповідальних посадах в структурах наркомату внутрішніх справ РСФРР та УРСР в 1920–1930-ті роки.

Ключові слова: *Троїцький Олександр Нілович, НКВС СРСР, «великий терор», Оренбурзька область, Іркутська область, м. Київ.*

У ході розслідування прокуратурою УРСР наприкінці 1980-х років злочину в Биківні (у Биківнянському лісі знаходиться найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій) було встановлено ряд осіб, причетних до «конвеєру смерті» в часи «Великого терору». Серед оприлюдненого громадськості списку співробітників органів НКВС УРСР, які мали стосунок до фальсифікації кримінальних справ на «розстрільних осіб», знаходимо заступника начальника Управління НКВС Київської області Олександра Ніловича Троїцького [1]. Використовуючи недоступні раніше й унікальні за своїм змістом архівні документи автори даного дослідження прагнуть відтворити основні етапи життя старшого лейтенанта держбезпеки Олександра Троїцького та його роль в організації масових необґрунтованих арештів на території Росії та України в 1920–1930- ті роки.

Матеріали особової справи співробітника НКВС, спогади онука Сергія Владиленовича Троїцького [2], листи дружини Ганни Гаврилівни Троїцької-Карамишевої до вищих органів влади дозволяють відтворити досить фрагментарно дитячі та юнацькі роки Олександра Троїцького та простежити його кар'єру в радянських органах держбезпеки.

Народився Олександр Нілович Троїцький 1 серпня 1898 р. у місті Торопець Торопецького повіту Псковської губернії. Батько служив конторником у торопецького нотаріуса, згодом втратив роботу та заробляв на життя написанням різноманітних прохань для тамтешніх селян, отримуючи платню переважно продуктами. Мати, колишня селянка, працювала прислугою. Втім своїх батьків майже не пам'ятав,

бо у 1,5 річному віці втратив маму, яка померла через сухоти, а у 4-х річному віці від цієї ж хвороби пішов із життя і батько. Маленького Сашка та його 2-х сестер взяли на виховання 2 тітки, але прогадувати дітей вони не могли та змушені були віддати до дитячих притулків. Після майже п'ятирічного навчання у дитячому притулку «Дім працелюбства» у Торопці наш герой завдяки відмінним оцінкам та клопотанню тіток був прийнятий до місцевого духовного училища, у якому навчався у 1908–1912 рр. за казенний рахунок у Торопецькому духовному училищі, потім продовжив навчання (1912–1915 рр.). у якості семінариста у Торопецькій духовній семінарії. Потім через погану поведінку (куріння, карти, брехня) він втратив перспективи на безплатне навчання та кинув семінарію. Упродовж 1915–1916 років жив у тітки в Торопці та заробляв на життя випадковими заробітками – переписуванням документів і репетиторством. 1915 року склав іспити на звання сільського вчителя та після довгих пошуків знайшов роботу за фахом у селі Гагрино Волдайського повіту Новгородської губернії,

де у 1916–1917 рр. заміняв мобілізованого на фронт вчителя. Після повернення останнього з фронту Олександр знову став безробітним і перебивався випадковим заробітчанством та у квітні 1918 р. перебрався до Самари, де наступного місяця добровільно вступив рядовим до 3-го Омського партизанського загону та відразу пройшов бойове хрещення в боях з чеськими легіонерами.

Потім була участь у громадянській війні на території Сибіру: у червні – серпні 1918 р. – рядовий Уфимського стрілецького полку у боях під Уфою, станцією Чишма, Симбірськом, Казанню; у серпні – вересні 1918 р. – рядовий Казанського полку; у серпні – вересні 1918 р. – боєць 1-го батальйону 3-го Курського полку, був контужений та поранений під Казанню після чого два місяці лікувався у госпіталі; по одужанню півтора роки служив рядовим, а згодом ротним писарем у 3-му Курському (згодом реформованого у 239-й) полку 27-ї дивізії; у травні 1920 р. – серпні 1921 р. – служив у Єнісейському прикордонному полку, м. Мінусинськ та Уранхай (переписувач, вчитель у червоноармійській школі, рядовий, член полкового суду, голова культпросвіти, помічник з політчастини військкома та комісара батальйону). У 1920 р. О. Троїцького обрано головою Усинського волосного комітету ВКП(б) за сумісництвом [3].

Кар'єру в радянських органах держбезпеки розпочав 10 жовтня 1921 р. у якості працівника політвідділу секретаріату військ ВЧК Сибіру в Ново-Миколаївську. З 9 грудня 1921 р. по 17 червня 1922 р. був інструктором-організатором у цьому ж підрозділі.

Згодом служив в політвідділі секретаріату військ ДПУ України та Криму (з 3 липня 1922 р. – інструктор-организатор і за сумісництвом т.в.о. начальника агітаційно-пропагандистської частини, а з вересня 1922 р. – начальник агітаційно-пропагандистської частини). У вересні – жовтні 1922 р. – військовий комісар 95-го Кременчуцького окремого дивізіону ДПУ УСРР. Наприкінці 1922 р. службу продовжив на території Росії в якості співробітника політвідділу військ ДПУ РРФСР. З 1-го лютого 1923 р. – інспектор політінспекції військ ОДПУ. Протягом травня – жовтня 1924 р. – інспектор агітпропінспекції відділу прикордонної охорони та військ ОДПУ СРСР. Служив у Транспортній школі ОДПУ СРСР (з 22 жовтня 1924 р. – завідувач клубом, з 15 грудня 1926 р. – викладач, з 1 вересня 1927 р. – завідувач агітпропу. З грудня 1928 р. по листопад 1929 р. – відповідальний секретар осередку ВКП(б). Служив у Самарі у повноважному представництві ОДПУ / УНКВС по Середньо-Волзькому краю (з 1 грудня 1929 р. – уповноважений секретного відділу, з 1 жовтня 1930 р. – старший уповноважений секретного відділу, з 1 квітня 1931 р. – оперуповноважений 2-го відділку секретно-політичного відділу, з 1 січня 1932 р. по 1 лютого 1935 р. – начальник 2-го відділку секретно-політичного відділу, з 1 серпня 1933 р. по 1 лютого 1935 р. – за сумісництвом помічник начальника секретно-політичного відділу) [4].

У період суцільної колективізації О. Троїцький брав активну участь у чекістських операціях по виселенню куркулів. У 1929 р. стараннями О.Троїцького у Ставропольському районі було виявлено контрреволюційне угруповання, яке налічувало 11 осіб, 8 з яких за вироком суду було розстріляно. У 1930 р. під орудою О. Троїцького успішно проведено слідство над 120-ма учасниками Абдулінської монархічної контрреволюційної організації. У 1934 році поряд з десятком дрібних справ О. Троїцький провів слідство по викриттю у м. Ульяновську терористичної фашистської організації (всього 16 осіб), яка нібито ставила за мету вбивство вождів правлячої партії, збір секретної інформації про Червону армію.

З лютого 1935 року продовжив службу в Управлінні НКВС Оренбурзької області. На посаді начальника 2-го відділку та помічника начальника секретно-політичного відділу керував слідством по так званій «сільській контрреволюції». Серед успішно реалізованих кримінальних проваджень 1935 року: викриття терористичної групи (4 чол.) в Покровському районі; справа «Народники» (11 осіб) в Бураному районі; молодіжна терористична організація в Ново-Покровському та Кувандикському районах Оренбурзької області.

Починаючи з 1936 року УНКВС Оренбурзької області започаткувало репресивну кампанію стосовно осіб, нібито причетних до троцькістської диверсійно-шкідницької та терористичної організації. У грудні 1936 р. за

ґратами опинився начальник «Нікельбуду» С.М. Франкфурт, якого підозрювали у керівництві троцькістською організацією. Під час допитів, які провадив лейтенант державної безпеки (02.03.1936 р.) О. Троїцький в якості заступника начальника секретно-політичного відділу (на посаді з 1.06.1936 р.), вдалося домогтися від заарештованого видуманих показів. Опираючись на свідчення С.М. Франкфурта, О. Троїцький виніс постанови про виділення зі справи матеріалів на 41 особу та продовження терміну слідства на 63 особи.

Призначення 16 березня 1937 року старшого майора державної безпеки Олександра Івановича Успенського начальником УНКВС Оренбурзької області, як з'ясується згодом, фатально позначиться на подальшій долі О. Троїцького. Маючи особисте завдання наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова «не рахуючись із невинними жертвами, без чого практична робота органів НКВС неминуча, нанести повний оперативний удар по місцевим ворожим кадрам, та показати ефективність своєї роботи, гарні результати, блиснути переконливою цифрою арештів» [5], О. Успенський перш за все зосередився на формуванні своєї команди, членом якої став і О. Троїцький, призначений 5 травня 1937 р. начальником 3-го (контррозвідувального) відділу.

Чим саме сподобався новому начальнику УНКВС заступник начальника 4-го (секретно-політичного) відділу Троїцький ми достеменно вже ніколи не дізнаємось. Скоріш за все своїми оперативними показниками. Вже напередодні 1-го травня О. Успенський писав першому секретарю Західно-Сибірського краю Р.І. Ейхе, що йому: «вдалося протягом кількох днів викрити троцькістсько-шпигунську організацію на Орських новобудовах» [6]. А цей успіх був досягнений завдяки співробітникам секретно-політичного відділу.

На одній з оперативних нарад О.І. Успенський зачитав директиву, якою дозволялося бити заарештованих, та наказав домагатися від обвинувачених зізнань будь-якими методами та засобами. При цьому зауважив, що тих, хто не буде так вести слідство, він буде заарештовувати та притягати до відповідальності як ворогів народу. Відразу зауважив, що за відмову застосовувати нові методи слідства заарештований начальник відділку 4-го (секретно-політичного) відділу К.Ф. Шарапов. Після цієї наради арештованих нещадно били, вимагаючи потрібних зізнань. Допитували їх на «стійках» по кілька діб, позбавляючи сну та їжі, доводили до такого стану, що вони падали на допитах і їх відносили до камер. Від в'язнів свідчень не вимагали, а змушували підписати «декларацію», в якій обвинувачений визнавав, що він член контрреволюційної організації, а потім йому давали на підпис сфальсифікований протокол [7].

За наказом О. Успенського О. Троїцький розробляв так звану «військово-козацьку справу», фігурантами якої були керуючий Оренбурзькою обласною конторою комунального банку П.Д. Каширін та його брат – начальник мобілізаційного відділу наркомату лісової промисловості І.Д. Каширін. Брати Каширіни звинувачувалися у створенні антирадянської військово-козачої організації, яка складалася із «залишків білого офіцерства, куркульських елементів, окремих червоних партизанів, що морально розклалися», та готувала збройне повстання під керівництвом японської розвідки. У ході кримінального провадження О. Троїцький дотримувався порад О. Успенського, а саме: «справа повинна бути зроблена «у світовому масштабі», до справи повинні бути приєднані всі наявні формування на селі, в ній повинні бути всі лінії іноземних розвідок в цих справах повинен бути об'єднаний весь контингент, який підлягає репресуванню за наказом № 438» [8]. Загалом у цій справі в Оренбурзькій області було заарештовано 85 осіб [9]. Причому підставою для арешту служив лише факт перебування того чи іншого громадянина у військах білого отамана генерал-майора О.І. Дутова або «чуже соціальне походження» [10].

Точно у відповідності з рекомендаціями О. Успенського О. Троїцький сфальсифікував справу РОВС – «Русского Общевоинского Союза». За напоумленням О. Успенського співробітниками 3-го відділу всі адміністративно-виселені, які знаходилися в Оренбурзі (близько 800 осіб) були «змонтовані» в одну справу РОВС [11].

Про успіхи оренбурзьких контррозвідників, або «крокістів» на тогочасному чекістському сленгу, під керівництвом Троїцького, Успенський розповідав на нарадах в Москві,

про що пізніше згадував так: «Я вихвалявся своїми успіхами, доповідав про те, що в Оренбурзькій області виявив велику білогвардійську організацію, що зберегла до останнього часу військову структуру (роти, батальйони, полки) і заарештував кілька тисяч чоловік, які складали ледве не цілий білогвардійський корпус». Один із учасників цієї наради помічник начальника відділку 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР А.І. Єгоров згадував, що начальник УНКВС по Оренбурзькій області розповідав про викриту ним групу цивільних змовників, яка «готувалася оточити і захопити артилерійську частину та важкі гармати». Ці слова викликали сміх у залі, але М.І. Єжов багатозначно мовчав [12].

Робота начальника контррозвідки подобалася начальнику УНКВС, який заохочував його як тільки міг. 27 травня 1937 р. Троїцькому було присвоєно звання старшого лейтенанта державної безпеки [13], 23 серпня 1937 р. він був нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) [14].

3 вересня 1937 року О.Троїцький отримав наказ продовжити службу начальником 3-го відділу УДБ УНКВС по Східно-Сибірській області. Переведення О. Троїцького до Іркутська досить болісно сприйняв начальник УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенський. У приватній розмові з колегами О. Успенський не приховував свого жалю: «Ми з ним (з О. Троїцьким – авт.) міцно попрацювали в Оренбурзі. Спочатку йому міцно від мене попадало, а потім він навчився як потрібно працювати і його тепер відкомандирували до м. Іркутська... Відкомандируванням його відрізають у мене частину мого тіла» [15].

29 вересня 1937 р. Східно-Сибірська область була поділена на Іркутську та Читинську. Упродовж жовтня 1937 – середини травня 1938 року на посаді тимчасово виконуючого обов'язки начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Іркутської області О. Троїцький (за власним визначенням) провадив слідчі дії в «дусі Оренбургу». Пригадуючи напрацьовані схеми О Успенського, О. Троїцький по лінії 3-го відділу сфабрикував білогвардійську організацію РОВС (в одну справу було об'єднано весь білогвардійський облік, який зберігався в архіві обліково-статистичного відділу та наявні списки куркулів по райцентрах), до якої нібито входило 116 осіб. Відзначився О. Троїцький і в ході розробки «Пан-монгольської справи». На свій розсуд він об'єднав в одну кримінальну справу матеріали право-троцькістської організації в Бурят-Монгольській республіці на чолі з секретарем обкому Єрбановим та антирадянського угруповання під орудою пан-монгола Ринчино, а також всі «куркульські та ламські елементи», які проходили по чекістським облікам. У результаті у такій «роздмуханій» справі фігурувало декілька тисяч осіб [16].

За наказом т.в.о. начальника 3 відділу на початку 1938 року в Іркутську відбулися масова чекістська операція по нейтралізації так званих «східняків». Осіб «китайської» та «корейської» національності співробітники НКВС заарештовували при першій появі на базарі чи на вулиці (всього 110 чол.). Лише згодом в процесі допитів у арештованих були отримані покази, що вони є агентами японської розвідки [17].

За роботу в Іркутську О.Н.Троїцький 19 грудня 1937 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки [18]. За що? Про це можна судити із його розмови по телеграфу із своїм заступником старшим лейтенантом державної безпеки Б.П.Кульвецом, відрядженим в тайгу для каральних акцій. «Троїцький: Розгортайте закупівлю по всім лініям ширше.

Кульвец: Прибув для переговорів. Закуплено 900 голів худоби (тобто заарештовано 900 осіб – авт.). Забито на м'ясо 280 справ (тобто сфабриковано 280 розстрільних справ – авт.). Худоба продовжує з місць прибувати. Мабуть найближчими днями буде тисяча з гаком голів. Отже, до 10 березня здійснити забої закупленої мною худоби не встигну. Як бути?

Троїцький: Вам вислали вироки трійки на 326 чоловік за першою категорією. Втілюйте їх у життя – ось вам деяке розвантаження» [19].

20 травня 1938 року за рекомендацією Олександра Успенського О. Троїцького було призначено на посаду заступника начальника 3 відділу УДБ НКВС УРСР [20]. У пам'яті О. Троїцького чітко закарбувалися обставини переїзду до України і його розмова з наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенським: «Я приїхав в Київ 21/VI-1938 р. і мене в той самий день прийняв Успенський у своєму кабінеті у присутності помічника Гречухіна (майор державної безпеки Д.Д. Гречухін обіймав на той

час посади т.в.о. заступника наркома внутрішніх справ НКВС УРСР і начальника Особливого відділу НКВС Київського військового округу – авт.). Успенський мені повідав, що домігся мого переводу на Україну, маючи на увазі, що я пройшов його школу і сповна засвоїв його методи роботи, а тому такі працівники нині дуже потрібні. Успенський сказав мені, що на Україні він проводить в роботі таку саму лінію, як і в Оренбурзі, тільки в більш широкому масштабі, і що я повинен швидше зорієнтуватися в обстановці і увійти в курс нашої роботи. При цьому Успенський запропонував Гречухіну ознайомити мене з основними справами 3 та 4 відділів Наркомату, сказавши мені: це допоможе Вам розширити кругозір і зрозуміти, що у нас тут відбувається» [21].

Відзначимо, що О.І. Успенський ніяк не міг визначитися з начальником контррозвідувального відділу і за 5 місяців його наркомства на цій посаді змінилося щонайменше 6 осіб (майор державної безпеки С.І. Самойлов-Бесидський; капітан державної безпеки С.М.Деноткін; майор державної безпеки Л.Й. Рейхман; капітан державної безпеки В.Л. Писарєв-Фукс; капітан державної безпеки М.Б. Спектор; капітан державної безпеки А.М. Ратинський-Футер) [22].

А.М. Ратинський офіційно був призначений начальником відділу 20 травня 1938 р. [23], але вже 23 липня того ж року він був заарештований як «учасник троцькістської організації» [24]. З тих пір відділом почав керувати О. Троїцький, який офіційно був затверджений на цій посаді лише 28 серпня 1938 р. як «виконуючий обов'язки 3 відділу І-го Управління НКВС УРСР» [25] (так з серпня 1938 р. став називатися контррозвідувальний відділ – авт.).

Першочерговим у роботі нового начальника 3 відділу стало оформлення кримінальних справ на декілька сотень осіб, які перебували під арештом з січня 1938 року. Як пригадував О. Троїцький: «У 3-му відділі, починаючи з січня, було заарештовано більше 300 осіб, з них багато людей без всяких показів. Заарештовані не допитувалися, а на допитаних складання протоколів умисно затягувалося. Були лише конспективні записи, по деяким складалися окозамилювальні записки в Москву про «викриті організації». Оформлення протоколів відбувалося декількома місяцями поспіль» [26].

За наказом О.Троїцького начальником 1-го відділку лейтенантом державної безпеки Л.Й. Качановським та його помічником молодшим лейтенантом державної безпеки І.М. Оболянським спішним порядком стала наповнюватися справа «Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу» [27], про викриття якої нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський повідомив Луб'янку ще 27 травня 1938 року. По так званій «партизанській справі» за свідченнями О. Троїцького «з окремих антирадянських груп було штучно створені повстанські армії та дивізії». Під орудою О.Троїцького у червні 1938 року відбувалася фальсифікація протоколів у справі «німецького фашистського націоналістичного підпілля». Виконуючи вказівки О. Успенського, Троїцький та його підлеглі до так званої «німецької справи професора Федорова» мали притягнути академіка Академії наук Української РСР Олександра Олександровича Богомольця як «особу, яка очолювала диверсії в області переливання крові». Проте згодом внаслідок отриманих інструкцій «згори» «липові» покази стосовно академіка О. Богомольця були вилучені.

У липні 1938 року О. Троїцький отримав розпорядження від наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського сфальсифікувати «справу українських націоналістів», фігурантами якої мали бути представники наукової інтелігенції. Осердям справи послужили свідчення заарештованого у лютому 1938 р. органами НКВС професора історії Київського університету Костянтина Теодосійовича Штепи. На підставі показів К.Штепи у першій декаді липня 1938 р. О. Троїцький особисто здійснив арешт Катерини Грушевської [28] (доньки Михайла Грушевського), яку було звинувачено в участі в «антирадянській українській організації». Слідству вдалося змусити К.Грушевську визнати себе винною «у сприянні антирадянській діяльності української націоналістичної організації з метою «встановлення фашистської диктатури» після чого О.Троїцький оформив кримінальну справу і направив її на розгляд військового трибуналу [29]. 21 липня 1938 року заступник начальника 3 відділу УДБ НКВС УРСР Троїцький склав довідку на арешт колишнього царського генерала, бібліофіла, дирек-

тора Музею при Києво-Печерській Лаврі Павла Платоновича Потоцького (помер під час слідства у Лук'янівській тюрмі – авт.), якого органи держбезпеки підозрювали у приналежності до антирадянської повстанської офіцерської організації «РОВС» [30].

Одночасно з нанесенням удару по українським націоналістам, очолюваний О. Троїцьким 3 відділ УДБ НКВС УРСР влітку 1938 року курував в масштабах республіки «виявленням» розгалуженої антирадянської «Польської організації військової» [31].

Опираючись на набутий специфічний досвід О. Н. Троїцького у проведенні слідчої оперативної роботи О.І. Успенський у серпні 1938 року доручив йому досить делікатне завдання, яке стосувалося заарештованих колишніх співробітників НКВС. За свідченнями О. Троїцького «більше ста осіб з колишніх співробітників були арештовані на початку 1938 року. Всі справи по ним були сконцентровані в руках начальника 1 спецвідділу, він же – оперуповноважений Назаренко (мова йде про старшого лейтенанта державної безпеки А.Г.Назаренка, який у червні-серпні 1938 р. був в.о. особливоуповноваженого НКВС УРСР, та за сумісництвом у квітні-вересні 1938 р. очолював 8-й (обліково-реєстраційний) відділ (пізніше реформований у 1-й спецвідділ НКВС УРСР – авт.) Більшість цих справ пролежало без руху до серпня місяця... В серпні місяці Успенський викликав мене і Яралянца (капітан державної безпеки А.А. Яралянц був на той час начальником 4-го (секретно-політичного) відділу НКВС УРСР – авт.) та сказав: «Можливо неприємна картина вийти з колишніми співробітниками, далі тягнути не можна, так як при нових установках в судах може бути викрита ворожа лінія». Потім Успенський викликав Назаренко зі списком арештованих і передав 80 справ Яралянцу та 52 справи мені з установкою завершити справи в 10 денний термін. Справи на змовників та шпигунів особливо не розгортати аби оформити, а справу на тих, які заарештовані без матеріалів також оформити хоча б на Особливу нараду» [32].

У жовтні 1938 р. О.Троїцький став заступником начальника УНКВС по Київській області. Нам не вдалося поки що відшукати офіційний документ про це призначення ні серед наказів по особовому складу НКВС УРСР, ні серед наказів по особовому складу НКВС СРСР. Не має даних і про призначення нового начальника 3-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР за цей період, але це звичайна практика для кадрових перестановок в українському наркоматі в цей період.

Це призначення, безперечно, було суттєвим пониженням в «табелях про ранги» і зараз важко з'ясувати його причини. Можливо Троїцький розчарував наркома своєю роботою; можливо Успенський був змушений прибрати свого протеже під тиском Луб'янки, яка ніяк не бажала затверджувати його на посаді. Не слід відкидати версію про те, що нарком був незадоволений діями начальника УНКВС по Київській області капітана державної безпеки О.Р. Долгушева та збирався його замінити О.Н. Троїцьким.

На новому місці Троїцький виявив себе противником масового звільнення заарештованих та заявляв підлеглим, що якщо людина просиділа під арештом півроку, то звільняти її взагалі неможна, та наказував шукати нових свідків і нових доказів провини [33].

Втеча наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського увечері 14 листопада 1938 року викликала низку арештів серед його підлеглих. 15 листопада 1938 року заступник начальника 4 відділення Особливого відділу КОВО лейтенант державної безпеки О.М. Мартинов видав ордер на арешт Олександра Троїцького, підозрюваного у злочинах, передбачених ст. 54-1 п. «б», 54-8 та 54-11 КК УРСР.

На першому допиті, який відбувся 18 листопада 1938 року, Троїцький відмовився визнавати себе учасником право-троцькістської організації, яка «проводила підривну діяльність, націлену на ослаблення могутності Радянського Союзу», всіляко підкреслюючи що він «безмежно відданий наркому Успенському і всі його установки виконував беззаперечно» [34]. Вже наступного дня Троїцький погодився співпрацювати зі слідством і попросив дозволу написати заяву на ім'я М. Єжова, в якій розповів про існування змовницької організації у лавах НКВС, до якої входили помічник начальника секретаріату НКВС УРСР М. Тушев, начальник 2 відділку 2-го відділу С.Г.Колесов, помічник начальника УНКВС Київської обл. К.Й. Козьминих, начальник УНКВС по Житомирській

області Г.М. Вяткін, начальник УНКВС Київської області О.Р. Долгушев, начальник УНКВС Одеської області П.П. Кисельов, начальник УНКВС Кам'янець-Подільської області І. А. Жабрєв, начальник УНКВС Ворошиловградської області Г.І. Коркунов, заступник начальника особливого відділу НКВС Київського військового округу В.Р. Грабар. «Шкідницьку діяльність» керівного складу Управління НКВС по Київській області О. Троїцький вбачав у частковому розгромі націоналістичних формувань. Для прикладу О. Троїцький навів наступні аргументи: «По обліковим справам одного денікінського офіцерства на Україні нараховувалося понад 20.000. Вилучено всього декілька тисяч. При величезній польській базі в м. Києві вилучено польських націоналістів нікчемна кількість» [35].

«Підривна робота» в органах НКВС на думку О. Троїцького була пов'язана також з фальсифікацією справ та дезінформацією центральних органів про соціальний та національний склад заарештованих: «Для того, щоб приховати ворожу лінію, яка проводилася в оперативно-слідчій роботі на Україні і дезорганізувати директивні органи широко було розвинуте окозамилювання. Особливо яскраво воно простежувалося в області представлення доповідей про оперативні заходи за 1938 рік. По цифрам, зведеними апаратами перших спецвідділів обласних управлінь УНКВС, в складі заарештованих був високий процент притягнутих з числа осіб близького прошарку. Так як ці цифри могли хоча б частково викрити шкідницьку лінію Успенського було доручено Яралянцу підготувати звітну доповідь. Зроблено це було наступним чином: Яралянц зв'язався з усіма начальниками УНКВС та запропонував їм змінити цифри. При цьому, щоб спонукати деяких начальників УНКВС до цього (а деякі наполягали на попередніх цифрах і не бажали виправляти... Яралянц вдавався до методів залякувань і говорив, що якщо цифри не будуть змінені, то буде надіслана на місця комісія, яка займеться питанням – чому ви заарештували так багато осіб близького прошарку. В результаті цього цифри, під приводом, нібито уточнення анкетних даних, а насправді цього не відбувалося так як нові цифри направлялися від обласних управлінь буквально через півгодини, через годину звітність докорінно була змінена. Другим методом окозамилювання були записки по проводу. В них наводилися дані про викриті організації та інші справи, які не відповідають дійсності... При цьому перевірити – наскільки та чи інша записка по проводу відповідає дійсності – дуже важко так як частенько вони складалися на основі телефонних розмов з начальниками обласних управлінь НКВС, на підтвердження яких потім документи у вигляді протоколів допитів чи агентурних повідомлень не вимагалися.

Дуже серйозна шкідницька та ворожа робота була проведена на Україні у справах Особливого відділу (по військовим працівникам). Сам я до цього прямого відношення не мав, але будучи призначеним у Київську область, я зіштовхнувся з групою цих справ і разом з іншими, брав участь у покритті цього шкідництва. У чому суть цих справ? 1. При проведенні операції по змові, очолюваній Якіром було заарештована значна кількість військових працівників абсолютно без всяких матеріалів. Справи на них, які велися з січня та лютого місяців являють собою прості папки з анкетою заарештованого. 2. Всі ці справи мали багато липи та фальсифікувалися. Ця фальсифікація і липа базувалися на вказівках, які отримувалися від керівництва Особливого відділу (дані вже в березні та квітні місяцях)... Заарештовані змовники штучно робилися шпигунами, членами «ПОВ» і т. ін. З цією метою фальсифікувалися національність звинувачених: білоруси та росіяни в анкетних даних і по протоколу писалися як поляки... Справи на військових працівників лежали без всякого руху з січня-лютого місяців аж до останнього часу – вересень-жовтень місяці і заарештовані по 5-6 місяців ні разу не допитувалися» [36].

Слідство у справі О. Троїцького розпочате у Києві було продовжено у Москві і завершене наприкінці зими 1939 року. Колишньому чекісту інкримінувалося участь з 1936 року у змовницькій терористичній організації в лавах НКВС, виконання злочинних наказів керівника антирадянської організації Олександра Успенського по фальсифікації слідства, арештів невинних громадян. 7 березня 1939 року Військова колегія Верховного Суду СРСР на підставі ст.58-1а, 58-8 та 58-11 КК РСФРР

засудила О.Н. Троїцького до вищої міри покарання – розстрілу. Смертний вирок було виконано того ж дня у Москві.

Цікаво, що наказ про звільнення начальника 3-го відділу УДБ НКВС О.Н. Троїцького з органів держбезпеки за статтею 38 «б» з'явився лише через тиждень після його смерті [37].

Жорстокість радянської репресивної системи відчула на собі і родина Олександра Троїцького. Дружина Ганна Гаврилівна Троїцька-Карамишева була засуджена Особливою нарадою за ст. 58-12 на 5 років заслання у Казахстані. Після арешту батька та матері братів Владилена (13 років) та Фелікса (7 років) у 1938 році відправляють до дитячого спецбудинку [38].

Після смерті Й Сталіна та арешту Л. Берія Ганна Троїцька почала домагатися правди про подальший життєвий шлях чоловіка. У вересні 1953 року МВС СРСР повідомило Г. Троїцьку, що її чоловік продовжує відбувати покарання, а вже у листопаді 1953 р. сім'ю Троїцьких сповістили, що Олександр Нілович Троїцький помер у таборі 14 квітня 1945 року. Діаметрально протилежна інформація про долю чоловіка, який за період служби мав ряд заохочень [39], спонукала Г. Троїцьку у квітні 1954 року звернутися з листом до Генерального прокурора СРСР Р. Руденка з проханням встановити істину та переглянути справу опального чекіста: «Я знаю Троїцького О.Н з 1912 р як товариша та з 1924 р. як чоловіка. Він ріс без батьків, у злиднях. Не прийнятий на військову службу по слабкості здоров'я під час війни в 1914-1918 р. він пішов добровольцем на громадянську війну, на якій був до повної перемоги Жовтневої революції. В інший час до арешту працював в органах МВС. Член партії з 1918 р. (у особовій справі членство у ВКП(б) позначено 1920 р. – авт.) Троїцький був завжди чесним, справедливим, скромним у побуті, далеким від зарозумілості завжди працелюбним у своїй справі і завжди підвищував свій партійний рівень. Я вважаю, що я не могла проґавити у своєму чоловікові ворога народу, що не міг він мати другої підлої душі. Оскільки в засудженні Троїцького безпосередню участь брав Берія, і тому що мені дорога честь мого чоловіка, моїх синів, я вирішила написати Вам лист з проханням проглянути питання про засудження мого чоловіка в порядку що воно було помилковим» [40]. У зв'язку зі зверненням дружини засудженого в 1955-1956 роках у справі О.Н Троїцького проводилось розслідування. У ході перевірки військовим прокурором відділу Головної військової прокуратури підполковником юстиції І.Коренєвим було встановлено наступне: «Троїцький виконував вказівки колишнього начальника УНКВС по Чкаловській області (у період з 1938 по 1957 р. Оренбурзька область була перейменована у Чкаловську область – авт.) Успенського про створення так званих «масових справ»; «...в 3 відділі УНКВС Чкаловської області, начальником якого був Троїцький широко застосовувалось побиття заарештованих»; «будучи начальником 3 відділу НКВС УРСР Троїцький також допускав грубі порушення соц.законності... домігся арешту колишньої стенографістки НКВС УРСР Примак- Молдавської і на допитах застосовував до неї фізичні засоби впливу». Зібрана доказова база стала підставою для відмови у проханні Г.Г. Троїцької реабілітувати її чоловіка [41].

23 січня 1965 р. Г.Г. Троїцька знову звернулася зі скаргою до правоохоронних органів, в якій вказувала, що «можливо справа чоловіка не розслідувана в 1955-1956 роках тому, що в момент його арешту в 1938 р. в Києві першим секретарем ЦК КП(б)У був М.С. Хрущов і не хотів, щоб факти необґрунтованих репресій в підвідомчому йому місті кидали на нього тінь», і тому прошу провести ретельне розслідування і усьому розібратися».

В 1965 р. у справі знову було проведено додаткове розслідування, в ході якого встановлено, що звинувачення О. Троїцького в приналежності до змовницької антитерористичної організації є безпідставними [42], проте підтвердилися факти його участі в проведенні 1937-1938 роках масових необґрунтованих арештів громадян і фальсифікації на них кримінальних справ. На підставі зібраних матеріалів Головною військовою прокуратурою РРФСР було визнано, що міра покарання О.Н. Троїцького є правильною, тому скаргу Г.Г. Троїцької слід залишити без задоволення.

Курс на «перебудову», розширення гласності в СРСР спонукало сина О. Троїцького – інженера-гідрографа, кандидата географічних наук, автора багатьох популярних наукових публікацій з історії та географії Таймиру

Владилена Троїцького [43] у лютому 1990 року звернутися до КДБ при РМ СРСР за роз'ясненнями про мотиви розстрілу батька та місце його захоронення. У відповідь радянські органи держбезпеки надіслали 75-річному Владилену Троїцькому свідоцтво про смерть батька [44]. Прикінцеву крапку у справі О. Троїцького було поставлено Верховним Судом України. Постановою ВСУ від 2 червня 2000 року вирок військової колегії Верховного Суду СРСР від 7 березня 1939 р. щодо Троїцького О.Н. було змінено: «У частині засудження його за ст. ст. 58-8 і 58-11 КК РФСР судові рішення скасувати, а справу закрити на підставі п. 2 ст.6 КПК України за відсутністю в його діях складу злочину. Перекваліфікувати його дії зі ст. 58-1-а КК РРФСР на ст. 193-17 п. «б» КК РРФСР і вважати його засудженим до обраної судом міри покарання».

Джерела та література

1. Музиченко Я. Кількість биківнянських жертв достеменно не визначена, але названі прізвища злочинців // Україна молода. – 2009. – № 38. – 28 лютого.

2. Режим доступу: http://dikson.narod.ru/aticle/troitskyi.html

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, (далі – ГДА СБУ), ф.64, спр. 3108, арк. 10-11.

4.Там само, арк. 14зв. – 15.

5.Федосеев С. Фаворит Ежова // Совершенно секретно. – М, 1996. – № 9.

6. Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936-1946 // Минувшее. Исторический альманах. Вып. 21. – М.-СПб, 1997. – С. 248.

7.Савельзон В. Черный 37-й //Оренбуржье. – Оренбург, 2012. – 30 октября.

8. ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 209.

9. Южный Урал. – 1988. – 5 августа.

10. О масштабах репрессий в Красной Армии в предвоенные годы // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 2. – С. 75.

11. ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 211.

12. Золотарьов В. Фаворит Єжова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О.І.Успенського // Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – м. Київ. 15 березня 2012 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 174-175.

13.Архів Управління Міністерства внутрішніх справ по Харківській області (далі – АУМВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 792 від 27 травня 1937 року.

14. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 409 від 23 серпня 1937 року.

15. ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 62.

16.Там само, т.1, арк. 225.

17. Там само, т. 2, арк. 208.

18.Правда. – 1937. – 20 грудня.

19. Комаров А. Исполнитель. О праздниках и буднях обыкновенного палача // Труд. – 1992. – 6 серпня.

20.АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1189 від 20 травня 1938 року.

21. ГДА СБУ, спр. 65592, т 1, арк. 340.

22. Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки / авт.-упоряд. С.Богунов, В.Золотарьов, Т.Рафальська, О.Радзивілл, Ю.Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 108-109.

23.АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 1189 від 20 травня 1938 року.

24.ОГА СБУ, спр. 47838 – ФП, арк. 333-336.

25. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 561 від 28 серпня 1938 року.

26. ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 61.

27. До складу підпільної організації під назвою «Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу» входили: «ДУБОВОЙ Наум, заместитель председателя Всеукраинской партизанской комиссии, в прошлом командир партизанского соединения на Киевщине (находится в Сочи, командированы работники для ареста); КРАПИВЯНСКИЙ, работник Гулага НКВД, в прошлом организатор партизанских отрядов на Черниговщине (не арестован); ПРОКОПЧУК, командир 51 стрелковой дивизии, в прошлом командующий Волынской партизанской армией (арестован); БАГИНСКИЙ, старший военрук Харьковских ВУЗ'ов, один из организаторов «Червоного казацтва» (арестован); КРИВОРУЧКО – бывший помощник командующего войсками Киевского Военного Округа, в прошлом командир отряда бессарабцев партизан (арестован в Москве); МАЩЕНКО, директор сахарного завода, бывший секретарь Всеукраинской парти-

занской комиссии, в прошлом командир партизанского соединения на Волыни (арестован); ЯКОВЕНКО, председатель инвалидной кооперации, член Всеукраинской партизанской комиссии, организатор партизанских соединений на Луганщине (арестован); ВОЙНОВ – бывший секретарь партизанской комиссии, директор радиовыставки в Киеве, в прошлом командир партизанского соединения на Волыни (арестован); БОГДАНОВ, бывший член Всеукраинской партизанской комиссии, председатель Осоавиахима УСР, в прошлом командир партизанских соединений на Харьковщине (осужден); ВОЙЦЕХОВСКИЙ Юрий, бывший секретарь ЦИК'а УССР, председатель Всеукраинской партизанской комиссии (осужден)» (ДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 4 (1951 р.), арк. 242-265).

28. ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 226.

29. У квітні 1939 р. рішенням Військового трибуналу КОВО К. Грушевську позбавлено волі у виправно-трудовому таборі терміном на вісім років.

30. Білокінь С. Музей України: Збірка П. Потоцького: Дослідження, матеріали. – 3-є вид., доп. – К., 2006. – 476 с.

31. ГДА СБУ, спр.65592, т. 1, арк. 64.

32. Там само.

33. Там само, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 179.

34. Там само, спр. 65592, т. 1, арк. 28-29.

35. Там само, т. 1, арк. 200.

36. Там само, арк. 61.

37. АУМВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 480 від 13 березня 1939 року.

38. ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 4.

39. Зокрема з 1927 р по 1938 р. О. Троїцький п'ять разів був відзначений колегією ОДПУ. На десятиліття ВЧК йому було вручено збірку творів Леніна. За хороші показники у стрільбі з особової зброї Троїцькому у червні 1931 року було оголошено подяку. На 15-річчя ВЧК -ОДПУ йому вручено грамоту від Колегії ОДПУ СРСР (1932). У день святкування 10-річчя спортивного товариства «Динамо» Троїцький отримав комплект шахів від Особливого відділу ПП ОДПУ Середньо-Волзького краю. У серпні 1937 р. Троїцький отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ» (XV) 19 грудня 1937 р. за виконання завдання партії та уряду» ЦВК СРСР нагородив Троїцького орденом Червоної Зірки (ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 418-419).

40. ГДА СБУ, спр.65592, т. 2, арк. 4-4зв.

41. Там само, арк. 108-110.

42. Там само, арк. 424.

43. Троїцький Владилен Олександрович (1925-1991). Народився в 1925 р. у Москві. Після закінчення гідрографічного факультету Вищого арктичного морського училища імені С. О. Макарова упродовж 1954-1966 років працював на Діксоні інженером-гідрографом, начальником партій, загонів, експедицій, заступником начальника Штабу морських операцій західного сектора Арктики. З 1974 р. – головний інженер Хатангської гідрографічної бази. У 1975 р. В.О. Троїцький захистив дисертацію «Розвиток географічних уявлень про півострів Таймир XVII-XX століть». Опублікував близько 40 наукових та науково-популярних статей з історії освоєння Арктики. Автор книг «Остров Диксон. Историко-географический очерк» та «Топонимика морей Советской Арктики» (спільно з С. В. Поповим). Помер у Санкт-Петербурзі.

44. ГДА СБУ, спр. 65592, т. 2, арк. 432.

Олег Бажан, Вадим Золотарьов

«Беспредельно предан наркому Успенскому» (Александр Нилович Троицкий)

В исследовании отражено основные этапы жизни А.Н.Троицкого и его деяльность на ответственных должностях в структурах наркомата внутренних дел РСФСР и УССР в 1920-1930- е годы.

Ключевые слова: *Троицкий Александр Нилович, НКВД СССР, «большой терор», Оренбургская область, Иркутская область, г. Киев.*

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

Boundlessly Loyal to Commissar Uspenskiy (Alexander Nilovich Troitskiy)

The article represents the main steps in A.N.Troitskiy's life and his activity in the responsible positions in Commissars' Committee of Inner Affairs in Russian Soviet Federation of Socialist Republics and in Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1920-1930-ies.

Key words: *Alexander Nilovich Troitskiy, NKVD (Commissars' Committee of Inner Affairs, «great terror», Orenburg region, Irkutsk region, Kiev.*

До 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України

УДК 93/94(477.46)005 «1943/1944»

Олександр Лисенко (м. Київ)

Черкащина на завершальному етапі Другої світової війни (історіософські та методологічні нотатки)

У статті висвітлюються деякі аспекти протистояння на радянсько-німецькому фронті в період 1943–1944 рр. Розкриваються особливості соціально-економічної ситуації, морально-психологічного стану різних категорій населення. Аналізуються гуманітарні наслідки війни.

***Ключові слова:** Друга світова війна, Україна, Черкащина, окупаційний режим, матеріальні і людські втрати, гуманітарні наслідки війни.*

Невмирущі рядки вічного й завжди актуального Кобзаря, чий 200-літній ювілей нині святкує людство, щоразу постають у новій іпостасі, коли заходить мова чи то про історичні перипетії, чи то про сучасні виклики. Напевно, жодна група, окрім хіба-що євреїв, не виявляла на теренах сучасної України більшої готовності до співжиття зі своїми сусідами на засадах дружби і порозуміння. Та щоразу особисті та корпоративні амбіції політиків, імперсько-шовіністичні сили на історичних крутозламах виявлялися сильнішими за здоровий глузд, здорову конкуренцію та повагу до права на самовизначення українського народу.

Після славної епохи Козаччини, кількох років на початку XX ст. та трохи більше 20 років на рубежі XX і XXI ст. українці отримували шанс на розбудову суверенної держави.

Віковічна мрія стати рівними серед рівних «в сім’ї вольній, новій», здається набула реального втілення, однак недолугі політики і зовнішні вороги зробили все, аби поставити під сумнів це наше природне право. Напевно, такою вже є доля нашого народу – за власну свободу платити своєю кров’ю.

У роки Другій світовій війни йшлося не тільки про національну державність, а саме існування українства як етнічної, соціальної, політичної спільноти.

Нацистський окупаційний режим у найбрутальніший спосіб знищував соціальну структуру, господарську інфраструктуру і традиції, а головне, – людей, які заважали Гітлеру і його помічникам втілювати в життя доктрину «життєвого простору» для німців. Черкащина зазнала величезних збитків від бойових дій та окупації. Лише у м. Золотоноша гітлерівці розстріляли 12 750 осіб єврейської, українскої та інших національностей з Золотоніського, Чорнобіївського, Драбівського, Ірклiївського районів [1, с.159-160].

У Київській області було знищено майже 270 тис. цивільних громадян, Полтавській – майже 113 тис. [2, с. 552]. На примусові роботи до Райху було вивезено майже 170 тис. мешканців Київщини і 175 тис. – Полтавщини, з районів Черкащини – 85 тис. [3, с. 149-150].

Загальна кількість населення Київської області з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. скоротилося з 3 млн 694 тис. до 2 млн 456 тис. (на 33,5%), Полтавської – з 2 млн 226 тис. до 1 млн 591 тис. (на 28,5%) [4, с. 772].

Війна спричинила деструктивні демографічні та соціальні явища. На початок 1946 р. на 100 жінок 1928–1917 р.н. припадало тільки 36,4 чоловіків у віці від 30 до 39 р. – 52,2, від 40 до 49 р. – 60,7 [5, 18].

Різка зміна статевих пропорцій у складі населення ускладнила ситуацію з народжуваністю.

Станом на 1 вересня 1945 р. в УРСР налічувалося 377 889 інвалідів війни. Руйнування системи охорони здоров’я надзвичайно перешкоджали надання їм повноцінної медичної допомоги, реабілітації і соціальної реадаптації. Так, упродовж усього 1944 р. у Полтавської області лише 5727 інвалідів отримали стаціонарну й амбулаторну спеціалізовану допомогу [6].

Руйнування житлової площі у листах Київської області становило 33,2%, Полтавської – 42,9%, у сільській місцевості було зруй-

новано на Полтавщині 106 тис. 823 будинків, а на Київщині 800 тис. осіб залишилося без даху над головою [7, 95].

Надзвичайно складною була санітарно-епідеміологічна ситуація на щойно визволених територіях. Тиф і шлунково-кишкові хвороби стали найбільшою бідою, а відсутність окупантами перешкоджали зменшенню загрози поширення небезпечних інфекцій.

Надзвичайний стан, що склався в цей час, характеризують дані про захворюваність населення на дистрофію та смертність від неї. Внаслідок економічної політики окупантів та голоду 1946–1947 р. на 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію в Київській області становила понад 83 тис. осіб у Полтавській – 60 тис., а померло від неї – відповідно 1422 і 1282 особи. А всього в Україні в цей час налічувалося 1 млн 154 198 дистрофіків, 46,5 тис. яких померли [8, с. 279].

Війна та окупація різко погіршили матеріальне становище цивільного населення, яке і до того було невисоким. Зруйнувала легка промисловість не мала можливості задовольнити навіть мінімальні потребам у одязі, взутті, предметах першої необхідності. Тому органи соціального забезпечення з нетерпінням очікували на гуманітарну допомогу з закордону. Наприкінці 1943 – на поч. 1944 р. на бази «Різноекспорту» почали надходити зібрані представниками США, Канада та інших країн промисловості товари, які розподілялися серед мешканців республіки.

РНК УРСР ухвалив постанов, згідно з якими ці подарунки мали бути передані насамперед інвалідам, родинам фронтовиків, партизанам та членам їх сімей, дітям-сиротам, робітникам, службовцям та інженерно-технічним працівникам, які постраждали від німецької окупації, науковцям і творчій інтелігенції похилого віку.

20 квітня 1943 р. до Києва прибуло 13 вагонів з речами, але їх не було кому розвантажувати. Один «Студебекер» повільно вивозив велику кількість танків на базу, що перебувала за 6 км від залізниці. Як завжди, найбільше потерпали від нерозпорядливості найменш захищені категорії населення. Восени 1944 р. в Києві знову не було кому розвантажити 5 вагонів речей, що призначалися дітям-сиротам. А в цей час Київський приймальник-розподільник змушений був припинити приймання дітей унаслідок відсутності постільної білизни, матраців і ковдр. Для тих вихованців, які вже перебували у будинках, яслах і дитячих лікувальних установах, ще в липні видали 80 тис. м тканин, 6000 комплектів взуття американської гуманітарної допомоги [9, с. 85–86].

Тому, які б політичні вітри не віяли надворі, для кожної відповідальної і тверезо мислячої людини вирішальна роль радянських Збройних сил у розгромі нацизму і фашизму залишатиметься незаперечною істиною. Від 6 до 7 млн наших співвітчизників за роки війни воювали у складі них боягузи і зрадники, мародери і шкурники, та це не може спростувати той факт, що ця військова сила винесла на собі найважчий тягар війни, хоча нелегко було всім: і трудящим тилових районів і тим, хто залишався на окупованій території, і тим, кого вивезли на примусову працю до Райху.

Вдруге за війну військові дії на території Черкащини відбувалися вже в ході епічної «битви за Дніпро». Донині серед вітчизняних і зарубіжних фахівців відсутня єдність у тому, які стратегічні та фронтові операції охоплює цей термін. Одні схильні вважати, що вона почалася ще Донбаською стратегічною операцією, інші – Чернігівсько-Полтавською.

Та все ж основні події на сучасних землях Черкащини відбувалися в ході Київської стратегічної наступальної операції 3–13 листопада 1943 р. Не вдаючись до її характеристики, зазначимо лише, що у складі 1-го Українського фронту (УФ) в цій операції було задіяно 42 стрілецькі, 3 кавалерій дивізії, 1 механізований і 5 танкових корпусів, 4 окремі танкові та 2 стрілецькі бригади, всього – 671 тис. чол. Якщо лаконічно підвести підсумки операції, то головними серед них стали: визволення столиці України і створення стратегічного плацдарму на правому березі Дніпра по фронту понад 300 км і на глибину 50 км, що відіграло важливу роль у проведенні наступних операцій на теренах Правобережної України.

Сучасні спеціалісти воєнної історії виокремлюють дві самостійні фронтові операції в ході наступу на Київ – Лютізьку (1 жовтня – 2 листопада 1943 р.) і Букринську (12–24 жовт-

ня 1943 р.). У першій з них було задіяно 253,8 тис. військовослужбовців, у другій – 186 тис. того ж 1-го УФ та 2-ї повітряної армії. Однак у авторського колективу під керівництвом Г. Кривошеєва бракує внутрішньої логіки. Якщо ці дві операції подаються у списку самостійних фронтових операцій, проведених поза межами стратегічних, то чим була Київська стратегічна наступальна операція. Ще більше запитань виникає, коли мова заходить про втрати. За всю Київську стратегічну наступальну операцію радянські війська безповоротно втратили 6491 особу (30569 загалом). Втрати в ході Букринської операції становлять відповідно 6498 (27938), Лютізької – 24422 (60642) [10, с. 136, 181].

Та в обох випадках видаються заниженими втрати наступаючих військ. Про надзвичайну напругу боїв за Дніпро свідчать практично всі її учасники. Так, фронтовик Віктор Білодід згадував: «Важчих боїв, ніж за Дніпро, я не бачив. Був вихід на Воронеж, був прорив під Воронежем, була Курська дуга…

Дніпро! За силою вогню, за настирливістю ворожих атак, за жорсткістю ведення бою – захопити хоч метр, хоч хату… – таких боїв я не зустрічав до кінця війни.

Рівень напруги боїв на Дніпрі можна зіставити хіба з тим, що було в Сталінграді…» [11, с. 36]. До речі, Н. Бойко, яка записала це інтерв'ю (ст. п.с. НІЕЗ «Переяслав» вважає, що на Букринському плацдармі загинуло 55 тис. радянських воїнів [11, с. 40].

Однією з найбільших операцій на оточення стала Корсунь-Шевченківська битва (24 січня – 19 лютого 1944 р.) І хоча військові історики і донині дискутують з приводу її перебігу і результатів, вона увійшла до переліку тих грандіозних бойовищ, у ході яких гітлерівська армія зазнавала дошкульних втрат і відступала з загарбаних територій.

Держава високо оцінила самовідданість і відвагу радянських солдатів та офіцерів, 210 тис. з яких полягли в боях за визволення краю. 22 з'єднанням і частинам було присвоєно звання «Черкаських», 23 – «Корсуньських», 20 – «Уманських», 6 – «звенигородських», 160 черкащан удостоєні звання героя Радянського Союзу, а І. Черняхівський і Н. Степаненко – двічі нагороджувалися Золотою Зіркою Героя.

Значну допомогу у розгромі нацистів надавали учасники руху Опору. Так, група канівського лікаря Олексія Крячка брала участь у форсування Дніпра поблизу с. Зарубинці у вересні 1943 р., забезпечивши човнами кілька регулярних підрозділів. Партизанська група чапаєвців на чолі з О. Танком споділа з мотострільцями під час штурму с. Григорівка, розгромила штаб німецького гарнізону, захопила радіостанцію, кілька вантажівок і зброю [12, с. 194].

Саме до партизанських лав приєдналась уціліла половина невдалого з 7-тисячного десанту на Букринському плацдармі.

Внесок черкаських «народних месників» у розгром ворога міг бути більшим, якби радянське керівництво приділяло матеріально-технічному забезпеченню антинацистського руху опору належну увагу.

1 квітня 1942 р. вийшла постанова ДКО «Про організацію обліку і поховання полеглих воїнів, виявлених на звільненій території» Поряд з тим, що цей документ з'явився з очевидним запізненням, звертає на себе увагу й те, що органам влади на місцях зобов'язалися залучати до санітарних поховань місцевих мешканців, причому вони здійснювалися без встановлення імен та фіксації місць поховання, тобто з порушенням передбачених постановою приписів.

12 квітня 1942 р. у війська надійшов наказ НКО СРСР від 12 квітня 1942 р. про персональний облік втрат особового складу. Однак наказ виконувався вкрай незадовільно. Автори книги «Народная война» з цього приводу пишуть: «Фронтовикам запам'яталась, як «знамениті» похоронні команди більше часу проводили за вивертанням кишень убитих, ніж похованням. Трупи засипали землею там же, де їх виявили: у траншеях, щілинах, вирвах. Робили це погано: виднілися руки, ноги, голови мерців. Над могилою навіть палиці не ставили. Солдати та офіцери, які бачили процедуру похоронів», скаржилися командирам: «Ці похоронні команди краще надіслати на передову, під вогонь, ніж допускати їх до святої справи віддання почестей загиблим!» обурювалися, що ніхто цим не керує по-справжньому: «Коли ми

відступали, ще було важко зробити, а тепер цілком можливо. Винести трупи до дороги і поховати на видному місці, з пам'ятником. Мине війна рідні захочуть приїхати, подивитися на могили героїв. І що вони знайдуть?» [13, с. 393–394].

В одному з інтерв'ю 75-річний фронтовик на запит молодого кореспондента «Чи було у вас на війні щось захоплююче і веселе?» відповів: «Ні, такого не припам'ятаю. Це була дуже важка робота». І зовсім неочікуваною була відповідь на друге питання, що стосувалось друзів-побратимів: «Ні, друзів не було, тому що я служив у піхоті. Через 2–3 тижня від роти залишилося кілька осіб. Нас поповнювали за рахунок мобілізованих солдатів. Ми не встигали як слід познайомитися один з одним…» [13, с. 394].

Джерела та література

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах 1935–1945 рр. – К., 1999.

2. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000.

3. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 р. – В 3 т. – К., 1969. – Т. 3.

4. Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни. – У кн.: Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХ ст. – У двох кн. Кн. друга. – К., 2011.

5. Перковський А.Л., пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2.

6. УДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 1637, арк. 23.

7. Марзеей А.Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации. 1941–1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации (Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.) – Т. 1. – М., 1948.

8. Добров П., Перехрест І. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація в період відбудови (1943–1950 рр.) – Донецьк, 2007.

9. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. – К., 1997.

10. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. – М., 2009.

11. Цит. за: Бойко Надія. Букринська епопея, або наша помилка // Українська культура. – 2007. – вересень.

12. Дорошенко Т.Є. Партизанський і підпільний рух на Канівщині в період Великої Вітчизняної війни. // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2005.

13. Народная война. К 70-летию начала Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Общественный фонд «Патриот», 2011.

Александр Лысенко

Черкасщина на завершающем этапе Второй мировой войны (историософские и методологические заметки)

В статье освещаются некоторые аспекты противостояния на советско-германском фронте в период 1943–1944 гг. Раскрываются особенности социально-экономической ситуации, морально-психологического состояния различных категорий населения. Анализируются гуманитарные последствия войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Украина, Черкасщина, оккупационный режим, материальные и человеческие потери, гуманитарные последствия войны.*

Oleksandr Lysenko

Cherkasy region on the final stages of World War II (historiosophical and methodological notes)

This article highlights some aspects of the confrontation on the Soviet-German front in 1943-1944. Peculiarities of socio-economic situation, morale and psychological stance of different groups of people are exposed. Humanitarian consequences of the war are analyzed.

Key words: *World War II, Ukraine, Cherkasy region, occupation regime, material and human losses, humanitarian consequences of war.*

УДК 94 (477.46) «1943»

Надія Бойко (м. Переяслав-Хмельницький)

Букринська наступальна операція очима очевидців

Подано розгорнуту картину боїв на Букринському плацдармі восени 1943 року, дається їм аналітично-критична оцінка. Дослідження проводиться на основі документальних матеріалів і свідчень очевидців та учасників битви.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, Букринський плацдарм, Дніпро, Київ.*

Аналіз стану наукових досліджень, котрі висвітлюють бої на Букринському плацдармі, свідчить про доволі обмежене висвітлення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Історична література однобоко і дуже скупо висвітлює ці події, внаслідок чого створюється завуальована картина. Найповніше бої на Букринському плацдармі описуються у фундаментальній праці «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.» (Т. 2), яка була видана в 1975 році. Але навіть тут Букринська битва не виділяється а ні окремим розділом, а ні окремим абзацом, їй відвели лише кілька сторінок у розділі «Форсирование Днепра советскими войсками». Зовсім мало інформації можна дізнатися і з мемуарів. Свої спогади лишили Г. К. Жуков, С. М. Штеменко, К. К. Рокоссовський, О. М. Василевський, І. С. Конєв, К. С. Москаленко, але вони пройшли через таку цензуру, що для дослідників втратили інтерес. Військова мемуаристика мала цілком контрольований характер, авторами були генерали, інколи полковники, але не солдати. А саме вони винесли на собі основний тягар війни й здобули перемогу.

Хоча останні 10-15 років вітчизняні дослідники почали приділяти значну увагу розкриттю багатьох проблем минулої війни, але й досі не можемо сказати, що ми багато про неї знаємо. Більше того, навіть сучасна історіографія часто-густо загалом сором’язливо замовчує Букринську операцію. Видана у Москві в 2001 році праця «Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование» (під редакцією генерал-полковника Г.Ф. Кривошеєва) взагалі не розглядає період з 20-х чисел вересня до початку листопада 1943 року, там є лише відомості щодо втрат починаючи з 1-го листопада – тобто під час наступу з Лютізького плацдарму. Виходить, трагічної епопеї Букринського плацдарму, де полягло понад 250 000 людей, немовби зовсім не було. Видане у 2005 році вітчизняне дослідження *«Україна в полум’ї війни 1941-1945» (П. П.Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін.) також оминає Букринські події. Дослідники тут більш детально описують визволення Києва із Лютізького плацдарму. Пояснити такий стан справ можна лише одним, навіть через десятиліття, військовим історикам соромно визнавати злочинні прорахунки радянського командування.*

СВІДЧАТЬ ОЧЕВИДЦІ ТА УЧАСНИКИ БИТВИ ЗА ДНІПРО

Федось Степанович Зуй:

«Багато дніпровських бур я перечув на своєму віку, а такої другої, як під час форсування, не було. Та й він, старий, не пережив більше такої за весь період своєї історії» [1].

Віктор Володимирович Білодід:

«Більш тяжких боїв, ніж, ці, за Дніпро, я не бачив. Був відхід на Воронеж, був прорив під Воронежем, була Курська дуга…

Дніпро! За силою вогню, за настирливістю ворожих атак, за жорстокістю ведення бою – захопити хоч метр, хоч хату…– таких боїв я не зустрічав до кінця війни.

Рівень напруги боїв на Дніпрі можна зіставити хіба з тим, що було в Сталінграді…» [2].

У розмові з автором статті Микола Васильович Волков, учасник Сталінградської і Курської битв, Берлінської операції сказав: «Я такого пекла, як на Букрині, не бачив ніде».

Розповідає **Мансур Гізатулович Абдулін**: «Горечь непреходящую и поныне оставила переправа через Днепр. Что там было! На бревнах, на снопах, обшитых плащ-палатками, на

всем, что может держать человека, стали мы ночью переправляться с левого берега на песчаный остров посредине Днепра, чтобы потом занять плацдарм на правобережье. Немцы, конечно, ждали, что именно тут мы станем переправляться. И с крутого берега обрушили на нас такое море огня, какого не видел я ни в Сталинграде, ни на Курской дуге» [3].

Із листа **Ії Вікторівни Угланової**, хірурга-ординатора 3 гвардійської танкової армії: «Про Козинці і Букринський плацдарм забути неможливо. Навіть серед загальних спогадів про тяготи війни – це був один із найтяжчих і найстрашніших…» [4].

Зі спогадів **Миколи Петровича Скалиги**: «На Букринському плацдармі розгорілися великі бої. Кожний клаптик землі, яр,бугор, кущ, кожне дерево, кожна балка, гора – бралися з боєм. Інколи вони переходили з рук у руки по кілька разів. Щоденно на голови воїнів Червоної Армії падали тисячі тонн бомб, снарядів, мін. Навколо все гуло, тріщало, палало, тужило. Це було справжнє пекло»[5].

Букринський плацдарм… Чому ця битва залишила в людській пам'яті такий глибокий і страшний слід, душевний дискомфорт, моральне невдоволення, пригніченість, гіркоту та біль? Чому очевидці ставлять її в один ряд зі Сталінградом, а то й вважають її ще запеклішою? Пригадуєте – «…не бачив ні в Сталінграді, ні на Курській дузі…»? Чому порівнюють з пеклом? Чому ж тоді цю битву не виділено в історії Великої Вітчизняної війни? Чому про неї так мало написано?

На деякі з цих запитань автор спробує дати відповіді.

Після аналізу почутого і написаного виникає переконання в правомірності того, що Букринську битву слід ставити в один ряд зі Сталінградською і Курською. Але і в Сталінградській битві, і на Курській дузі було здобуто яскраві перемоги. А Букринську битву – програно. Тупо і безславно.

У Переяславському районі Київської області (точніше, на правобережжі Дніпра) відбулася одна із найжорстокіших, кривавих, запеклих і бездарних операцій Великої Вітчизняної війни. Вона ввійшла в історію під назвою «Битва на Букринському плацдармі».

«9 сентября заместитель Верховного Главнокомандующего Маршал Советского Союза Г. К. Жуков и командующий Воронежским фронтом генерал Н. Ф. Ватутин на основании ранее полученных указаний Ставки разработали план наступательной операции фронта на киевском направлении. Вскоре его утвердил Верховный Главнокомандующий. Воронежскому фронту предстояло нанести удар в общем направлении на Киев» [6].

План наступу на Київському напрямку, який розробили Г. К. Жуков та М. Ф. Ватутін, затверджений Й. В. Сталіним. Події ж розгортаються в такій послідовності.

Згадує командуючий Центральним фронтом **К. К. Рокоссовський**: «15 сентября после короткого боя войска Черняховского освободили Нежин. Дорога на Киев была открыта.

Я побывал у Черняховского после того, как его войска освободили Нежин. Солдаты и офицеры переживали небывалый подъем. Они забыли про усталость и рвались вперед. Все жили одной мечтой – принять участие в освобождении столицы Украины. Такое настроение, конечно, было и у Черняховского. Все его действия пронизывало стремление быстрее выйти к Киеву. И он многого достиг. Войска 60-й армии, сметая на своем пути остатки разгромленных вражеских дивизий, двигались стремительно, они уже были на подступах к украинской столице» [7].

Війська Воронезького фронту наступали не настільки стрімко. Цитата зі спогадів К. К. Рокоссовського: «В это время правофланговые армии соседа слева – Воронежского фронта вели еще бои на рубеже Ромны, Лохвица, отстав от нашего левого крыла на 100-120 километров» [8].

Не дивлячись на те, що Центральний фронт, яким командував К. К. Рокоссовський, наступав досить успішно і був на підступах до Києва, було прийняте рішення про визволення Києва військами Воронезького фронту. Можна сміливо стверджувати, що при прийнятті такого рішення здоровий глузд був повністю відсутній, а домінували лише амбіції воєначальників. К. К. Рокоссовський був дуже розчарований, не зрозумів, що відбувається, і зателефонував Й. В. Сталіну з надією отримати роз'яснення.

Ось як про все це згадує К. К. Рокоссовський: «Каково же было наше разочарование, когда во второй половине сентября по распоряжению Ставки разграничительная линия между Центральным и Воронежским фронтами была отодвинута к северу и Киев отошел в полосу соседа. Нашим главным направлением теперь становилось черниговское.

Я счел своим долгом позвонить Сталину. Сказал, что не понимаю причины такого изменения разграничительной линии. Ответил он коротко: это сделано по настоянию товарищей Жукова и Хрущева, они находятся там, им виднее. Такой ответ никакой ясности не внес. Но уточнять не было ни времени, ни особой необходимости» [9].

К. К. Рокоссовський зрозумів, що Г. К. Жуков використав своє службове становище як заступник Верховного Головнокомандувача, який до війни командував Київським військовим округом. Г. К. Жуков і член Військової ради М. С. Хрущов (був до війни першим секретарем ЦК КПУ) наполягли на прийнятті такого рішення в особистих інтересах, а не в інтересах ситуації, що склалася на Центральному і Воронезькому фронтах. Вони вважали, що тільки під їхнім командуванням повинен бути визволений Київ.

На жаль, мрія К. К. Рокоссовського – визволити Київ – не здійснилася.

Прийнято вважати, що історія не знає слова «якби». Це хибно. Завжди потрібно розглядати можливість альтернативи. І якби дали К. К. Рокоссовському визволити Київ, втрати не були б такими колосальними і безглуздими.

«Перед войсками Воронежского фронта стояла трудная задача. Наступать на Киев, расположенный на высоком берегу Днепра, нанося по врагу лобовые удары, было нецелесообразно. Поэтому генерал Н. Ф. Ватутин решил, используя внезапность, достигнутую стремительным форсированием Днепра, разгромить врага и освободить столицу Украины нанесением главного удара с Букринского и вспомогательного – с Лютежского плацдармов» [10].

Отже, на головному – Київському – напрямку просувався Воронезький фронт (20 жовтня 1943 року перейменований на 1-й Український) під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. До складу Воронезького фронту на Букринському плацдармі входили: 40 армія – командуючий генерал-полковник К. С. Москаленко, 3 гвардійська танкова армія під командуванням генерал-лейтенанта П. С. Рибалка, 27 армія – командуючий генерал-лейтенант С. Г. Трофименко, 47 армія під командуванням генерал-лейтенанта П. Ф. Жмаченка. У повітряних боях брала участь 2 повітряна армія під командуванням генерал-лейтенанта С. А. Красовського.

Їм протидіяли 10 добірних фашистських дивізій, із них 3 танкові, 2 моторизовані і 5 піхотних. 2 танкові есесівські дивізії – «Рейх» і «Вікінг» – були в резерві.

Надто серйозні труднощі постали перед нашими військами. Правий берег Дніпра – високий і крутий, порізаний балками і ярами. Висота його досягала 60-80 м, а біля Григорівки – 150 м. Саме на високі кручі правого берега Дніпра мала опертися, за розрахунками гітлерівців, система укріплень «Східного валу», наказ про будівництво яких був виданий 11 серпня 1943 року. Виступаючи в Берліні, Гітлер заявив: «Скоріше Дніпро потече назад, ніж росіяни перетнуть його – цю могутню водну перешкоду завширшки 700-800 метрів, правий берег якої – це ланцюг безперервних дотів, природна неприступна фортеця».

Нашим військам потрібно було форсувати Дніпро з ходу. Гітлерівське командування вважало, що жодна армія в світі не зможе з ходу перетнути таку велику водну перешкоду, і розраховувало, що радянським військам потрібно буде для підготовки до форсування Дніпра щонайменше кілька місяців [11]. Насправді ж військам Червоної Армії відводилося на цю підготовку трохи більше десяти днів. Порівняйте: кілька місяців – за планами гітлерівців і десять днів – за планами нашого командування! «На подготовку нам дали десять дней», – констатував командуючий Центральним фронтом К. К. Рокоссовський [12]. Основну підготовку до форсування Дніпра треба було вести в процесі наступу [13].

«Однако преодоление мощной водной преграды представляло большие трудности. Передовые части вышли к Днепру без табельных переправочных средств, тылы сильно отстали.

Войскам приходилось действовать в условиях лесисто-болотистой местности, начавшиеся дожди сделали дороги малопроходимыми для транспорта. Трудности были огромны, а остановить наступающие соединения перед Днепром, начать подтягивание и перегруппировки войск, переправочных средств и заняться планомерной подготовкой форсирования реки не представлялось целесообразным. Время, которое потребовалось бы на проведение этих мероприятий, могло быть использовано командованием вермахта для усиления обороны на Днепре. На это оно и надеялось. Единственно правильным в таких условиях оставалось решение форсировать Днепр с ходу» [14].

Виникає дуже великий сумнів, що це єдино правильне рішення. А от що воно авантюрне сумнівів немає.

Успіх форсування мали вирішити раптовість і високий моральний дух радянських воїнів [15]. Раптовість і моральний дух. Не танки та авіація, не боєприпаси й гармати, а моральний дух! Форсувати річку необхідно було відразу в кількох місцях з метою дезорганізації оборони фашистів [16]. На правому березі було створено 23 плацдарми [17], головний із них – Букринський.

«Форсування Дніпра і дальший розвиток наступу намічалося з ходу на південь від Києва в крутому звороті ріки, що був звернений у наш бік. Там були розташовані населені пункти Малий і Великий Букрин, а тому і плацдарм, захоплений тут пізніше, називався Букринським. Не завадило б, звичайно, намітити і другий варіант подолання Дніпра в районі Києва на випадок невдачі наступу з Букринського плацдарму. Але ні Генеральний штаб, ні командування фронту своєчасно цього, на жаль, не зробили,» – постфактум констатує помилку начальник Оперативного відділу Генштабу Червоної Армії генерал армії Сергій Матвійович Штеменко [18]. Отже, розглядався тільки один варіант визволення Києва – Букринський.

Хоча була й інша пропозиція, яку проігнорували. Командуючий Центральним фронтом К. К. Рокоссовський запропонував наступне: «Глубокое продвижение 60-й и 13-й армий на черниговском и киевском направлениях открывало перед нами заманчивые перспективы: мы могли нанести удар во фланг вражеской группировке, которая вела бои против войск правого крыла Воронежского фронта и сдерживала их продвижение. Тем самым мы не дали бы врагу отводить войска за Днепр, способствовали бы продвижению соседа, возможно, совместными усилиями нам удалось бы овладеть Киевом. Мое предложение обсуждалось, но не было принято» [19].

К. К. Рокоссовський дуже шкодував, що до його думки не дослухалися. Він зазначив у спогадах: «Быстрое продвижение войск нашего левого крыла на киевском направлении заставило противника поспешно отводить свои дивизии, действовавшие против Воронежского фронта. Это, конечно, помогло соседу. И все-таки жаль, что нам не разрешили нанести удар во фланг и тыл вражеским войскам, используя нависающее положение частей 60-й армии. В этом случае мы смогли бы не только более эффективно помочь соседу, но и не дали бы противнику отвести войска за Днепр» [20].

«Командуючий Центральним фронтом К. К. Рокоссовський пропонував наступати на Київ із тих плацдармів, які були захоплені його військами ще у вересні 1943 р. в районі с. Нові Петрівці, Лютежа, Вишгорода. Але Ватутін і Жуков переконали Сталіна, що наступ з Букрина доцільніший, що спричинило великі втрати» [21], – зазначає доктор історичних наук Віктор Юхимович Король.

Г. К.Жуков у мемуарах «Спогади і роздуми» обмежився загальними фразами про визволення Києва та бої на Букринському плацдармі, без конкретики й аналізу, без визнання своєї помилки, навіть ні разу не згадав прізвища командуючого Центральним фронтом К. К. Рокоссовського. Показовою в цьому контексті є цитата: «Вначале предполагалось разгромить киевскую группировку и захватить Киев, нанося главный удар с букринского плацдарма. Затем от этого плана пришлось отказаться, так как противник стянул сюда крупные силы киевской группировки. Оставив это направление для вспомогательных действий, мы перенесли главный удар севернее Киева с лютежского плацдарма, поскольку там немецко-фашистские войска ослабили свой северный участок» [22].

У боротьбі за перемогу радянські війська діяли з величезним напруженням усіх своїх фізичних і моральних сил. Солдати більшості частин і з'єднань по кілька тижнів не виходили з боїв. Тили наступаючих військ відстали, залізниці були зруйновані ворогом, автотранспорту не вистачало. У багатьох частинах надзвичайно гостро відчувалася нестача боєприпасів, а іноді й продуктів харчування.

Смертельно втомлені, фізично ослаблені, змучені хронічним недосипанням, голодні й «вошиві» наші воїни підійшли до Дніпра. Та попри ці колосальні труднощі, всі – і солдати, і офіцери – горіли бажанням швидше перетнути Дніпро, вступити на його правий берег.

ФОРСУВАННЯ ДНІПРА. ПЕРШІ БОЇ НА БУКРИНСЬКОМУ ПЛАЦДАРМІ

21 вересня 1943 року 178 і 183 танкові бригади 40 армії визволили Переяслав. Цього ж дня передові частини 3 гвардійської танкової армії підійшли до Дніпра і розпочали його форсування в ніч з 21 на 22 вересня. Першим на правий берег у районі села Зарубинці висадився батальйон під командуванням гвардії капітана Г. Ш. Балаяна. Німців тут не було. Запеклі бої в районі села Зарубинці розгорнулися в другій половині дня 22 вересня.

Ось як про це згадує Герой Радянського Союзу Павло Антонович Горошек: «И тут загудело, загремело… Вражеская авиация эскадрилья за эскадрильей пикирует на село, переправу, наше расположение на высотах; бомбит. Истребители штурмуют нас по головам. Зарубинцы пылают. Мы залегли, спешно окапываемся. Весь батальон – без артиллерии, тылов, без воздушного прикрытия – на плацдарме. Дальнейшая переправа сил невозможна, прекратилась. Противник волна за волной налетает и бомбит. Пикирует даже на плывущие по воде предметы солдатского обмундирования, бревна или доски. Село разрушено. Самолеты врага не дают высунуться из окопов. Отогнать их некому. Наша авиация отстала и не может нам помочь. Лишь во второй половине дня стали появляться по паре наши истребители, и то, когда противник ушел на дозаправку, сделав свое черное дело. И так весь яркий день. Как мы молили, чтобы солнце закрыли сплошные облака!» [23].

За участь у боях зі створення Букринського плацдарму 32 воїнам із батальйону Г. Ш. Балаяна було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Тридцять два Герої в одному батальйоні!

Масове форсування Дніпра розпочалося о 9 годині ранку 23 вересня. У перші дні переправлятися через річку довелося на підручних засобах: човнах, плотах, бочках, автомобільних камерах, воротах, дверях, плащ-наметах, напханих сіном, соломою, сухим очеретом... Гітлерівці під час відступу знищили за собою всі мости і переправи. А також «все сожгли: дома, сараи, плетни, бочки…» [24]. Спорудили переправи радянські воїни тільки через кілька днів. Отже, раптовість – складову успіху форсування – було втрачено.

Незрозуміло, чому було вирішено форсувати Дніпро саме в районі Букрина і звідси наступати на Київ? Місцевість висока, крута, дуже погорбована, отже, незручна для дій танків.

З цього приводу начальник Оперативного відділу Генштабу Червоної Армії генерал армії Сергій Матвійович Штеменко зазначає**:** «Дуже велике значення для полководницьких задумів має місцевість. Тому перша турбота воєначальника чи командира – виявити, чи сприяє місцевість виконанню завдання, чи перешкоджає, що являють собою ці перешкоди і як їх можна подолати.

Всі дані про місцевість збере штаб, але полководець повинен, якщо так можна висловитися, мати відчуття місцевості і талант бачити за безліччю топографічних символів на карті живу природу, а не мертвий папір. Це значить, що, глянувши на карту, він має яскраво уявляти реальні гори, ліси, ріки, болота. Не кожному це дано, але багато хто таким талантом обдарований. Цим людям легко вивчати місцевість по карті, і вони одразу бачать її позитивні та негативні сторони» [25].

Цікаво як стратеги радянського війська оцінювали поблизу Букрина?

Побічну відповідь на це запитання дав командуючий 40 армією Кирило Семенович Москаленко: «Військам 40-ї і 3-ї гвардійської танкової армій належало форсувати Дніпро в районі букринського вигину. Обернений у наш бік, він уже з цієї причини був вигідний для нас у тактичному плані: ми могли артилерійським

вогнем з лівого берега з трьох боків прострілювати майже всю територію вигину і таким чином дещо полегшити первісні дії по захопленню плацдармів на правому березі» [26].

Гіпотетично – так, могли! Але ж артилерії не було на лівому березі – вона відстала [27] .

Ще один кричущий факт. Німецьке командування було поінформоване про те, що радянські війська прагнуть просуватися на Київ, опираючись на Букринський плацдарм. Про витік секретної інформації Наші, знаючи про витік інформації, все ж уперто наступали саме звідси.

Про підслуховування наших переговорів противником та результати вжитих заходів Кирило Семенович Москаленко писав: «Повідомивши, що за даними штабу фронту, противник підслуховував наші переговори, М. Ф. Ватутін поставив вимогу вжити необхідних заходів у цьому напрямку, а також провести заходи по дезінформації ворога.

Як стверджує у своїх спогадах командуючий 40 армією К.С. Москаленко було вжито всіх необхідних заходів для усунення підслуховувань противником телефонних розмов. Що ж до головного – дезінформаційних дій, то вони проводилися у вузьких масштабах і не досягли своєї мети [28].

Щоб полегшити форсування Дніпра, передбачалося висадити на правий берег потужний повітряний десант – дві бригади.

Десантування проводилося в ніч на 24 вересня. Одна бригада була десантована повністю, друга – частково. При цьому через недостатню підготовку було допущено цілу серію фатальних помилок: десант розсіявся по дуже великому району, через втрату орієнтування частина десантників потрапила в розташування своїх військ, частина – у воду Дніпра, а інші опинилися поміж ворожими дивізіями. Десантники не виконали поставленого завдання. Й. В. Сталіна розлютила невдача з використанням в операції повітряно-десантних військ. У спеціальному наказі з цього приводу зазначалося: «Скидання масового десанту в нічний час свідчить про неграмотність організаторів цієї справи, бо, як свідчить досвід, скидання масового нічного десанту навіть на своїй території пов'язане з великими труднощами» [29].

Подолання Дніпра головними силами Радянської армії ускладнювалося. На світанку 24 вересня ворог зосередив проти ржищівського і букринського плацдармів кілька дивізій, у тому числі одну танкову.

«Старанно проаналізувавши обстановку, що склалася, ми, – пише **С. М. Штеменко**, – у Генеральному штабі зійшлися на тому, що наступ з Букринського плацдарму навряд чи може розраховувати на успіх. Раптовість була втрачена. Ворожий опір зріс. Місцевість тут зовсім незручна для дій танків – дуже яриста і сильно погорбована. На такій місцевості можна було добре сховати війська, але маневр їх був утруднений. Тут усі й зрозуміли, що не можна було обмежуватися одним варіантом форсування Дніпра, а слід було мати їх кілька.

25 вересня Г. К. Жуков теж доповів Й. В. Сталіну про труднощі наступу з Букринського плацдарму, про гостру нестачу боєприпасів і висловив думку про необхідність захоплення нового плацдарму. Його точка зору цілком збіглася з думкою Генштабу. Верховний Головнокомандуючий не став спростовувати наших доказів, але й не погодився з ними. Сталін сказав:

– Ще не пробували наступати по-справжньому, а вже відмовляєтесь. Треба здійснювати прорив з наявного плацдарму. Невідомо поки що, чи зможе фронт створити новий» [30].

І якщо генерали свої трагічні прорахунки усвідомили вже на третій день боїв на Букринському плацдармі, переконати Сталіна в помилковості вибору вони так і не змогли.

БОЇ ТРИВАЛИ ПОНАД МІСЯЦЬ

Рівень напруження на Букринському плацдармі передають спогади очевидців.

Віктор Володимирович Білодід: «…І настав ранок. Те, що ми побачили вранці, важко собі уявити!..

Я думаю, що це ранок на 24, може, на 25 вересня, трудно сказати. Перше, що ми побачили над Щучинкою, над Ходоровим, – рій літаків. Щучинку, Букринський плацдарм, де немає ніяких будівель, ніяких підвалів, атакувала авіація з інтенсивністю від тисячі шестисот до двох тисяч двохсот літако-вильотів за день протягом дванадцяти днів» [31].

Валентина Григорівна Бідна з Балико-Щучинки, як свідок, знайшла влучне порівняння німецького бомбардування: «Бої страшні – летять бомби на тебе, куди ж ти дінешся! У льоху так кидає, що б'єшся об стіни, мов язик у дзвоні…» [32].

Іван Йосипович Бідний: «29 вересня з рубежа села Козинці наша 27 армія почала форсувати Дніпро в районі сіл Григорівки, Зарубинець, Трахтемирова. Як тільки ми підійшли до Дніпра, подали команду: тягнути до води хто що може, все, що може триматися на воді: колоди, хмиз, діжки, каністри, дошки та інше. І закипів від розривів мін, бомб і снарядів наш сивий Дніпро. Хто форсував його, той пригадує, що суцільний грім стрясав все довкруж. Німці били з крутого правого берега з чого тільки могли. Високі фонтани здіймалися над річкою, а потім, як підрубані, падали важким холодним дощем на голови сміливців, багато з яких до правого берега Дніпра так і не дісталися» [33].

Микола Петрович Скалига:«Вся дніпрова гладь вкрита плотами і човнами. На них з лівого берега Дніпра пливуть бійці. По них фашисти ведуть шалений вогонь. Як смерч, піднімаються високо вгору стовпи води, вона кипить… Гинуть, тонуть воїни, але ті, хто залишаються живими, поспішають до правого берега. І досягнувши його, зразу ж кидаються в бій» [34].

Очевидець цього форсування, письменник-фронтовик **Віктор Петрович Астаф'єв** доповнює: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять» [35].

Холодні води Дніпра стали могилою для десятків тисяч радянських воїнів. Скільки ж насправді – ми, очевидно, так ніколи і не дізнаємося. У журналах архіву колишнього Міністерства Оборони СРСР з приводу цього навпроти прізвищ загиблих – лаконічний напис: «Тело утонуло в реке!!!»

Микола Васильович Ряковський пригадує: «На плоту я один залишився живий. А було півсотні чоловік» [36].

Іван Йосипович Бідний: «Ну а потім перекинули 3 танкову армію туди. Дуже багато танків було – на такий виступ танкову армію вперли туди… Танків було, як ото кіп раніше на полі. І наших, і німецьких набитих було. Там розвернутися танком ніяк неможливо було. Ви щоб глянули на місцевість – у двадцять разів крутіша за нашу. Страшні кручі. Танки зіштовхувалися лобами, зривалися у провалля» [37].

Зі статті Тетяни Костянтинівни Барабаш: «Більше місяця, ні вдень, ні вночі не затихали кровопролитні бої в Григорівці. Ріділи підрозділи нашої піхоти. З полків залишалися батальйони, з них – слабенькі роти. А з лівого берега переправлялося свіже, необстріляне, ненавчене поповнення. «Свіжі сили», часом у своїх старих піджаках, а іноді без зброї, з ходу вступали в бій. І часто перший бій був і останнім… Чи пам'ятаєте ви, мої дорогі побратими-однополчани, оте «Добути зброю в бою»? І добували – дуже дорогою ціною» [38].

Як відомо, після звільнення від гітлерівців Чернігівської, Сумської, Харківської, Полтавської, частини Київської та Черкаської областей районні військкомати мобілізували 300 тисяч чоловіків. Їх називали «чорносвитниками», бо були вони в домашньому і не найкращому одязі – свитках. Не обмундированих, не навчених військовій справі, з однією гвинтівкою зразка 1891 року на трьох погнали загороджувальні загони українських чоловіків у води Дніпра – під німецькі кулі.

Отак і воювали. Без форми і без зброї. Без підтримки авіації та артилерії. І не дуже тоді переймалися – загинула сотня чи тисяча чоловік.

Не обходилося на Букринському плацдармі і без курйозів. Один із них.

На третій день боїв на плацдармі старший лейтенант Чирва провів таку «операцію». У лісі сапери виявили близько двох десятків корів, яких залишили німці, поспішно відходячи за Дніпро.

– Що робити будемо? – запитав хтось із бійців старшого лейтенанта.

– Як що? – здивувався Чирва. – Там, на плацдармі, хлопцям важко доводиться. Потрібно їх підгодувати м'ясом. – І, посміхаючись, наказав: – Заганяй корів у річку і поясни, щоб на той берег пливли. А якщо не зрозуміють – супроводжувати будеш.

– Є! – весело вигукнув солдат і став заганяти стадо в річку.

У цей час розривом важкого снаряда перевернуло пліт, що тільки відплив від берега. Солдати, які переправлялися на ньому, попадали у воду. Чирва з хвилину спостерігав за бійцями, які борсалися у воді, і раптом закричав:

– Хапайтеся за коров'ячі хвости! За роги! Не хвилюйтеся, вони плавати вміють…

І дійсно – через Дніпро поплив незвичайний десант: ухопивши корів за хвости і роги, бійці швидко наближалися до правого берега. Сапери, які спостерігали за цією картиною, качалися від сміху. Якийсь гострослов тут же охрестив цю переправу «коров'ячим десантом Чирви», і потім в усій 40 армії солдати з посмішкою довго згадували «десант» інженера. Винахідливість Чирви врятувала тоді життя десяткам бійців, а батальйони, які воювали на плацдармі, були забезпечені калорійними харчами [39].

«Часто происходило повреждение связи между наблюдательным пунктом и батареей. И вот уже под вечер на батарею прибежал майор со штаба пехотного полка и начал кричать: «Почему прекратили огонь?!». У майора в руке – пистолет. Он был вне себя от ярости: «Люди гибнут! 13-ю атаку отбивают! Давайте огонь!!!». Вскоре связь наладили, и мы начали стрелять», – ділиться спогадами **Тимофій Петрович Вялков** [40].

«Відчайдушно захищали плацдарм бійці, – згадує жителька с. Григорівки **Катерина Дмитрівна Зубенко**. – Село іноді переходило з рук у руки на день по 4 рази. Ворог горів бажанням будь-якою ціною скинути наші з'єднання в Дніпро, вступаючи навіть у рукопашні бої. В одному з таких боїв наш лейтенант з моста, що висів посеред села над урвищем, скинув вісім фашистів» [41].

Німецько-фашистське командування мобілізувало всі свої резерви, щоб скинути радянські війська з плацдарму. Всім гітлерівським солдатам і офіцерам було обіцяно нагороди та відпустки у випадку ліквідації плацдарму на правому березі. Позаду фашистських військ розташувалися есесівські частини, які підганяли солдатів в атаку і розстрілювали тих, хто відступав [42].

У тилу радянських військ виставлено загороджувальні загони. Зі спогадів **М. В. Первова**: «Вночі німці були вибиті з висоти. Цілий день ми укріплювали цю висоту. Через добу ми передали її загороджувальному загону, а полк перейшов до оборони правіше. А через добу цю ж висоту німці знову спалили і зайняли» [43].

Наші бійці з великими труднощами утримували Букринський плацдарм. Очевидці згадували, що в дні боїв зі струмка не можна було напитися: текла суцільна кров. Червоним був і Дніпро.

Ось що згадує **Мансур Гізатулович Абдулін**: «Я плыл с просаленным вещмешком, набитым мякиной (полова – авт.). Ума не приложу, как уцелел в месиве из воды, соломы, бревен и человеческих тел. Оказывался то поднятым в воздух, то подобно глушеной рыбе – в воде.

С огромными потерями наш корпус все же высадился на низком песчаном острове. И он оказался для нас ловушкой. Немцы с крутого берега расстреливали нас, как муравьев. Рассеется дым – снова стреляют. Автоматы у нас заклинило, гранаты не действовали, еды нет, укрыться негде и не на чем двигаться дальше.

Никогда за все время, проведенное на войне, я не чувствовал себя таким беспомощным. Ослепшие от песка, оглохшие от взрывов, мы зарывались в вязкий и мокрый грунт – одни головы наружу. А после нового шквала огня глянешь – нет и голов» [44].

Кожний день, кожна година, кожна хвилина боїв на Букринському плацдармі народжувала героїв. Але героїзм одних не виправдовує головотяпства інших.

На землі, розкваслій од крові, ковзалися люди. А бій тривав без кінця-краю.

«І все-таки були хвилини, коли вже хотілося сказати: «Годі! От якби вбило – то слава Богу!» Вже просто не витримували нерви…», – ці слова належать Віктору Володимировичу Білодіду [45].

«А нас, мирних жителів, – згадує Катерина Дмитрівна Зубенко, – дуже турбувало те, що ці люди, молоді і старші, всю ніч не спали і цілий день не їли, і немає їм чого їсти, бо їхні кухні і машини з продуктами – там, за Дніпром, за стіною смертоносного вогню. Вирішили варити у хаті, в глибокому яру, де безпечніше. Одного бійця залишили виконувати обов'язки кухаря.

– За обідом відправимо з кожного взводу бійця, – кинув капітан і зник за дверима.

Ми допомагали кухареві. Закололи порося (чималеньке, звичайно), зварили в котлі суп з м'ясом, спекли в печі 18 великих запашних паляниць.

Але за весь день так і не взяв їжі жоден взвод. Становище було до краю напруженим. Ворог насідав, не давав навіть підняти голови. Бій не припинявся і вночі, а на світанку ворог прорвав-таки фронт і потіснив наших бійців.

Так і залишився стояти в котлі суп. На наметі лежали духмяні осиротілі 18 паляниць. Боляче вразило те, що за всю добу до їжі не доторкнувся навіть той, хто її готував» [46].

Микола Петрович Скалига: «Продукти не надходять. Голодуємо. Нас мучить спрага. Вода під боком, але до неї ні вдень, ні вночі підійти не можна: вся прибережна смуга безперервно обстрілюється противником» [47].

Микола Васильович Первов: «Ми продовжили готуватися до наступу. Це відчувалося з усього. Оглушені денними боями, ми оживали до ночі. Старшини привозили їжу, боєприпаси; торохтіли ззаду танки; лунали різні команди. Було чути, як німці грали на губних гармошках. Солдати йшли до Дніпра, щоб набрати води. Повсюди рили землю, ховали загиблих. На плацдармі накопичилося дуже багато техніки та людей.

І ось 12 жовтня почався штурм позиції супротивника. Він почався потужною артилерійською підготовкою. Била артилерія та «катюші» і з плацдарму, і з лівого берега Дніпра. Земля ходила, як під час землетрусу. Суцільний гул. На душі повеселішало. Так тривало біля години. Тепер я бачу, як наша артилерія «переорює» передній край фріців. Ми задоволені: отримуйте, гади, за наші муки і страждання! Перша траншея німецької оборони була повністю зрівняна з землею. Живому в ній залишитися неможливо» [48].

Бої тривали понад місяць…

Багаторазові спроби наступу в жовтні (12-15 і 21-24) закінчилися безрезультатно. Причин невдачі багато. Це і особливості місцевості, і незначні розміри плацдарму (11 кілометрів по фронту і 6 кілометрів у глибину), і недостатня кількість переправних засобів, і мала ефективність артвогню з лівого берега, і панування в повітрі ворога…

Нарешті пізньої ночі на 25 жовтня Й. В. Сталін підписав директиву, в якій зазначалося:

«1. Ставка Верховного Головнокомандування вказує, що невдача наступу на Букринському плацдармі сталася тому, що не були своєчасно враховані умови місцевості, які утруднювали тут наступальні дії військ, особливо танкової армії…

2. Ставка наказує провести перегрупування військ 1-го Українського фронту з метою посилення правого крила фронту, маючи найближчим завданням розгром київського угруповання противника і оволодіння Києвом» [49].

ПЕРЕГРУПУВАННЯ ВІЙСЬК І ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА З ЛЮТІЗЬКОГО ПЛАЦДАРМУ

Тепер головний удар по київському угрупованню фашистів вирішено було нанести з Лютізького плацдарму. Але, щоб це здійснити, треба в стислі строки і непомітно для гітлерівців перегрупувати війська. Перегруповування почалося 25 жовтня під керівництвом заступника командуючого фронтом А. А. Гречка.

«Получив директиву Ставки, штаб фронта начал усиленную подготовку операции. 25 октября были отданы распоряжения по перегруппировке войск на правое крыло фронта, уточнены маршруты и места переправ. Перегруппировке подлежали 3-я гвардейская танковая армия, 7-й артиллерийский корпус прорыва, 23-й стрелковый корпус, а также ряд инженерных, артиллерийских соединений и частей. Одновременно с севера на юг из 13-й армии передислоцировались две стрелковые дивизии, танковая бригада и артиллерийские части. Задача была сложной. Предстояло сначала в короткий срок скрытно переправить с Букринського плацдарма сотни танков и самоходно-артиллерийских установок, орудий, бронетранспортеров и автомобилей, потом совершить почти двухсоткилометровый марш вдоль фронта и, наконец, преодолеть Десну и снова переправиться через Днепр на Лютежский плацдарм» [50].

Ось як згадував про цю гігантську рокіровку двічі Герой Радянського Союзу маршал бронетанкових військ **Павло Семенович Рибалко**:

«З метою прихованого відходу 3 гвардійської танкової армії з Букринського плацдарму і перекидання її в район зосередження були вжиті заходи ретельного маскування. На плацдармі були залишені командні пункти армії і декілька радіостанцій. Усі вони продовжували свою звичну роботу, дезінформуючи противника. Замість знятих із зайнятих позицій танків побудували макети з дерева і землі. На вогневих позиціях були зроблені макети гармат. Рух танків і автомашин дозволявся тільки в нічний час зі збереженням світломаскування. Суворе маскування проводилося і в районі нового зосередження. Нельотна погода в дні нашого перекидання сприяла збереженню в таємниці підготовки нового наступу. Вжитими заходами ми обманули противника, змусивши його авіацію протягом тижня бомбити наші залишені позиції» [51].

Щоб уявити, яким складним було це перегруповування, достатньо сказати, що в армії тоді налічувалося 400 танків і самохідно-артилерійських установок, 3 500 колісних машин з вантажем, 500 тракторів-тягачів і близько 800 гармат. І вся ця грандіозна армада переправилася по мосту і на понтонах з правого берега на лівий без єдиного сигналу, з погашеними фарами, і потягнулася вздовж лінії фронту, грузнучи в розмитому осінніми дощами ґрунті і вириваючись із трясовини тільки завдяки високій майстерності механіків-водіїв. І так майже 200 кілометрів уздовж Дніпра.

Погода стояла дощова. З одного боку, це було на руку нашим військам – авіація німців не могла вести розвідку, а тумани і дощі приглушували шум тисяч машин, що рухалися. Але з іншого – дощі розм'якшили дорожній грунт, війська пересувалися повільно, грузнучи в багні. Не можна було розпалити навіть маленького вогнища і висушити обмундирування – на правому березі був ворог. Але наші воїни витримали і це випробування на стійкість.

Наскільки вдалося ввести в оману противника, можна судити з того, що коли армія Рибалка уже зосередилася на Лютізькому плацдармі, гітлерівське командування відвело з-під Києва в район Кагарлика 7 танкову дивізію [52].

Шлях до Дніпра танкістам перегороджувала Десна – широка, з нерівним руслом і швидкою течією. Щоб подолати її, потрібні були важкі пороми або мости, будівництво яких затягнулося б на декілька днів. Вирішено було переправляти танки по дну річки. Глибина броду майже вдвічі перевищувала норму, встановлену для танків Т-34. Ще ніколи і ніде танкові війська не перетинали вбрід таких водних перешкод. Танкісти-гвардійці ретельно готувалися до цієї небувалої переправи. Усі щілини, люки, жалюзі танка затулялися клоччям із солідолом або смолою і промасленими брезентовими килимками. Вихлопні труби подовжили промасленими брезентовими рукавами, що забезпечило вихід відпрацьованих газів. Для доступу повітря залишався відкритим люк башти, через який командир екіпажу міг вести спостереження і указувати маршрут механіку-водієві, який керував машиною наосліп. Брід був позначений двома рядами віх. Рух танків по цьому своєрідному підводному коридору здійснювався на першій передачі. Коли танк досягав середини річки, вода підходила до самого верху башти, бризки і хвилі часом лилися через люк. Вода пробивалася крізь клоччя, піднімалася до сидіння, потім вище, заливала людей. Проявивши мужність, витримку і стійкість, учасники переправи за 8 годин провели по дну Десни на західний берег річки понад 70 бойових машин. Тільки у трьох танків посеред річки заглохли двигуни, і машини довелося витягувати на буксирі.

Потім було форсування Дніпра, і наші війська опинилися на Лютізькому плацдармі. На Букринському плацдармі залишилися деякі частини 40 і 27 армій, приречені на смерть. «У ніч на 26 жовтня почалася прихована передислокація військ із Букринського плацдарму на Лютізький, північніше Києва. Наш полк у складі дивізії був виведений з плацдарму, при цьому весь рядовий склад ми пе-

редали частинам, які залишилися на плацдармі», – згадує **М. В. Первов** [53]. Вони надзвичайно гостро відчували нестачу боєприпасів і продуктів харчування. Це вони були обдурені командуванням, яке обіцяло підтримку вогнем. Це вони просили вогню. Пам'ятаєте фільм «Батальйони просять вогню» за однойменною повістю Юрія Бондарєва? Але 1 листопада пішли в наступ, який гітлерівці сприйняли як головний і ввели в дію свої резерви: 3 дивізії (2 піхотні і 1 танкова СС «Рейх») [54].

3 листопада радянські війська розпочали наступ з Лютізького плацдарму. Тільки тепер командуючий групою армій «Південь» фельдмаршал Манштейн здогадався, що головний удар буде здійснено саме з цього плацдарму, а не з Букринського. О 4 годині 6 листопада 1943 року Київ було визволено від німецько-фашистських загарбників.

Таким чином Букринський плацдарм зіграв важливу роль у створенні сприятливих умов для нового наступу. По-перше, бойові дії радянських військ у цьому районі відвернули основні сили київського угруповання противника; по-друге, ворог поніс на Букринському плацдармі великі втрати (до 55 тисяч солдатів і офіцерів), що значно ослабило його сили. Проте втрати на Букринському плацдармі радянських військ більші в кілька разів і обчислюються сотнями тисяч чоловік.

Джерела та література

1. Кравченко І. Є. Коралові краплі після дощу / І. Є. Кравченко – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. – С.70.

2. Там само. – С. 29-30.

3. Песков В. М. Шел солдат / В. М. Песков // Комсомол. правда. – 1990.– 28 апреля.

4. Лист Угланової Її Вікторівни від 10 червня 1991 р./ Особистий архів автора

5. Спогади Скалиги Миколи Петровича від 3 березня 1983 року./ Особистий архів автора

6. История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 200.

7. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский – М.: Воениздат, 1985. – С. 225–226.

8. Там само. – С. 225.

9. Там само. – С. 226.

10. История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 254.

11. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – К.: Изд-во полит. лит. Украины,1975. –Т. 2. – С. 321.

12. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский – М.: Воениздат, 1985. – С. 221.

13. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.. – К.: Изд-во полит. лит. Украины,1975. – Т. 2. – С. 322.

14. История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 210.

15. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.. – К.: Изд-во полит. лит. Украины,1975. – Т. 2. – С. 322.

16. Там само. – С. 322.

17. История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 218.

18. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. /С. М. Штеменко – К.: Вид-во політ. літ. України, 1987. – С. 229.

19. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский – М.: Воениздат, 1985. – С.225.

20. Там само. – С. 228.

21. Король В. Ю. Історія України / В. Ю. Король. – К.: Вид. центр «Академія», 2005. – С. 388.

22. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления / Г. К. Жуков – М.: Издательство Агенства печати Новости, 1974. – Т. 2. – С. 202.

23. Спогади Героя Радянського Союзу Горошка Павла Антоновича. 17 листопада 1983 р. / Особистий архів автора

24. Мельников С.И. Маршал Рыбалко / С.И. Мельников. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1980. – С. 128.

25. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. /С. М. Штеменко – К.: Вид-во політ. літ. України, 1987. – С. 861–862.

26. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі. 1943-1945. Спогади командарма / К. С. Москаленко. – К.: Вид-во політ. літ. України,1984. – Кн. 2. – С. 132.

27. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.. – К.: Изд-во полит. лит. Украины,1975. – Т. 2. – С. 328.

28. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі. 1943-1945. Спогади командарма / К. С. Москаленко. – К.: Вид-во політ. літ. України,1984. – Кн. 2. – С. 152.

29. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. /С. М. Штеменко – К.: Вид-во політ. літ. України, 1987. – С. 230.

30. Там само. – 230.

31. Кравченко І. Є. Коралові краплі після дощу/ І. Є. Кравченко – К.:Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. – С.26.

32. Там само. – С. 27.

33. Там само. – С. 27.

34. Спогади Скалиги Миколи Петровича від 3 березня 1983 року./ Особистий архів автора

35. Король В. Ю. Історія України / В. Ю. Король. – К.: Вид. центр «Академія», 2005. – С. 388.

36. Киев чествовал ветеранов. Дай Бог им встретиться здесь не в последний раз // Киевские ведомости. – 1993. – 10 ноября.

37. Кравченко І. Є. Коралові краплі після дощу/ І. Є. Кравченко – К.:Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. – С.43.

38. Барабаш Т. К. Ой Дніпро, Дніпро…/ Т.К. Барабаш // Комуністична праця. –1990. – 16 жовт.

39. Кузминов М. Я. О боях-пожарищах, о друзьях-товарищах…/ М. Я. Кузминов. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1983. – С. 122–123.

40. Лист Вялкова Тимофія Петровича від 2 квітня 1983 року. / Особистий архів автора.

41. Спогади Зубенко Катерини Дмитрівни. 15 квітня 1985 року. / Особистий архів автора.

42. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.. – К.: Изд-во полит. лит. Украины,1975. – Т. 2. – С. 340.

43. Спогади Первова Миколи Васильовича до 40-річчя форсування Дніпра і битви на Букринському плацдармі. 1983 р. / Особистий архів автора.

44. Песков В. М. Шел солдат / В. М. Песков // Комсомол. правда. – 1990.– 28 апреля.

45. Кравченко І. Є. Коралові краплі після дощу/ І. Є. Кравченко – К.:Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1986. – С. 31.

46. Спогади Зубенко Катерини Дмитрівни. 15 квітня 1985 року. / Особистий архів автора.

47. Спогади Скалиги Миколи Петровича від 3 березня 1983 року./ Особистий архів автора.

48. Спогади Первова Миколи Васильовича до 40-річчя форсування Дніпра і битви на Букринському плацдармі. 1983 р. / Особистий архів автора.

49. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. /С. М. Штеменко – К.: Вид-во політ. літ. України, 1987. – С. 231.

50. История второй мировой войны 1939-1945 – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1976. – Т. 7 – С. 255.

51. Курист Л. И. Атакуют танкисты / Л. И. Курист. – К.: Политиздат Украины, 1981. – С. 80–81.

52. Там само. – 81.

53. Спогади Первова Миколи Васильовича до 40-річчя форсування Дніпра і битви на Букринському плацдармі. 1983 р. / Особистий архів автора.

54. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.. – К.: Изд-во полит. лит. Украины,1975. – Т. 2. – С. 352.

Надежда Бойко

Букринская наступательная операция глазами очевидцев

Дана развернутая картина боев на Букринском плацдарме осенью 1943 года, дается им аналитически- критическая оценка. Исследование проводится на основе документальних материалов, свидетельств очевидцев и участников битвы.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, Букринский плацдарм, Днепр, Киев.*

Nadiya Boyko

Bukrinskaya Offensive Operation as Seen by Witnesses

The author of the article gives the complete picture of the fighting on the Bukrin beachhead autumn in 1943 and gives it's analytic-critical estimation Such investigation is advanced for the first time on reason of documentation, evidences of the eye-witnesses and participants of the battle.

Key words: *Great World War, Bucrin bridgehead, Dnieper, Kyiv.*

УДК 364.46+321.02 А.Люлька

Павло Дрок (м. Переяслав-Хмельницький)

Технічні розробки академіка А. Люльки у роки Другої світової війни та їх вплив на військове літакобудування в СРСР

У статті висвітлено вклад відомого українського вченого Архипа Люльки у розробку реактивних двигунів, розкрито роль цього технічного винаходу для розвитку військової авіації СРСР в роки Другої світової війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, Архип Люлька, реактивний двигун, РД-1, штурмова авіація, винищувачі.*

Радянсько-німецька війна 1941–1945 рр., поразки Червоної армії у 1941 р., окупація гітлерівцями значної частини СРСР обумовили необхідність якнайскорішої розробки та впровадження новітніх наукових розробок у сфері військово-промислового комплексу, створення нових, більш досконалих, зразків військової техніки та озброєння. Одним із пріоритетних напрямків стала «боротьба за небо». Винищувальна, штурмова авіація в роки Другої світової війни набирала все більшої ваги у проведені як тактичних, так і стратегічних військових операцій. Це чітко розуміло вище державно-партійне керівництво та військове командування радянського союзу. Втілювати надважливе завдання мали радянські науковці, серед яких значна роль відводилася науковому потенціалу українця Архипа Михайловича Люльки (1908–1984).

Біографії нашого видатного земляка присвячено декілька праці [2; 5; 7], однак його вклад у розробку реактивних двигунів для військових літаків у наукових студіях розкрито лише частково [4; 8].

Над проблемою турбореактивного двигуна (ТРД–1) Архип Люлька працював ще у 1930-х рр., але тоді через нестачу фінансування та інші бюрократичні перепони він не зміг завершити дослідження та інженерне конструювання свого задуму. Якщо коротко і не фахівцю вдатися до технічних характеристик, то у проекті «реактивного турбодвигуна» РТД-1 забезпечувалося швидше згорання палива, а отже зростала потужність двигуна, у рази збільшувалася швидкість літальних апаратів на які планувалося їх встановлення [3].

Проект РТД-1 був схвалений наркоматом авіапромисловості, А. Люлька був переведений у Ленінград у спеціальне конструкторське бюро (СКБ–1) на Кіровському заводі. Його конструкторська група була посилення ще рядом визначних учених. У 1940 р почалося виготовлення та випробування моделей турбіни, компрессора і камер згорання ТРД-1 [4].

У квітні 1941 р в заявці на винахід А.М. Люлька вперше запропонував новий тип ТРД – двоконтурний (ДТРД), який «... має перевагу в економічності перед одноконтурним турбореактивним авіаційним двигуном при помірних швидкостях польоту». До серпня 1941 РД-1 готовий в металі на 75%. Довести розробку до логічного завершення не вдалося через напад нацистської Німеччини на СРСР та необхідність евакуації наукових установ. Архип Люлька отримав наказ надійно сховати проект випробовуваного двигуна та усю технічну документацію, а самому вилетіти в евакуацію на Урал. Авіаконструктор з колегами переїхав до Челябінська на тракторний завод, де, виконуючи військове замовлення, поринув у роботи, пов'язані з розробкою танкової техніки. Лише наприкінці лютого 1942 р. на порядок денний було знову поставлене питання про відновлення розробок реактивного двигуна. Учений разом зі своєю групою, що налічувала п'ятнадцять учених, з Челябінська перебрався до міста Білімбай Свердловської області, де тоді розташовувалось евакуйоване ще у жовтні 1941 р. конструкторське бюро заводу № 293. Директором заводу й головним його конструктором в той період був В.Ф. Болховітінов, котрий активно займався розробкою літака БІ-1 з рідинним реактивним двигуном. Він, наскільки було можливо, допомагав колезі й створив максимально сприятливі умови для продовження робіт над двигуном РД-1. Наприкінці 1942 р. А.М. Люлька був направлений до блокадного Ленінграда на Кіровський завод за технічною документацією, що

була ретельно схована дослідником на початку війни перед відправкою у евакуацію, а також вузлами до створюваного двигуна, закопаними на території заводу. По Ладозі, під постійними обстрілами, ризикуючи життям, дослідник спромігся вивезти цінний вантаж й доставити його за призначенням. Проте час було згаяно [8].

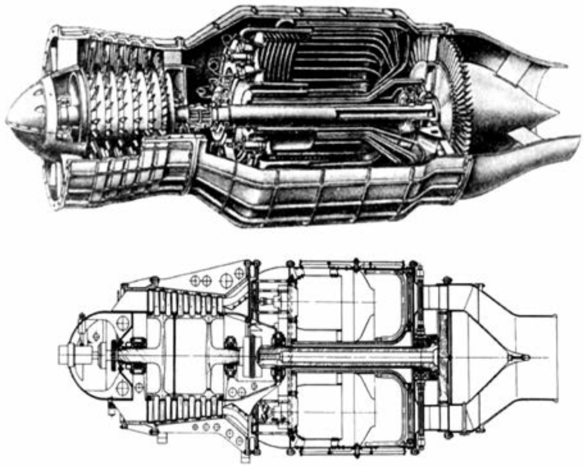
На продовження робіт над двигуном РД-1 істотно вплинув головний конструктор літаків й одночасно головний інженер одного з главків Наркомату авіаційної промисловості М.І. Гудков, котрий прийняв рішення встановити на свій літак ЛаГГ-3 двигун РД-1 замість поршневого мотора М-105 з реактивним прискорювачем, як це планувалось раніше. Спільними зусиллями була розроблена компоновка винищувача ЛаГГ-3 з турбореактивним двигуном РД-1. Відповідний проект було направлено до Центрального аерогідродинамічного інституту, який, у свою чергу, підтвердив точність проведених розрахунків й реальність заявлених у ньому параметрів [5].

Після схвалення проекту М.І.Гудков звернувся до Й.В.Сталіна з клопотанням про розгляд питання про створення реактивного винищувача. У травні 1943 р. дане питання було розглянуто й обговорено на засіданні спеціальної комісії, котра й прийняла рішення про передчасність побудови реактивного винищувача й у той же час визнала перспективність створення такого літака й рекомендувала продовжити роботи над турбореактивним двигуном.

Після повернення з евакуації до Москви, Архип Люлька разом зі своєю групою 1943 р. перейшов на роботу до Центрального інституту авіаційного машинобудування, де був призначений начальником лабораторії з дослідження й розробки реактивних двигунів. На той час стало відомо, що в Німеччині з'явились літаки «Хейнкель» та «Мессершмітт» з реактивними двигунами, котрі розвивали значну швидкість. Зокрема, швидкість «Мессершмітга-262», досягала 860 км/год., в той час як Архип Люлька ще 1937 р. пропонував довести швидкість літаків, над двигунами яких він працював, до 900 км/год [6].

Незаперечна перевага цих літаків спонукала СРСР форсувати розробки турбореактивних двигунів та реактивних літаків. В 1944 р були прийняті постанови Державного комітету оборони «Про створення авіаційних реактивних двигунів» й «Про створення літаків з реактивними двигунами». Тимчасом група учених під керівництвом Архипа Люльки розробила проект модернізованого турбореактивного двигуна М-18, перейменованого пізніше на С-18 (стендовий). Основою для його розробки стали розрахунки та креслення РД-1. На спеціальній фаховій нараді, скликаній у Міністерстві авіаційної промисловості, проект було затверджено, прийнято у виробництво й визначено заводи, на яких мало розгорнутися виробництво нового двигуна.

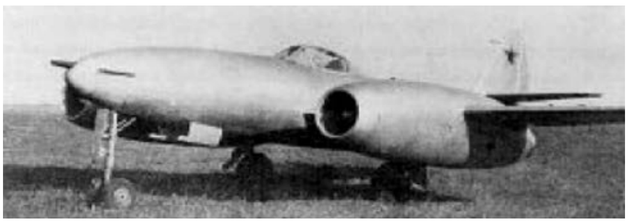
Тоді ж авіаконструктора перевели на роботу до НДІ-1 й призначили начальником відділу № 21 по турбореактивних двигунах. Разом з ним до НДІ перейшла працювати і група конструкторів, що до того займалась розробками під його керівництвом. Уже в серпні 1944 р. було виготовлено перший комплект вузлів й агрегатів двигуна С-18 з восьмиступеневим осьовим компресором. На початку 1945 р. було виготовлено ще п'ять двигунів, що дозволило розпочати їх випробування, в ході яких їх творці вперше зустрілися з таким невідомим

Двигун ТРД–1

Бомбардувальник Іл-22 з чотирма ТР-1

Винищувач Су-11 з двома ТР-1

раніше явищем, як помпаж. При виведенні першого примірника двигуна на режим підвищеної тяги виникла нестійкість роботи, що супроводжувалася різким некерованим зростанням температури газу і викидом його через компресор, через що у лічені секунди випробовуваний двигун швидко виходив з ладу. Однак дана проблема досить швидко була вирішена завдяки тому, що Архип Люлька не лише вважав своїм обов'язком особисто бути присутнім на випробуваннях, а й постійно надавав значної ваги досягненням своїх зарубіжних колег. Так, коли в НДІ надійшли турбореактивні двигуни Jumo зі збитого німецького літака і два трофейних зразка в справному стані, авіаконструктор ретельно проаналізував їх параметри. З'ясувалось, що тяга Jumo була значно меншою, ніж у С-18, а вага та питома витрата палива – більшими; крім того німецький двигун мав більш досконалу і багатофункціональну систему автоматичного управління. Завдяки цьому труднощі, що виникли, були подолані, а роботи з вдосконалення нового двигуна, що продовжувались до листопада 1945 р., вершились успішними випробуваннями [6].

У липні 1946 р. за успішні стендові випробовування вітчизняного турбореактивного двигуна С-18 авіаконструктор та його найближчі сподвижники отримали державні нагороди.

28 травня 1947 р. було здійснено перший пуск літака Су-11 з двигунами ТР-1. В ході подаль випробувань Су-11 досяг швидкості у 900 км/год. Ще одним літаком, на якому в липні-серпні ж року випробовувалися двигуни ТР-1, був Іл-22. Справжнім тріумфом вітчизняної реактивної авіації став повітряний парад в Тушино у 1947 р., і реактивні літаки різних марок, у тому числі Су–11 та Іл-22, з оригінальної конструкції реактивними двигунами демонстрували досягнення радянської авіації, неоціненний внесок у розвиток якої зробив український авіаконструктор Архип Люлька [8].

Джерела та література

1. Евтифьев М.Д. Огненные крылья. История создания реактивной авиации СССР (1930–1946). – М., 2005.

2. Згуровский М. Киевскийе политехники – пионеры авиации, космонавтики, ракетостроенияю – К., 2011.

3. Кудрявцев В.Ф. Авиационные двигатели А.М. Люльки. // Авиация и космонавтика – 1993. – № 11–12.

4. Кузьмина Л.М. Огненное сердце: О создании первого отечественного турбореактивного двигателя, Герое Социалистического труда, лауреате Ленинской и Государственной премий генеральном конструкторе академике А.М. Люльке. – М., 1988; її ж. Неизвестный Люлька: Пламенное сердце гения. – М., 1997.

5. Петренко М. Вшанування пам'яті Архипа Люльки. // Київський політехнік. – 2008. – № 13 (2829) – 10 квітня.

6. Пономарев А.П. Советские авиационные конструкторы. – М., 1990.

7. Саркисов А.А. Пионер отечественного реактивного двигателестроения. К 100-летию со дня рождения академика А.М. Люльки. // Вестник Российской Академии Наук – 2008. – Т. 78. – № 4. – С. 346–352.

8. Шендеровський В. Архип Люлька // Нехай не згасне світ науки. Книга 2. – К., 2006.

Павел Дрок

Технические разработки академика А. Люльки в годы Второй мировой войны и их влияние на военное самолетостроение в СССР

В статье освещен вклад известного украинского ученого Архипа Люльки в разработку реактивных двигателей, раскрыта роль этого технического изобретения для развития военной авиации СССР в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Архип Люлька, реактивный двигатель, РД-1, штурмовая авиация, истребители.*

Pavlo Drok

Technical developments academician Arkhyp Liulka during World War II and its impact on military aircraft in the USSR

The article highlights the contribution of the famous Ukrainian scientist Arkhip Liulka in the development of jet engines; the roles of technical invention of Soviet Air Force during the Second World War have shown.

Key words: *World War II, Arkhyp Liulka jet engine, the RD-1, assault aircraft, fighter.*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Павло Сацький, Олександр Гончаров (м. Київ)

Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край»

23 травня 2014 року в ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» відбулося урочисте підведення підсумків Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт «Мальовнича Україна – туристичний край». Конкурс організований Інститутом історії українського суспільства ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана» у партнерстві із Національною спілкою краєзнавців України та Спілкою сприяння розвитку сільського (зеленого) туризму в Україні за підтримки Державного агентства України з туризму та курортів.

Восени 2013 року створено організаційний комітет, до складу якого увійшли представники керівництва ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана», викладачі та співробітники кафедри політичної історії. Оргкомітет визначив мету та завдання заходу, розробив методичні рекомендації з оформлення конкурсних робіт, здійснив необхідну організаторську роботу.

Мета конкурсу – виявлення силами ініціативних студентів в регіонах України пам'яток історії, культури, природи, побуту тощо і їх дослідження в якості перспективних туристичних об'єктів.

Завдання конкурсу: заохотити студентську молодь до вивчення рідного краю, його історії, культурних особливостей і його популяризації. Крім того, захід мав стимулювати студентів до пошуку шляхів економічного розвитку регіонів України, їх рідного краю, села чи містечка. Конкурс водночас має сприяти збереженню місцевого колориту українських регіонів на фоні глобалізації. Очевидно, що саме розвиток туризму дає можливість поєднати блага економічної та інформаційної глобалізації і затишок місцевого колориту.

До участі у конкурсі запрошувались студенти будь-якої спеціальності всіх вищих навчальних закладів. Кожен учасник мав готувати роботу під науковим керівництвом особи, яка працює у сфері освіти, науки, краєзнавства тощо.

На конкурс представлено 65 робіт, які присвячені пам'яткам, котрі становлять інтерес як перспективні туристичні об'єкти. В своїх роботах конкурсанти також розробили бізнес-плани експлуатації цих об'єктів у туристичній сфері. У відборі конкурсних робіт головний акцент зроблено на маловідомі об'єкти. Захід покликаний розробляти інновації для туристичної галузі, які мають також враховувати необхідність збереження цікавих пам'яток та їх популяризацію.

Студентські наукові роботи оцінювало журі на чолі з О.П. Реєнтом – доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом НАН України, головою Національної спілки краєзнавців України. До складу журі увійшли вчені з різних вузів України, представники громадських організацій і туристичних фірм.

Від імені віце-прем'єр-міністра України Сича О. М. конкурсантів привітав керівник служби віце-прем'єр-міністра Осмоловський А. О. Вітання конкурсантам також висловили заступник голови Державного агентства України з туризму та курортів Шенін А. О. та президент Всеукраїнської асоціації туристичних операторів Голубаха І. А.

Конкурсантам-фіналістам і переможцям було вручено відзнаки директором Інституту історії українського суспільства Дудко І. Д. і головою правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України Гончаровим О. П.

До нагородження конкурсантів долучилась компанія «СолоМія» і відзначила три роботи спеціальними призами. Представниками компанії було підкреслено вагому пізнавальну складову конкурсу і соціальне значення пізнання історії та культури рідного краю, зокрема, у вихованні української інтелектуальної еліти. Виявлені пам'ятки, на думку спонсорів конкурсу, можуть стати брендами для вітчизняних продуктів, а також стимулювати інтерес до пізнання рідного краю, його багатої культурної спадщини.

Перше місце на конкурсі зайняла робота студента Київського національного торговельно-економічного університету Туника Олександра на тему «Українське Кіото – унікальне поєднання культур». Роботу присвячено розробці туристичних та рекреаційних перспектив парку Кіото в місті Києві, який розташовано на лівому

березі Дніпра. Лівий берег у Києві традиційно вважається не туристичним, проте, конкурсант у своїй роботі робить спробу зруйнувати цей стереотип. Адже на сьогодні парк Кіото є невеликим куточком японської культури в Києві, але можливості його розвитку не вичерпано. У ньому може розвиватися, як оглядовий так і подієвий туризм, а відвідувачі, на думку О. Туника, зможуть зануритись у світ японської матеріальної культури, світогляду, філософії.

Два других місця здобули роботи студента Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця Лазарєва Михайла «Шляхом Григорія Савича Сковороди. Оазис у місті: Савкін яр» та студентки Львівського національного аграрного університету Мачіхи Ірини «Туристичний спортивно-культурний комплекс Петра Нестерова». Робота Михайла Лазарєва відкриває нам Харків таким, який мало відомий широким колам суспільства. Власне, Харків видатного філософа і співця духу свободи Григорія Сковороди – це справжня душа української нації в місті, яке, здебільшого, згадують як першу столицю радянської України. На місці, яке сьогодні стало сміттєзвалищем, за розробкою М. Лазарєва, люди зможуть пройти стежками, якими ходив видатний український мислитель, зануритись в колорит романтичної України 18 століття. На захід України переносить нас робота Ірини Мачіхи, в якій конкурсантка представила розробку туристичного комплексу Петра Нестерова, нашого співвітчизника, який першим здійснив «мертву петлю».

Три третіх місця вибороли роботи студенток Чорноморського державного університету імені Петра Могили – Котляр Оксани «Брама Миколаївського Адміралтейства» та Щербини Юлії «Приінгульська садиба Тропініх», а також робота студентки Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» Марії Моргун на тему «Історичне коло Кривого Рогу». Представлені на конкурс роботи охоплюють пам'ятки всієї території України.

Інститут історії українського суспільства ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана» планує і надалі проводити конкурс «Мальовнича Україна – туристичний край», стимулюючи студентську молодь до пошуку нових цікавих пам'яток та розробку інновацій для туристичної галузі. Також, на думку організаторів конкурсу, важливо забезпечувати умови спілкування талановитих студентів, які виявляють любов і прагнення до пізнання рідного краю, між собою та із представниками туристичної та інших галузей бізнесу. Це може стимулювати студентів до розробки нових туристичних напрямків із урахуванням збереження пам'яток та місцевого колориту.

Вже оголошено конкурс на наступний рік, підведення підсумків якого відбудеться 22 травня 2015 р. на День Святого Христофора – покровителя мандрівників.

Володимир Дмитрук (м. Київ)

Виховання патріотизму починається з любові та вивчення рідного краю

7 липня 2014 р. в конференц-залі Полтавського університету економіки і торгівлі відбулося засідання Президії правління НСКУ та голів правлінь регіональних організацій.

У ході засідання було заслухано інформацію про діяльність Спілки за перше півріччя 2014 р., яку виголосив голова Спілки, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. Зокрема, повідомлено про засідання авторського колективу підручника для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства», на якому обговорювалися остаточні варіанти авторських рукописів. НСКУ продовжує один із напрямів своєї діяльності – науково-краєзнавчі експедиції. 22-23 квітня відбулася науково-краєзнавча експедиція «Музейне краєзнавство Житомирщини: суспільно-інтеграційні тенденції та комунікаційні інновації». Експедиція відвідала провідні музейні заклади в Житомирі, Бердичеві, Попільнянському і Коростишівському районах, зустрілася з науковим і краєзнавчим активом. 27 березня 2014 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти», присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського. Вийшли друком видання НСКУ:

− Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси / упоряд.: Р.В. Маньковська, В.М. Мельниченко; голов. ред. О.П. Реєнт; – Харків: Фоліо, 2014. – 575 с.: іл.;

− Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О.П. Реєнта; упоряд.: Є.В. Букет, С.Д. Гальчак, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. – 340 с.: 8 с. іл.;

− Материк Краєзнавства: Збірник присвячений лауреатам Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України. – Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «Промінь», 2013. – 134., іл.;

− побачив світ перший номер журналу «Краєзнавство» 2014 року;

− Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України / Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, що відбулася 20 листопада 2013 року у рамках Других краєзнавчих читань пам’яті П. Тронька.

Спілка спільно з ГО «Вікімедіа Україна» видала фотоальбом «Вікі любить пам'ятки − 2013» − альбом найкращих фотографій конкурсу «Вікі любить пам'ятки − 2013» в Україні.

На засіданні також було визначено лауреатів Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ

2014 р., прийнято рішення про проведення Урочистого вручення Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2014 р. 15 липня 2014 р.

Разом із тим, заслухано інформацію члена Президії правління, голову правління Черкаської ОО НСКУ В.М.Мельниченка про підготовку XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка, в жовтні 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі.

Також із доповіддю «Краєзнавство Полтавщини: завдання на перспективу» виступив голова правління Полтавської ОО НСКУ, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі О.О. Нестуля, про полтавські краєзнавчі видання розповів керівник Центру по дослідженню історії Полтавщини Полтавської облдержадміністрації О.А. Білоусько.

Заслухано доповідь заступника голови Спілки Р.В. Маньковської про концепцію та структуру «Літопису Національної спілки краєзнавців України (2008–2014)». Прийнято рішення підготувати і подати тексти розділів «Літопису» головам правлінь регіональних організацій до 1 листопада 2014 р. на затвердження Президією правління НСКУ.

Президія правління НСКУ затвердила план заходів НСКУ на 2015 р. Також головам правлінь регіональних організацій НСКУ до 1 жовтня 2014 року необхідно підготувати на розгляд Президії правління НСКУ пропозиції заходів щодо відзначення 2015 року 90-річчя НСКУ та 100-річчя від дня народження П.Т. Тронька із за-

значенням місця проведення, орієнтовні дати та відповідальних організаторів і виконавців.

Щодо інших питань порядку денного доповів відповідальний секретар НСКУ В.І. Дмитрук. Зокрема, затверджено обов’язковий перелік бібліотек і установ, за яким розповсюджуватиметься журнал «Краєзнавство» та інші видання НСКУ. Відповідальність за розповсюдження видань покладено на голів правлінь регіональних організацій НСКУ та членів редколегії журналу «Краєзнавство» у відповідності до затвердженого переліку.

На завершення за поданнями обласних організацій було прийнято рішення про прийом нових членів Спілки та відзначення активістів краєзнавчого руху.

Після засідання учасникам заходу було запропоновано екскурсію університетом із відвідуванням музею та оглядову екскурсію по історичних пам’ятках м. Полтави.

8 червня в ОКІА «Новини Полтавщини» відбулася прес-конференція голови НСКУ О.П. Реєнта та голови правління Полтавської обласної організації НСКУ О.О. Нестулі про результати засідання Президії правління НСКУ та голів правлінь регіональних організацій, розвиток краєзнавчого руху в Україні та на Полтавщині.

У Полтавському краєзнавчому музеї ім. В. Кричевського відбулася презентація журналу «Краєзнавство», видань НСКУ та полтавських краєзнавчих видань.

Євген Букет (м. Київ)

Лауреати Премії імені академіка Петра Тронька 2014 року

5 липня 2014 р. відбулося покладання квітів до могили доктора історичних наук, академіка НАН України, Героя України П. Т. Тронька на Байковому цвинтарі. Також цього дня у залі засідань НСКУ урочисто вручили краєзнавчу премію його імені. Цього річними лауреатами стали:

1 НОМІНАЦІЯ:

За висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства)

Хмельницька обласна організація

Баженов Лев Васильович – голова правління Хмельницької обласної організації, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Почесний краєзнавець України, лауреат премії імені Дмитра Яворницького НСКУ. Голова редколегій періодичних науково-краєзнавчих збірників «Хмельниччина: Дивокрай», «Краєзнавець Хмельниччини».Член редколегії 12 серійних наукових збірників з історичних наук.Організатор понад 60 міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних, краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань тощо. Має доробок близько 400 нарисів, статей та інших публікацій, у тому числі 15 окремих видань.Упорядник 18 збірників документів і матеріалів, антологій.

Київська обласна організація

Зиль Андрій Степанович – почесний громадянин м.Бориспіля, лауреат премії ім. П.Чубинського, автор книг «Народознавець. П.П.Чубинський і його доба», «Сулимівський пантеон», «Бориспільщина – край добра і любові (у співавторстві). Загалом понад 400 публікацій, наукових досліджень.

Харківська обласна організація

Шакін Микола Іванович – відомий слобожанський краєзнавець і меценат. Завдяки його ініціативам та коштам в Харкові та області було встановлено 18 меморіальних дощок, зокрема, діячам науки, культури і техніки (Є. Редіну, М. Євсеєву, В. Мисику та ін.), Героям Радянського Союзу (І. Камишеву та ін.).

Кандидат технічних наук, художник, автор близько 100 наукових і краєзнавчих публікацій. Він є членом Національної спілки краєзнавців України, Почесним членом Національної спілки письменників України, а також засновником Всеукраїнської літературно-мистецької премії імені Петра Василенка (2013 р.). Серед досягнень – розробка гербів населених пунктів Харківщини, встановлення пам'ятних знаків. Веде активну роботу щодо увічнення на Харківщині пам'яті Героя України Петра Тронька.

2 НОМІНАЦІЯ:

За науково-організаційну та просвітницьку діяльність в краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації)

Сумська обласна організація

Звагельський Віктор Борисович – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, доцент, професор Російської академії природознавства, відмінник освіти України, Почесний краєзнавець України, член редколегії журналу «Краєзнавство», член правління Сумської ОО, член Національних спілок краєзнавців, журналістів, археологів, лауреат премії у галузі україністики Фонду Воляників-Швабінських Фундації Українського Вільного Університету в Нью-Йорку, лауреат премії імені О.Лазаревського Конотопської міської ради. Автор понад 200 наукових та близько 1000 науково-популярних та публіцистичних праць. Організатор та начальник археологічних експедицій у м.Глухів, м.Конотоп, м.Кролевець, м. Путивль, м.Суми. Ініціатор і організатор 12-ти наукових історико-краєзнавчих конференцій у м.Путивль, м.Ромни, м.Конотоп, м.Суми. Учасник багатьох наукових міжнародних та всеукраїнських конференцій.Рецензент численних видань краєзнавчого спрямування. Відзначений багатьма дипломами та почесними відзнаками України.

Харківська обласна організація

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор. Автор п'яти монографій, близько 80 наукових і науково-популярних профільних праць, краєзнавчих праць бібліографічного характеру, а також публікацій численних студій з історії охорони здоров'я, медичної служби Харківщини.

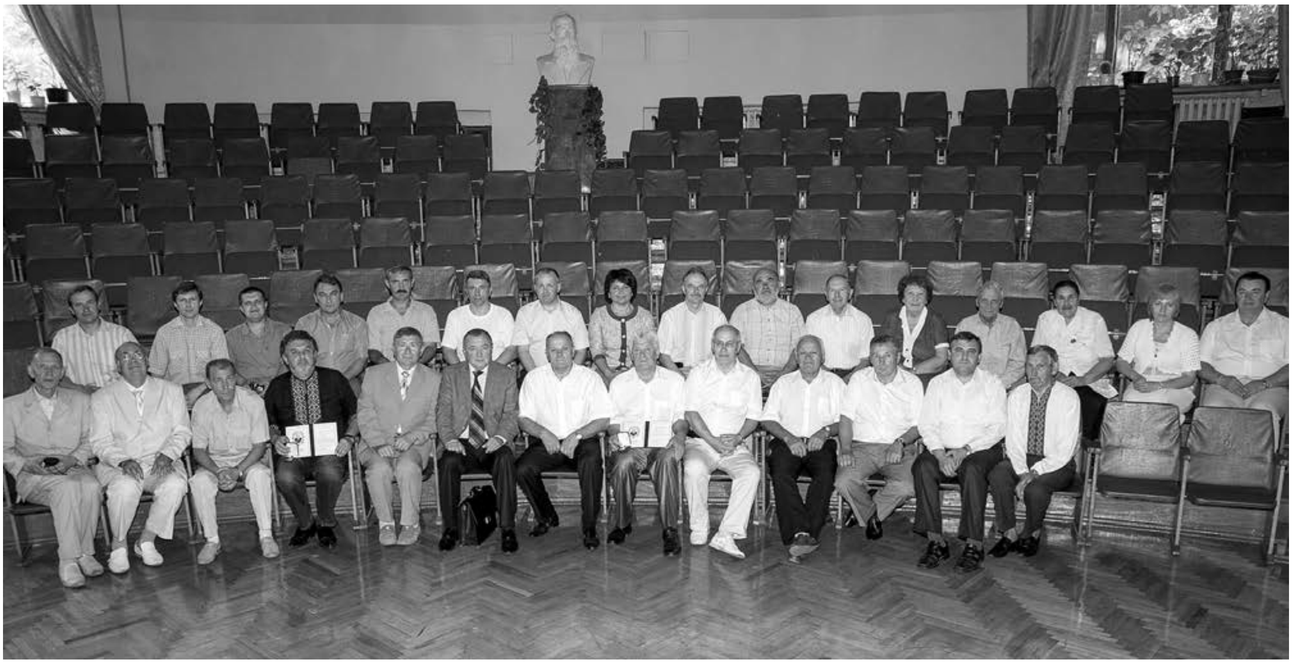
Донецька обласна організація

Романько Валерій Іванович – голова Донецької обласної організації НСКУ, доцент кафедри історії та теорії літератури Донбаського державного педагогічного університету, кандидат педагогічних наук м. Слов'янськ, член Національних спілок журналістів, письменників, краєзнавців України. Лауреат регіональної літературної премії ім. Володимира Сосюри. Член Донецького відділення НТШ з 2005 р.

Житомирська обласна організація

Тіміряєв Євген Романович – завідувач науково-редакційної групи, відповідальний секретар книги «Реабілітовані історією. Житомирська область». Ініціатор встановлення 6 меморіальних дощок. Автор книги «Шляхом честі і слави», упорядник книги Костянтина Роше «Поема душі» (друге видання), співавтор книги про життя і діяльність єпископа Аркадія (Остальського). Організатор виставок художника-графіка Юрія Бірюкова, живописця Юрія Камишного, графіка Василя Вознюка. Голова громадської національно-культурної організації

«Руська співдружність». За сумлінну працю та активну творчу, культурну і громадську діяльність неодноразово заохочувався. Нагороджений грамотами облдержадміністрації, обласної ради, має Подяку від Президента України, Почесний краєзнавець України.

3 НОМІНАЦІЯ:

За внесок у музейну та пам'яткоохорону справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України

Івано-Франківська обласна організація

Арсенич Петро Іванович – один із засновників обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури, Товариства української мови імені Т.Шевченка «Просвіта», «Меморіалу», НРУ. В 1990-2006 рр. завідував науково-редакційним відділом «Звід пам'яток історії та культури України. Івано-Франківська область». У 2006-2009 р. – голова Івано-Франківського ОО ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка плідно працює на просвітянській ниві, як науковець досліджує маловідомі сторінки історії та культури Прикарпаття. Співорганізатор та учасник міжнародної наукової конференції «Українці в Канаді», Першого світового конгресу гуцулів і Міжнародної наукової конференції в рамках роботи конгресу. Член Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Республіканської асоціації українознавців, Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців. Обирався депутатом міської та обласної рад першого демократичного скликання. Видав 25 книг, організував понад 100 виставок, постійно виступає з доповідями, лекціями перед громадськістю міста і краю, радіо і телебаченні.За його дослідженнями і участю встановлено в області ряд пам'ятних знаків, меморіальних дощок, проведено археологічні розвідки. Він є співавтором книги «Некрополь Прикарпаття», багатьох статей про історичні пам'ятки області. З його ініціативи перевидана книга В.Шухевича «Гуцульщина», до якої він написав обширне дослідження «Народознавство Володимира Шухевича». За плідну працю він нагороджений багатьма грамотами, медалями, почесними нагородами.

Київська обласна організація

Зінченко Петро Федорович – засновник та керівник Іванківського районного народного краєзнавчого музею, автор ряду краєзнавчих книг та буклетів з історії та археології Київщини, упорядник двох буклетів – «Народний істотко-краєзнавчий музей» і «Селу Іванків-800». Нагороджений Почесними грамотами Національної спілки краєзнавців України та Київської облдержадміністрації, Бориспільської районної ради.

Житомирська обласна організація

Скавронський Павло Степанович – голова Бердичівської регіональної організації, директор музею історії м. Бердичів. Автор понад 140 публікацій краєзнавчої тематики в періодичній пресі та 180 наукових публікацій краєзнавчого змісту в наукових журналах та наукових збірниках конференцій. Автор книги «Мила моя сторона».

4 НОМІНАЦІЯ:

За видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо.

Вінницька обласна організація

Гальчак Сергій Дмитрович – завідувач кафедри журналістики Вінницького державного університету ім. М. М. Коцюбинського, доктор історичних наук, доцент, Заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України, голова правління Вінницької ОО.

Черкаська обласна організація

Авторський колектив книги «Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження»:

Конончук Тетяна Іванівна – професор Академії адвокатури України, головний редактор видавництва «Твій інтер», член редколегії наукового збірника «Вісник Академії адвокатури», член Національних спілок журналістів, письменників, краєзнавців України. Автор понад 100 наукових публікацій.Нагороджена орденом « За заслуги »Ш ступеня.

Кузьминець Олександр Васильович – професор, Відмінник народної освіти України, академік Української академії історичних наук. Автор та співавтор понад 150 наукових, навчальних і науково-публіцистичних праць. Член редакційних колегій наукових фахових видань.

Щербатюк Володимир Михайлович – доцент, доктор історичних наук, професор кафедри історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ. Голова Лисянської районної організації НСКУ, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії ім. М.Максимовича.Громадський редактор науково-публіцистичного краєзнавчого видання «Добридень», автор понад 150 наукових, навчальних і науково-публіцистичних праць.

Загальноукраїнська Премія імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України присуджується з 2013 року щорічно окремим краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю у чотирьох номінаціях.

Особам, які відзначені премією, присвоюється звання «Лауреат Премії імені академіка Петра Тронька» з врученням Диплома, почесного знака і грошової премії у розмірі 500 грн. за кожну номінацію. Минулого року, під час першого вручення, лауреати премії майже всі грошові винагороди передали дочці академіка Ларисі Петрівні Тронько на потреби благодійної Фундації Петра Тронька.

Цього року, у тяжкий для країни час Президія правління НСКУ ухвалила рішення переказати кошти, передбачені на грошові винагороди лауреатам Премії Петра Тронька, на підтримку сил АТО. Таким чином була продовжена започаткована минулого року благодійна традиція.

УДК : 096 (1-4) (477.41) : 929 Сікорський

Тарас Нагайко (м. Переяслав-Хмельницький)

Треті «Сікорські читання» у Переяславі

ІІІ Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» відбувся в день народження Героя України Михайла Сікорського – 13 жовтня. Захід, присвячений пам'яті видатного музейного діяча, покликаний розвивати наукові, культурні та творчі зв'язки між істориками, краєзнавцями, культурологами, музеєзнавцями, діячами мистецтва, зібрав яскраву плеяду учасників – від студентської молоді до відомих політиків. На форум завітали поважні гості з різних областей України та місцева інтелігенція. У складі делегації Національної спілки краєзнавців України його відвідали Олександр Реєнт, Руслана Маньковська, Григорій Савченко, Євген Букет, Володимир Дмитрук, Валентина Гончарова, Олександр Завальнюк, Ярослава Ткачук. Гостями зібрання було чимало колишніх та діючих працівників Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» – друзів та колег М.І. Сікорського.

Співзасновники форуму ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та громадська культурно-просвітницька організація «Переяславський Скарб» разом з Національною спілкою краєзнавців України традиційно запропонували учасникам та гостям форуму змістовне наповнення. Це культурно-мистецькі та наукові ініціативи, що об'єднали відомих в Україні діячів науки, культури, освіти, представників журналістської справи. Зокрема, програма цьогорічних заходів включила три основні частини: урочисту (заходи по вшануванню пам'яті М.І. Сікорського), виставково-експозиційну та науково-презентаційну. Зокрема, основною подією урочистої частини, що зібрала учасників форуму та широку громадськість у актовій залі переяславського університету стало друге за ліком вручення Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України. За вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи її було вручено цьогорічним лауреатам які були визначені рішенням Президії правління НСКУ 1 жовтня 2014 року. Ними стали:

Завальнюк Олександр Михайлович – професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичник наук, член президії правління НСКУ;

Козій Ганна Іванівна – соратник М.І. Сікорського, співавтор наукової концепції та структурного плану Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяславі-Хмельницькому;

Ткачук Ярослава Юріївна – директор Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського Івано-Франківської області;

Томенко Микола Володимирович – народний депутат України, засновник фонду Миколи Томенка «Рідна Країна», доктор політичних наук.

Цього ж дня в урочистій атмосфері заходу ректору університету, академіку НАПН України, доктору історичних наук ***Віктору Коцуру*** була вручена Премія імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України. Цією високою нагородою було підкреслено його вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю.

Нагороджував та вітав лауреатів голова НСКУ Олександр Реєнт.

Зі сцени актової зали лунали вітальні виступи міського голови м. Переяслава-Хмельницького Тараса Костіна, культуролога, багаторічного друга та соратника М.І. Сікорського Бориса Войцехівського, племінниці Валентини Сікорської та інших гостей. Справжньою мистецькою окрасою урочистої частини форуму став виступ народного артиста України лауреата Державної премії імені Тараса Шевченка, народного співака, кобзаря Василя Нечепи. Під час урочистого зібрання усім присутнім було представлено авторську трилогію заслуженого журналіста України, краєзнавця, прижиттєвого

біографа Михайла Івановича Сікорського Миколи Махінчука «Мереживо мінливого часу».

У форматі читань Університетська бібліотека запропонувала відвідувачам виставку книг «Музейні барви України». Відбулися наукові круглі столи: «Краєзнавство Переяславщини»: дослідження, проблеми, постаті» та «Музейна справа на Переяславщині» організовані та проведені за участі науковців університету, студентів та учнів шкіл.

За усталеною традицією, складовою частиною форуму стали презентації, виставки, та майстер-класи. Зокрема, експозиція художніх творів «Мистецькі обереги» об'єднала низку окремих виставок з художнього мистецтва. Одна з найбільш масштабних, де закарбоване дітище М.І. Сікорського – переяславські музеї, виставка робіт художника Сергія Сороки «Переяславська Мнемосіна». На ній колегами та друзями митця презентовано авторські графіку та живопис. Упродовж форуму проводила роботу мистецька майстерня під назвою «Даруємо добро і надію» – дев'ять різноманітних майстер-класів з різних мистецьких технік. Усі бажаючі могли не лише побачити як виникають невеличкі шедеври, а й особисто прийняти участь у їх створенні.

На завершення форуму його учасники відвідали Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка, де розташована меморіальна кімната М.І. Сікорського. У виставковому залі експонувалась авторська виставка переяславської мисткині, члена Спілки дизайнерів України Ольги Стрілець «Квітка-Душа» присвячена пам'яті музейного патріарха України.

Результатом роботи III Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» стало пошанування науковою та творчою громадою України пам'яті її Героя Михайла Сікорського, а також налагодження тісних зв'язків між учасниками зібрання. Реалізація задумів та ініціатив, що народилися на третіх «Сікорських читаннях» вартує значних зусиль та повсякчасної спільної роботи. Найбільшої ж уваги з боку культурної спільноти України сьогодні потребує збереження тих надбань, що залишили по собі такі подвижники як П.Т. Тронько, М.І. Сікорський, Б.Г. Возницький, І.М. Гончар та багато інших діячів вітчизняної культури. Їх внесок не можливо переоцінити поруч із зусиллями тих соратників та однодумців, хто допомагав їм у нелегкій справі – творенні та збереженні національного культурно-історичного скарбу.

Голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт вручає премію імені Героя України Михайла Сікорського Ярославі Ткачук

Фото Ігоря Гайдаєнко

Учасники III Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання»

Микола Борщ (м. Черкаси)

Краєзнавча Шевченкіана України

24–25 жовтня 2014 року в Шевченківському національному заповіднику у Каневі відбулася XIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Краєзнавча Шевченкіана України», присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка. Її організатори – Національна спілка краєзнавців України та її обласна організація, Інститут історії України НАН України, ННІ історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Цією конференцією Національна спілка краєзнавців України та її обласні організації продовжили заходи ювілейного Шевченківського року. На конференції у доповідях та повідомленнях було охарактеризовано процес зародження та розвиток шевченківських традицій в різних куточках України, розкрито аспекти життя і творчості Т.Г. Шевченка.

На основі використання широкого комплексу джерел (архівних документів, наукової літератури, матеріалів періодичної преси і творів мистецтва) учасники конференції висвітлили історію творення всенародної Шевченкіани в Україні, розкрили широку палітру форм і художньо-мистецьких засобів вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка та популяризації його творчої спадщини в регіонах держави.

Вітаючи учасників конференції, в.о.ректора Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, доктор економічних наук О.В. Черевко зазначив: «Нинішня конференція відбувається в унікальний історичний час творення нової України, яку заповів нам Шевченко. Глибоко переконаний, що вона стане важливою віхою у справі дослідження і наукового осмислення феномена Тараса Шевченка, розкриттю нових граней його творчості, зарядженої потужною енергетикою загальнолюдських гуманістичних цінностей».

У своєму зверненні до всеукраїнського наукового форуму, голова Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України О.П. Реєнт наголосив: «Особливість конференції не тільки у широкому колі порушених проблем шевченкознавства, а й у тому, що зроблена успішна спроба розширити межі пізнання Т.Г. Шевченка. Не обмежуючись аналізом його літературної творчості, учасники конференції акцентували увагу на історико-краєзнавчих, мистецтвознавчих, філософських аспектах Шевченкіани. І не менш важливо, що бачення проблеми висвітлювалося крізь призму самобутності різних куточків України, де знають і шанують Великого Кобзаря. Конференція засвідчила великий інтерес науково-краєзнавчої громадськості до шевченківської тематики. Її учасники – науковці, працівники музеїв, освітніх закладів, архівів, історико-культурних заповідників представляли Київ, Харків, Львів, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Луганськ, Слов'янськ, Івано-Франківськ, Чернігів, Одесу, Переяслав та інші міста України».

Голова Національної спілки краєзнавців України О.П. Реєнт передав науковій бібліотеці Шевченківського заповідника 10-томну енциклопедію історії України та бібліотечку наукових видань. Свої видавничі доробки заповіднику передали також учасники конференції з Донеччини, Тернопільщини, Чернігівщини та інших областей України.

Доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член НСКУ Ярослав Калакура вважає, що творча спадщина Тараса Шевченка виступає не тільки історичним, історіографічним, але й історико-краєзнавчим джерелом, оскільки містить винятково цінну інформацію про оцінку ним конкретних фактів, подій і явищ у рідному краї, на українській землі. Краєзнавчу спрямованість у тій чи іншій формі має вся спадщина поета, насамперед його соціальна та пейзажна лірика, історичні поеми, художні твори, а також його безпосередня краєзнавча діяльність під час експедицій за дорученням Київської археогра-

фічної комісії, що відкрило можливість подорожувати Київщиною, Черкащиною, Чернігівщиною, Поділлям та Волинню, взяти участь в археологічних розкопках.

Кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, заступник голови Національної спілки краєзнавців України Руслана Маньковська торкнулася теми музейної шевченкіани. Основну увагу вона зосередила на музеях Шевченка Черкащини, Києва, Київщини, Чернігівщини, приватних шевченківських колекціях та народних музеях. Водночас зауважила, що майже всі історичні та краєзнавчі музеї в Україні, зокрема у Харкові, Полтаві, Ромнах, Одесі, Львові зберігають автентичні пам'ятки, присвячені Кобзареві. Поширення отримали музейні кімнати при вищих і середніх навчальних закладах.

Серед виступаючих на конференції викладачі ЧНУ: д.і.н., професор А.Ю. Чабан, к.і.н., професор В.М. Мельниченко, д.і.н., професор С.В. Корновенко, д.ф.н., професор Л.І. Ромащенко, к.і.н., доцент Г.М. Голиш, к.і.н., доцент Т.А. Клименко, к.і.н., доцент А.П. Іржавська, к.і.н. О.М. Абразумова.

Під час конференції відбулося вручення всеукраїнської краєзнавчої премії імені Дмитра Яворницького 2014 року. Її лауреатом став голова правління Черкаської обласної організації НСКУ, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Василь Мельниченко – автор книги «Шевченкіана Черкащини» та низки інших шевченкознавчих праць. Премію імені Петра Тронька отримав у Каневі голова правління Донецької обласної організації НСКУ В.І. Романько (м. Слов'янськ). Учасники конференції схвально сприйняли повідомлення про те, що грошовий еквівалент премій перераховано у фонд Збройних сил України.

Учасники конференції поклали квіти до могили Великого Кобзаря, здійснили екскурсію музеєм Т.Г. Шевченка та мали можливість ознайомитися з книгами черкаських авторів, присвячених Т.Г. Шевченку, які представило черкаське видавництво «Брама-Україна». На згадку про перебування на Черкащині гості отримали від університету та спілки краєзнавців підбірку презентаційної літератури про Шевченків край.

Олександр Завальнюк, Олександр Комарніцький (м. Камянець-Подільський)

Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України у 2010-2014 рр.: основні результати діяльності

Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України нині налічує 51 особу, у т.ч. 14 докторів наук, професорів, 23 кандидати наук, доценти. У 2010 р. осередок об'єднував 41краєзнавця, у т.ч. 11 докторів наук, професорів, 19 кандидатів наук, доцентів. За кількісними та якісними показниками він є найбільшим в області. Найчисельнішою є історична секція.

Впродовж 2010-2014 рр. докторські дисертації захистили С.Е. Баженова, В.С. Лозовий, О.М. Завальнюк, А.Г. Філінюк, кандидатські – І.С. Підгурний, А.Г. Шулик, В.А. Віштаченко, О.А. Чеканська.

Ряди міської організації поповнили 10 краєзнавців, у т.ч. проректор з наукової роботи К-ПНУ імені Івана Огієнка, доктор фізико-математичних наук, професор І.М.Конет, завідувач кафедри, кандидат педагогічних наук, професор цього ж вишу М.А.Печенюк, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника В.С.Травінський та ін.

Впродовж звітного періоду краєзнавці міста працювали над втіленням у життя рішень IV з'їзду НСКУ, пленумів обласної організації Спілки. Відповідно до плану проводилися засідання правління міської організації з поточних проблем, регулярно скликалися загальні збори осередку. Члени міської організації підтримували товариські, дружні взаємини з колегами з інституту історії, політології і етнології Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, науковцями Державних архівів Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей, Хмельницького історичного музею, Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» (смт. Меджибіж Летичівського району), Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником, Національним історико-архітектурним заповідником «Кам'янець», Кам'янець-Подільськими міською організацією Національної спілки журналістів України, міським об'єднанням Товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

Осередок гідно представлений в органах місцевого самоврядування. Так, професор О.М. Завальнюк є депутатом Хмельницької обласної ради. Доценти О.Б. Комарніцький і С.В. Олійник на громадських засадах виконують обов'язки помічників-консультантів. Перший з них є членом архітектурно-містобудівної ради, а також комісії із встановлення меморіальних знаків виконавчого комітету Кам'янець-Подільської міської ради. О.В. Будзей і Г.Б. Ківільша плідно працюють у складі міської топонімічної комісії. Г.Б. Ківільша входить до складу координаційної ради з туризму міськвиконкому, а А.Б. Задорожнюк і С.В. Трубчанінов – геральдичної комісії.

О.М. Завальнюк є членом Президії НСКУ. До складу Правління НСКУ входять Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук.

Впродовж 2010-2014 рр. міській організації вдалося провести 28 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій та круглих столів. Серед них – міжнародні наукові форуми: науково-краєзнавча конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (2012 р.), науково-практичний семінар «Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору» (2010-2013 рр.), студентська археологічна конференція «Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи» (2010 р.); всеукраїнські наукові конференції «Археологія і фортифікація

Середнього Подністров'я» (2012-2014 рр.), «Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення» (2011 р.), регіональні наукові конференції, круглі столи «Чемерівці: сторінки історії», «А рідна мова, як сонце», присвяченому 175-річчю від дня народження П.Г. Житецького, «Воєнні компанії на Поділлі середини XVII століття (до 360-річчя Батозької битви)» (всі у 2012 р.), «Вища освіта на Поділлі», «Кам'янець-Подільський – тимчасова столиця УНР», «Міжетнічні та міжконфесійні відносини у Правобережній Україні», «Українізація: сутність, наслідки та уроки», конференції, присвячені 145-річчю створення товариства «Просвіта», 95-річчю створення Української Держави та 140-річчю від дня народження гетьмана Павла Скоропадського, 120-річчю від дня народження Микити Годованця (всі у 2013 р.), «Самоврядування в місті Кам'янці-Подільському: історія та сучасність», «Юхим Сіцінський – визначний дослідник Подільської землі», «Незалежність України: здобутки, виклики та втрати», науково-практична конференція, присвячена 70-річчю з дня визволення Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських загарбників (всі у 2014 р.) та ін. За результатами більшості цих форумів були опубліковані відповідні збірники наукових праць. Члени осередку були організаторами чи співорганізаторами десятків різного рівня науково-практичних і краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів,

У 2010-2013 рр. кам'янецькі краєзнавці взяли участь у роботі 121 міжнародної наукової конференції. Чималим було їх представництво на всеукраїнських та регіональних наукових конференціях. Вони були учасниками близько 139 форумів такого рівня.

Члени осередку провели велику видавничу роботу. Зокрема, у 2010-2013 рр. вдалося опублікувати 30 монографій, 65 брошур, книг та покажчиків, 61 навчальний посібник, 1464 статті, у т.ч. 420 статей у фахових журналах і наукових збірників, 948 – в інших наукових виданнях, 96 – у закордонних виданнях. Виокремимо грунтовні монографічні видання А.Г. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації», А.Л. Глушковецького «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії», І.В. Рибака «Зіньків від найдавніших часів до сьогодення», Ю.А. Хоптяра «Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)» (всі у 2010 р.); О.М.Завальнюка «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.)», В.С. Лозового «Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект», І.В. Рибака «Здійснення насильницької політики розселянювання на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20-х – перша половина 30-х рр.)», А.Ю. Скрипника «Державні установи Подільської губернії (1793-1914 рр.)» (всі у 2011 р.); С.Е. Баженової «Ю.І. Крашевський і Україна», В.А. Дубінського «Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст.», О.М. Завальнюка «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» у 1941-1944 рр.», Н.О. Урсу, І.С. Підгурного «Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма» (всі у 2012 р.); О.М. Завальнюка і С.В. Олійника «Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 –травень 1920 рр.)», В.А. Нестеренка «Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та церкви на Поділлі», В.С. Прокопчука «Дунаєвеччина: край і люди» (всі у 2013 р.); книги – О.М. Завальнюка, О.Б. Комарніцького «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка» (2010-2012 рр.), О.М. Завальнюка, В.С. Прокопчука, А.П. Гаврищука «Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни», А.Б. Задорожнюка «Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєва)» (всі у 2010 р.); В.С. Прокопчука, О.Б. Комарніцького «Від університету педагогічного – до університету національного», М. Завальнюка, О.Б. Комарніцького «Кам'янець-Подільський: історія і сучасність», С.А. Копилова, А.Б. Задорожнюк «Описи Подільської губернії кінця XVIII –

початку XIX ст.» (всі у 2011 р.), М.А.Печенюк «Послідовники великого Подолянина. Пісні з Поділля» (2012 р.), І.М. Конета, В.С. Прокопчука «Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (2013 р.), Г.О. Осетрової «Латинські написи в пам'ятках архітектури Кам'янця», О.Б. Комарніцького «Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України у 2010 – квітні 2014 рр.: основні результати діяльності» (всі у 2014 р.)»; бібліографічний покажчик «Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа)» (2011 р.); навчальні посібники – О.М. Завальнюка, О.Б. Комарніцького «Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.», А.Б. Задорожнюка «Історичне краєзнавство», С.В. Олійника «Поділля в добу Центральної Ради» (всі у 2010 р.); В.С.Прокопчука «Шкільне краєзнавство», А.Г. Філінюка «Правові основи вищої школи», Ю.А. Хоптяра «Історія Росії (XVII ст.)» (всі у 2011 р.); О.М. Завальнюка, С.В. Олійника, С.В. Трубчанінова «Україна в період Другої світової війни», Н.О. Урсу. «Нариси з історії образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва Хмельниччини» (всі у 2012 р.); С.В. Трубчанінова «Історична географія України» (2013 р.) та ін.

Найбільший науковий доробок мають В.С. Прокопчук (167 публікацій), О.М. Завальнюк (164), О.Б. Комарніцький (118), Л.В. Баженов (91), В.О. Савчук (87), Н.О. Урсу (83), А.Г. Філінюк (67).

Низку публікацій краєзнавці опублікували у місцевих газетах. Зокрема, О.В.Будзей регулярно вів рубрику «Історія» в газеті «Подолянин». У цьому ж виданні з 2013 р. щоп'ятниці публікувалася краєзнавча сторінка «Кам'янецькі перехрестя» та рубрика «Видано в Кам'янці». В останній представлено чимало видань, присвячених історії краю. На сайті громадянської журналістики «ХайВей» (http://h.ua/art_geld.php?id=64539) упродовж 2013 року краєзнавець розмістив понад 200 матеріалів, в основному краєзнавчої тематики. На сайті «Вічний Кам'янець» упродовж року представлено понад 90 матеріалів краєзнавчої тематики (http://kampod.at.ua/publ/ znakhidki_vid_o_budzeja/33). Крім того, на цьому ж сайті було організовано конкурс – тематичне краєзнавче фотополювання за матеріалами книги Олега Будзея «Вулицями Кам'янця-Подільського».

Ряд членів міської організації були відповідальними редакторами, секретарями, членами редколегії 223 наукових збірників та покажчиків. У 2011-2013 рр. краєзнавці виступили рецензентами 126 наукових та навчальних видань.

Члени осередку працювали у складі спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (О.М. Завальнюк, Л.В. Баженов, С.А. Копилов, В.С. Прокопчук, І.В. Рибак, В.О. Савчук, А.Б. Задорожнюк), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (Л.В. Баженов), Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (О.С. Каденюк), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Н.О. Урсу), Львівської національної академії мистецтв (Н.О. Урсу). Остання є членом експертної ради Міністерства освіти і науки України.

У 2010-2013 рр. краєзнавці провели 62 рецензування, опонували 24 дисертації, написали 122 відгуки на автореферати дисертацій. У 2010-2014 р. захистили кандидатські дисертації аспіранти М.А. Печенюк (Л.М. Гавриленко, М.В.Стесюк, Т.П.Карпенко, М.В. Ярова), Л.В. Баженова (В.І. Петренко, С.М. Єсюнін, Ж.Б. Касап), Н.О. Урсу (І.С. Підгурний, Д.В. Костюк, І.А. Гуцул), О.М. Завальнюка (Ю.В. Олійник), С.А. Копилова (В.Д. Коцюк), А.Г. Філінюка (С.А. Сидорук), О.С. Каденюка (О.М. Палилюлько), В.О. Савчука (О.А. Посвістак), В.С. Лозового (А.І. Машталір), І.В. Рибака (О.М. Свідерська), В.С. Прокопчука (І.А. Ісакова).

Значна увага в осередку приділялася громадсько-науковій діяльності її членів. Зокрема, члени організації брали участь у рецензуванні конкурсних робіт членів МАН України, були членами журі цього конкурсу (І.В. Березіна, І.М. Конет, Н.О. Урсу, А.Л. Глушковецький, В.А. Дубінський, В.С. Лозовий, Л.А. Воронюк, Ю.А. Хоптяр, А.Б. Задорожнюк,

О.Б. Комарніцький, О.Л. Баженов, С.В. Олійник. В.В. Щегельський, В.А. Нестеренко, А.Г. Шулик).

У 2010 р. членами журі Всеукраїнського турніру юних істориків (м. Славута) виступили В.С. Лозовий, О.Б. Комарніцький, А.Л. Глушковецький, А.Ф. Гуцал, ІІ етапу Всеукраїнської шкільної олімпіади з історії – І.В. Рибак, Ю.А. Хоптяр, В.А. Дубінський. У 2011 р. головою журі історико-географічного відділення Хмельницького територіального відділення МАН України був В.С. Прокопчук, а Н.О. Урсу очолювала журі секції «Мистецтвознавство і журналістика». Крім того, В.А. Дубінський був членом журі ІІ етапу Всеукраїнської олімпіади з історії, а І.В. Рибак – IV-го етапу. І.В. Березіна входила до складу журі конкурсу дитячих творчих робіт, приуроченому Дню захисту дітей. Ю.А. Хоптяр оцінював, як член журі, роботи учасників обласного конкурсу наукових робіт, присвяченого 20-річчю Незалежності України. У 2012 р. головою журі секції «Мистецтвознавство» Хмельницького територіального відділення МАН України була Н.О. Урсу. Вона також очолювала журі міжшкільного конкурсу «Світ очима дітей» учнів художніх класів районних шкіл мистецтва. І.М. Конет був членом журі ІІ етапу Всеукраїнської олімпіади з математики студентів педагогічних університетів, IV етапу XX Всеукраїнського турніру юних математиків, заступником голови конкурсної комісії обласного конкурсу науково-дослідних робіт.

Варто відзначити потуги у напрямку шкільного краєзнавства В.С. Прокопчука, якому вдалося на початку 2011 р. у київському видавництві «Кондор» видати навчальний посібник «Шкільне краєзнавство», що має гриф Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. У травні 2011 р. це видання здобуло диплом переможця регіонального конкурсу на краще наукове дослідження в номінації «Монографії, підручники». Віктору Степановичу вдалося також впродовж року завершити розробку проблеми теорії і методики шкільного краєзнавства, результатом якого стала відповідна стаття у журналі «Краєзнавство» (2011. – №3. – С. 29-35). Стан, проблеми і пропозиції щодо діяльності МАН України подані у публікації в науковому збірнику «Шості педагогічні читання пам'яті М.М.Дарманського» (2011. – С. 115-117). Крім того, у 2010 р. В.С. Прокопчук брав участь у роботі круглого столу з проблем краєзнавства на базі Маківського НВК «ЗОШ І-ІІІ ступенів, колегіум» (2 листопада), відкритті музеїв письменника М. Магери у Дунаєвецькій районній бібліотеці (10 вересня), професора М.П. Чорнобривого в Нестеровецькій сільській бібліотеці Дунаєвецького району (17 вересня). У 2012 р. І.М.Конет та В.С. Прокопчук брали участь в організації та проведенні семінару «Учнівська науково-дослідна праця: форми і методи», яка відбулася 19 червня на базі Малієвецької ЗОШ Дунаєвецького району. Останній з них 26 квітня організував у м. Дунаївці семінар «Науково-методичні засади учнівського дослідництва». У 2011 р. В.С. Прокопчук і Л.В. Баженов виступили з доповідями на обласному семінарі організаторів манівського руху.

В.В. Гудима і В.В. Щегельський допомагали учням і вчителям шкіл, студентам, аспірантам, докторантам у підборі джерел та літератури із фондів навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Ці ж краєзнавці організували і проводили літні двотижневі етнологічні експедиції за маршрутами с. Смотрич Дунаєвецького району – с. Велика Яромирка Городоцького району (2010 р.), с. Велика Кужелова – с. Морозів (2011 р.), с. Рахнівка – с. Великий Жванчик (2012 р.), с. Голозубинці – с. Гута Яцковецька Дунаєвецького району (2013 р.) Хмельницької області. Вони проводили також заходи на відзначення календарних свят Катерини, Андрія, Наума, Миколая, «Вертеп». У 2012-2014 рр. краєзнавці організували виставку натільного одягу подолян (домоткані вишиті чоловічі та жіночі сорочки). В.В. Щегельський у 2011-2014 рр. брав участь в організації та проведенні майстер-класу із виготовлення «Різдвяної зірки», свята «Подільська Масляна», які відбулися на базі готельного комплексу «Сім днів». Спільно з бібліотекою університету краєзнавець 19 квітня 2011 р. провів літературно-краєзнавче свято «Дух українства у

предковічних звичаях та обрядах». 18 жовтня того ж року в експозиційній залі навчально-наукової лабораторії етнології було організовано урочистості з нагоди 15-річчя її науково-творчої діяльності. В.В. Щегельський був також учасником практичного семінару з українського автентичного фольклору, який відбувся 7 жовтня 2012 р. у межах проведення Хмельницького обласного відбіркового конкурсу XIII Всеукраїнського фестивалю сучасної та популярної музики «Червона рута». На запрошення дирекції фестивалю працював у складі журі, оцінюючи конкурсантів у жанрі українського автентичного фольклору.

Краєзнавці А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, П.А. Болтанюк, І.О. Старенький розробляли тему «Культура населення Середнього Подністров'я епохи раннього заліза». У липні-серпні 2011 р. вони провели дослідження археологічних пам'яток VIII-VI ст. до н.е. у районі сіл Іванківці, Спасівка, смт. Сатанів Городоцького району, проводилися археологічні розвідки у Кам'янець-Подільському і Чемеровецькому районах. Виявлено 9 нових поселень, які датуються епохами енеоліту і раннього залізного віку. П.А. Болтанюк проводив також археологічні розвідки в урочищі Татариська, а також на ділянці по вул. Польський ринок біля будинку №3. У серпні спільно з науковцями Львівського національного університету імені Івана Франка він проводив обстеження фундаменту вежі Нова Західна Старого замку. Тоді ж краєзнавець провів попереднє обстеження укріплень замку смт. Сатанів. П.А. Болтанюк надав інтерв'ю телеканалам «TVI» і «ICTV» про історію археологічних досліджень Старого замку, брав участь у зйомках відеоролика про нічну екскурсію по замку, передачі «П'ять причин відвідати Кам'янець» телеканалу «1+1».

У 2012-2013 рр. А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, П.А. Болтанюк, І.О. Старенький проводили дослідження археологічних пам'яток м. Кам'янець-Подільського, археологічну розвідку в околицях с. Смотрич Дунаєвецького району, с. Рихта та с. Теремці Кам'янець-Подільського району.

Краєзнавець Г.Б. Ківільша брала участь у підготовці матеріалів до опорного історико-архітектурного плану міста, зокрема, були визначені охоронні зони пам'яток архітектури на території НІАЗ «Кам'янець», внесено зміни та доповнення до переліку пам'яток Кам'янця-Подільського. Г.Б. Ківільша і Г.О. Осетрова брали участь у роботі по виявленню пам'яток архітектури міста та області. Зокрема, у 2011 р. вони оформили документацію для взяття на державний облік будинку волосної управи смт. Деражня, Аріанської каплиці с. Тихомель Білогірського району, палаців у с. Водички Хмельницького району, Пшездецьких (смт. Чорний Острів Хмельницького району). Ці ж краєзнавці регулярно надавали консультації з історії архітектурних споруд НІАЗ «Кам'янець».

Велику краєзнавчу роботу серед учнівської молоді проводила Л.А. Воронюк. Зокрема, у 2010 р. їй вдалося створити електронні засоби навчального призначення («Оборонні споруди Кам'янця-Подільського», «27 років Турецької Порти в Кам'янці-Подільському», «Вірменська община Кам'янця-Подільського»), відеопрезентації про споруди Старого міста («Католицькі святині міста», «Архітектурні пам'ятки XVII-XVIII ст. м. Кам'янця-Подільського», «Життя Софії Потоцької в Кам'янці-Подільському»). Краєзнавець розробила і описала екскурсійні маршрути в рамках експедиції «Історія міст і сіл України», а саме – м. Кам'янець-Подільський – с. Княгинин – с. Сімаківка («У вирі сторіч»), м. Кам'янець-Подільський – с. Китайгород. У 2011 р. Л.А. Воронюк була керівником учнівської експедиції по дослідженню біографій видатних українців, що проживали за кордоном. У 2011-2014 рр. керувала учнівською командою на змаганнях «Фут-квест», темою яких була «Спадщина Старого міста». У 2011 р. краєзнавець Л.А. Воронюк створила учнівсько-учительські проекти «Видатні кам'янчани», «Відома землячка Недільська Уляна Іванівна», «Т.Н. Яблонська і Кам'янець-Подільський». Л.А. Воронюк є автором фільму «Врятувати від забуття» про воїнів-афганців Кам'янеччини, який представила на Всеукраїнському конкурсів мультимедійних проектів. Вона взяла участь у телевізійній передачі ТРК «Поділля-центр», присвяченій подіям Великої

Вітчизняної війни на Хмельниччині. У 2012 р. Л.А. Воронюк створила власний сайт з портфолю досвіду роботи по залученню учнів до вивчення історії рідного краю «Славлю місто своє». Розробила навчальний проект з спецкурсу «Моє місто у ХХ – на поч. ХХІ ст.», була керівником і редактором пошуково-дослідницької роботи «А пам'ять – вічна, не вмируща», присвяченої 70-річчю визволення України, Кам'янця-Подільського. У квітні краєзнавець провела семінар для вчителів суспільних дисциплін міста «Інноваційна діяльність, як фактор самореалізації педагога» з елементами презентації досвіду краєзнавчої роботи серед учнівської молоді. У 2013 р. виступила керівником проекту «Війни закінчуються, а історія вічна» в рамках історичного конкурсу, організованого Львівським католицьким університетом на прикладі життя і діяльності воїна-інтернаціоналіста, кам'янчанина В.М. Кудрі, розробила комплексний історико-краєзнавчий, навчально-виховний проект «Ехо Перемоги», присвячений 70-річчю Перемоги на матеріалах учнівських досліджень на тему «Наш край не оминула війна». Л.А. Воронюк керувала творчими групами по створенню блогів учнями 7-х кл. на тему «Християнські святині міста», «Національні громади міста», провела похід вихідного дня в рамках туріади на Кармелюкову гору, у якому взяли участь учні 5-6-х класів.

П.А. Болтанюк у 2013 р. провів лекцію-екскурсію для учнів НВК №3 на тему «Археологія Подільського краю». Крім того, краєзнавець підготував та провів майстер-клас «Давні ремесла», прийняв участь у підготовці та проведенні міні-фестивалю експериментальної археології «Археологічний пікнік, брав участь в обговоренні нової редакції договору міської Ради по землекористуванню. Того ж року О.В. Будзей був учасником (виступив, відповідав на запитання) підсумкового заняття з навчальної практики студентів 350 групи спеціальності «Бібліотечна справа» у коледжі культури й мистецтв (12 грудня 2013 року). Крім того, краєзнавець поповнював фонди українського інтернет-видання «Вікіпедія». Досвід його роботи у цьому напрямку став корисним і популяризувався на сторінках газети «Комсомольская правда в Украине».

Краєзнавець З.М. Климишина надавала консультації щодо виконання тематичних запитів з генеалогії представникам США, Ізраїлю, Польщі, Росії, України, співробітникам Кам'янець-Подільського міського архіву та Державного архіву Хмельницької області, Хмельницького обласного осередку Всеукраїнського Товариства «Меморіал» імені Василя Стуса. У 2010 р. вона брала активну участь у відзначенні Дня Перемоги у благодійному центрі «Надія», а також у с.Косиківці Новоушицького району, здійснила краєзнавчі описи сіл Косиківці, Шелестяни, Струга, Борсуки Новоушицького району, смт. Нова Ушиця. У 2011 р. консультувала з питань історії Поділля вчителів шкіл сіл Струга і Косиківці Новоушицького району, працівників бібліотеки Новоушицького коледжу механізації сільського господарства, лікарів швидкої допомоги смт. Нова Ушиця, викладачів Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості, вчителів Кам'янець-Подільської ЗОШ № 8.

У 2010 р. завдяки старанням, насамперед В.А. Дубінського і Л.А. Воронюк було започатковано інтернет-сайт «Кам'янець-Подільський історичний», на сторінках якого публікувалися цікаві матеріали з історії міста. На сайті регулярно оголошувалися конкурси учнівських і студентських наукових робіт на історико-краєзнавчу тематику, кращі з яких відзначалися призами (у нагородженні брали участь В.А. Дубінський, О.Б. Комарніцький, В.В. Пагор). За їх результатами опубліковано 7 збірників.

У квітні 2010 р. було реалізовано ідею про створення І Кам'янець-Подільської історичної експедиції, ініціатором якої став заступник міського голови С.В. Бабій. Її здобутком слід вважати перевезення язичницького ідола з с. Пижівка Новоушицького району до Кам'янця-Подільського. Він поповнив колекцію історичного музею-заповідника.

Отже, за короткий час осередок краєзнавців із Кам'янця-Подільського провів чималу корисну роботу, яка влилася у загальний величезний доробок Національної спілки краєзнавців України.

Нові лауреати найпочеснішої премії в краєзнавстві

1 жовтня відбулося засідання Президії правління Національної спілки краєзнавців України. Серед іншого, на засіданні визначені Лауреати премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2014 року.

Нагороди Спілки краєзнавців – премія імені Дмитра Яворницького, премія імені академіка Петра Тронька і премія імені Героя України Михайла Сікорського – цього року вручаються без грошової винагороди. У додаток до дипломів і відзнак йдуть квитанції про переказ коштів на потреби Збройних сил України. Також члени Президії правління вирішили цього року не проводити гучних урочистостей з нагоди вручення головної краєзнавчої відзнаки: приїхати на місця, вручити премії в робочій атмосфері, серед трудових колективів. І в цьому були одностайні.

Лауреатами премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України 2014 року стали:

Володимир Атаназійович Качкан – завідувач кафедри українознавства, доктор філологічних наук, професор, академік, Заслужений діяч науки і техніки. Член ради обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка; правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України, редколегій журналів «Українознавець», «Галичина», «Обрії», «Перевал», «Літопис Бойківщини» (США-Україна), низки серійних видань енциклопедичного характеру, зокрема «Українська журналістика в іменах».

Автор 80 книжкових видань: монографій, художніх і документальних творів, новел, оповідань, есеїв, повістей, романів, поезій, понад двох тисяч публікацій у журнально-газетній періодиці в Україні, інших країнах.

Упорядник кількох фольклорних збірок народних пісень (у записках М. Павлика, О. Маковея), тематичних збірників, антологій з української літератури, зокрема про творчість М. Павлика. Випустив у світ книгу «Журавлі повертаються.: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого».

Віктор Петрович Коцур – ректор Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», член Президії правління Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник освіти України.

Автор численних історико-краєзнавчих розвідок, майже 500 наукових та науково-публіцистичних праць. До кола наукових інтересів В. П. Коцура входять історія та історіографія історії України 1920-30-х рр., актуальні проблеми педагогіки, навчання і виховання студентської та учнівської молоді.

Його статтям та монографічним дослідженням завжди притаманний історико-краєзнавчий контекст – це стосується історії окремих вулиць, проблеми краєзнавчої підготовки майбутніх учителів історії, освіти і культури Переяславщини та Київщини, переяславського соціуму на різних відтинках історичного розвитку міста і регіону, особистості останнього запорізького кошового Петра Калнишевського, тощо.

Одним із аспектів краєзнавчої роботи В.П. Коцура була його тісна співпраця з видатним краєзнавцем, Героєм України, директором Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» М.І. Сікорським. Завдяки їх спільним зусиллям народилася ціла низка проектів, що були успішно втілені в життя.

Завдяки В.П. Коцуру знайшло належне увічнення пам'яті М.І. Сікорського. Незаперечною заслугою В.П. Коцура перед краєзнавчим загалом, українським суспільством є заснування премії імені Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України, якою за активну, плідну роботу відзначаються краєзнавці, музейники, пам'яткоохоронці України.

За ініціативи В.П.Коцура започатковано проведення історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» (7 листопада 2012 р.) на пошану пам'яті видатного охоронця української старовини, Героя України М.І. Сікорського.

Василь Миколайович Мельниченко – професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, кандидат історичних наук, голова правління Черкаської обласної організації, член Президії правління НСКУ.

Впродовж тривалого часу проводить дослідницько-пошукову роботу з питань історичного краєзнавства. Приділяє увагу пам'яткоохоронним та історико-географічним аспектам.

Автор книги «Шевченкіана Черкащини», шевченкознавчих праць, циклу газетних матеріалів про діяльність Черкаської Думи у XIX ст., історію Черкас від найдавніших часів, розвиток чумацтва в краї понад 100 наукових та науково-методичних публікацій.

Євген Букет

Наукова інформація

Михайло Степаненко (м. Київ)

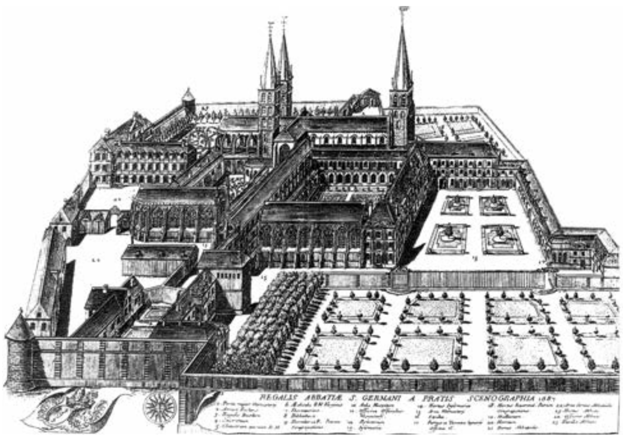
Берестечко в Парижі

I

У 1700 році в Кельні були опубліковані «Мемуари месьє Шарля де Баатца сеньйора Д'Артаньяна, капітан-лейтенанта першої роти мушкетерів короля», які стали документальною основою для всесвітньовідомого роману Олександра Дюма «Три мушкетери».

Серед багатьох зафіксованих в «Мемуарах» подій (до речі, значно відмінних від подій описаних в романі) є досить цікава новела про перебування в Парижі однієї з головних діючих осіб українсько-польської війни середини XVII ст., а саме Короля Польщі Яна II Казимира (1609-1672).

Почнемо цитатою з мемуарів: «Казимир, Король Польщі з дому Палатин, зрікся корони так само, як і королева Швеції. Вони до цього були примушені, хоча й намагались зробити собі честь цим зреченням… Перед тим, як стати королем він був єзуїтом, потім Кардиналом, а ці дві іпостасі не такі вже й протилежні сану Короля, тому що бути єзуїтом або Кардиналом означає, звичайно, бути переповненим пихою, а часто й схильністю до різноманітних інтриг… Казимир, увірувавши, що Дім Конде йому зобов'язаний за його попередні послуги цьому Дому, звернувся до месьє Принца з проханням надати йому захисток у Франції. Принц де Конде … домігся від Короля не тільки те, що просив його Казимир, але ще й два значних абатства для нього, зокрема й таке як Сен-Жермен-де-Пре, що давало не менше 80 тисяч ліврів ренти на рік».

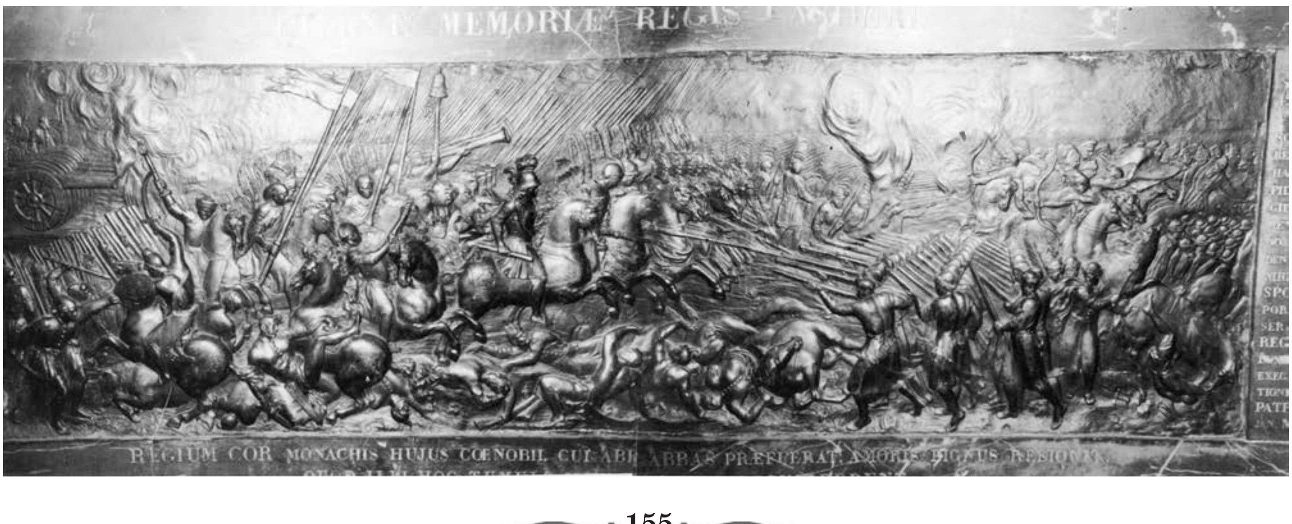
Після зречення від польської корони Казимир у 1668 р. переїхав до Парижу, де і помер на початку 1672 року. Похований він був в абатстві Сен-Жермен-де-Пре в самому центрі французької столиці. Саме це поховання і буде однією з тем пропонованого дослідження.

II

Після смерті Казимира в каплиці абатства, де відбулось його поховання було зведено надгробок у вигляді скульптурної композиції, яка складалась з пам'ятника королю та металевого барельєфу з зображенням моменту битви між козаками і поляками під Берестечком. По обидві сторони барельєфу знаходяться мармурові стели з текстом панегіричної епітафії, присвяченої життю Казимира.

Наводимо цей текст в перекладі з латини:

Дарунок божественним тіням.
Вічній пам'яті короля Казимира.

Після всіх щаблів слави і здійснених героїчних звершень нехай навіки спочине тут шляхетний Йоган-Казимир – король Полонії та Швеції.

Наймолодший з родини Вазатенсів могутньої династії Ягелонів він був високоосвіченим, хоробрим, благочесним. Знав мови багатьох народів, в битвах перемагав, доля була до нього прихильною. В сімнадцяти боях і сутичках з ворогами отримував перемоги: підкорив московітів, шведів, бранденбуржців, татар, козаків та інших заколотників.

Всі двадцять років свого правління був милостивим і поблажливим батьком для підданих і всі двадцять років був творцем своєї долі.

Він відзначався хоробрістю і щирим благочестям, більш завзято служив Небу ніж Землі. Був покровителем і захисником монастирів і лікарень Варшави. Його діти народжувались в законному шлюбі. На жаль, всі вони померли. Сам ще не був великим, коли помер старший син, без молодшого його славетний рід скінчився.

Щоб його не вважали королем, який не шанує Бога Христа, ним в Литві були зруйновані святині кальвіністів, а їх спільників вигнано.

Сенат Полонії повернув до католицької віри аварійські секти, упорядкував церковні общини, щоб вони притримувались Законів, які Король проголосив «правом народів».

За його благочесні дії Папа Олександр сьомий надав Казимиру священе ім'я «Правовірний».

Своїми подвигами він досяг найвищої слави, але після всіх звершень вирішив у 1668 році відмовитись від престолу.

Сльози прощання текли по обличчю Короля. Він оплакував долю свого батька, який в кінці життя був відсторонений від влади. Таким віщим було почуте пророцтво.

Він залишився в пам'яті живих не так своїми перемогами в битвах як повагою і любов'ю до Вітчизни.

Як абат він правив службу з натхненням, його королівське серце стало для ченців святинею.

Помер Король від ран на 17 день січневих календ у 1672 році. В Заповіті сказано, що могильний притулок йому збудують Мойри».

Автором цієї надзвичайно цікавої латиномовної епітафії був чернець абатства Дельфо. Щодо творців скульптури Короля та барельєфу то ними були відповідно скульптори Сієр де Марсі та Жан Тібо – фахівці найвищого класу. Фінансування робіт забезпечували найближчі родичі Яна-Казимира Анна Гонзаго та герцог д'Енгієн.

III

А тепер повернемось на двадцять чотири роки назад у незабутній 1648 рік. Незабутній для Яна-Казимира, тому що саме цього року його було обрано королем Польщі. Але цей рік незабутній також і для України. 1648 року почалось козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького за визволення України від польсько-шляхетського панування.

Слід зазначити, що попередником Яна II Казимира на польському престолі був його рідний брат Владислав IV Ваза (1595-1648), який намагався залагоджувати конфлікти між православними і католиками, уникати загострення міжнаціональних протиріч в Речі Посполитій.

В зв'язку з цим, цікавою сторінкою історії є його взаємини з Богданом Хмельницьким. Саме за сприяння Владислава у 1644 році відбулися перемовини Богдана Хмельницького з французьким послом при варшавському дворі графом де-Брежі щодо запрошення запорозьких козаків на французьку службу. У вересні 1644 року він сповістив першого міністра Франції кардинала Мазаріні, що «у запорожців є нині дуже здібний полководець Хмельницький, його тут при дворі поважають, я буду бачитися з ним». Ще через місяць де-Брежі повідомляє: «Цими днями був у Варшаві один з старшин козацької нації, полковник Хмельницький, про якого я писав Вашій емінеції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна в латинській мові. Що стосується служби козаків у його величності[1], то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі».

У квітні 1645 року Богдан Хмельницький прибув до Франції, де вів перемовини з місцевим командуванням щодо запрошення на французьку службу 2500 запорозьких козаків. Як окремий підрозділ козаки брали участь в облозі та штурмі Дюнкерка під керівництвом

[1] Мається на увазі король Франції Людовик XIV.

герцога д’Енгієна (який після смерті батька у 1646 році став носити титул принца Конде). Тому не дивно, що у 1655 році під час зустрічі з французьким агентом, який приїхав до України, Хмельницький з приємністю згадував дні, які провів у Франції, розпитував про принца Конде, як про «свого старого вождя».

На відміну від Короля Владислава IV, який вважався мудрим політиком, Ян-Казимир мав погану репутацію, «як чоловік безголовий, ні до чого нездатний, в учинках своїх непрогнозований, по теперішньому кажучи – справжній психопат»[2]. Але серед багатьох польських магнатів була надія, що іменем такого нездатного короля, можна буде правити далеко легше, «ніж іменем його серйозного, ділового брата, що мав репутацію чоловіка дуже ощадного, рахункового і доброго господаря»[3].

IV

Незважаючи на те, що запорозьке козацтво у 1648 році на виборах Короля Польщі підтримало кандидатуру Яна II Казимира, покладаючись на його обіцянки рахуватись як з соціальними, так і з релігійними прагненнями українського суспільства, сподівання ці виявились марними[4].

Подальші події показали, що справжньою метою польської влади в особі Яна II Казимира та його оточення (в першу чергу впливових магнатів та верхівки католицького духовенства) було знищення козацтва, ліквідація православ’я і подальше нещадне поневолення українського народу.

Тому наступна польсько-українська війна була неминучою, а битва під Берестечком стала однією з найзапекліших і найграндіозніших баталій як цієї війни так і всієї європейської історії XVII століття.

І дійсно, в битві під Берестечком в червні 1651 року зійшлись дві величезні армії (українсько-татарське військо налічувало більше 160 тисяч чоловік, польське біля 200 тисяч) і, незважаючи на поразку і відступ українських військ (обумовлених втечею татар), подальше просування поляків на українські землі було призупинене і боротьба за незалежність продовжувалась ще з більшим завзяттям.

V

В XX століття на честь полеглих на берестецькому полі козаків було побудовано меморіальний комплекс «Козацькі могили»[5].

Головною частиною цього меморіального комплексу стала Георгіївська церква, збудована як храм-мавзолей. Тут у саркофазі та в нішах стін підземної частини церкви знайшли свій останній спочинок сотні полеглих в битві козаків.

Розписані на біблейні теми інтер’єри церкви (художник Іван Іжакевич (1864-1962) та живописці Києво-лаврської художньої майстерні) викликають естетичне захоплення. На жаль, не збереглись картини І.Їжакевича присвячені самій битві.

На відміну від меморіалу «Козацькі могили» меморіал Яна II Казимира в абатстві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі присвячений лише одній особі – самому монарху. В той же час, барельєф, на якому реалістично зображено битву під Берестечком, є не тільки твором образотворчого мистецтва, але й унікальним історичним документом XVII століття, свідоцтвом боротьби українського народу за свободу і незалежність. Документом, який майже невідомий як в історичній так і в мистецтвознавчій українській літературі.

VI

Батальний жанр в творчості французьких художників і скульпторів XVII століття був надзвичайно популярним. Після приходу до влади у 1661 році Людовика XIV і створення Королівської Академії живопису і скульптури головною вимогою до професійних митців

---

[2] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. VIII. – К., 1995- С.102.

[3] Там само.

[4] Симптоматично, що в українських православних Літургіях в 50-х роках XVII століття обов’язково співалась «здравиця» Королю Казимиру: «Утверди, Боже православную християнськую віру, соблюдай, Господи во здравії Великого Короля Казимира». (На ці «Літургії» звернула мою увагу музикознавець Олена Шевчук).

[5] В червні 1991 року на відзначення 340-річчя Берестецької битви на цьому полі вперше зібрались сотні тисяч українців для вшанування козацьких героїв.

стає обов'язкове прославляння державницьких діянь Короля і його військових перемог. Під керівництвом Директора Королівської Академії Шарля Лебрена (1619-1690), який водночас був головним художником і декоратором Версалю, працювало біля 250 живописців, скульпторів, граверів і майстрів художніх ремесел. Сам Ш.Лебрен супроводжував Людовіка XIV в його військових походах і відобразив батальні події з участю короля в своїх картинах і гобеленах. На мій погляд, саме з цієї школи «офіціозного класицизму» Ш.Лебрена і вийшов талановитий французький скульптор XVII століття Жан Тібо – автор барельєфу «Битва під Берестечком». Хоча в його творчості простежуються і впливи інших майстрів: від великого Леонардо до видатного французького скульптора П'єра Пюже (1622-1694).

VII

Тепер про сам твір.

Складна, багатофігурна композиція барельєфу була виконана автором з професійною ретельністю і відмінним смаком. Ж.Тібо органічно поєднав масштабність панорами бою з увагою до найдрібніших художніх деталей (реалістичних зображень людських тіл, зброї, коней, одягу, порохового диму, прапорів, музичних інструментів). Драматичний контраст між пафосом наступаючої польської кавалерії і непохитним протистоянням цьому наступу козацької піхоти, втеча татарського війська і трагізм гинучих людей і коней – весь цей комплекс подій майстерно переданий автором барельєфу і об'єднаний ним в єдине гармонійне ціле. Фахова досконалість і реалістичне відображення героїки і трагедії битви ставить цей барельєф в один ряд з найкращими творами європейського образотворчого мистецтва XVII століття.

VIII

P.S. Тепер повернемось до історії самого абатства. Його заснування пов'язане з іменем франкського короля Хільдеберта (511–558) – сина засновника держави франків Короля Хлодвіга (481-511). У 542 році під час війни з вестготами в Іспанії Хільдеберт вивіз з Сарагоси унікальну християнську реліквію – Туніку святого Вінценція, який був замордований під час переслідування християн при римському імператорі Діоклетіані. На честь цього святого Хільдеберт побудував в Парижі базиліку св.Вінценція, в якій і був похований 558 року. Ця базиліка стала основою абатства Сен-Жермен-де-Пре. В різні часи абатство було місцем поховань не тільки королів, але й видатних французьких вчених і діячів культури. Тому не дивно, що поряд з надгробком Яна-Казимира знаходяться меморіальні плити філософа Рене Декарта та поета Ніколя Буало. Щодо Яна-Казимира, то його тлінні останки пізніше було перевезено до Кракова і перепоховано на Вавелі в усипальні польських королів. В історії Польщі він залишився як один з найневдаліших і найбездарніших керівників держави. Як зазначає історик Д. Бантиш-Каменський «під його владою Польща понесла величезні втрати: козаки приєднались до Росії, Бранденбургу віддана верховна влада над Прусією, втрачені Ліфляндія, Естляндія та Смоленське, Сіверське, Чернігівське князівства». А все починалось з немовби переможної битви під Берестечком.

Джерела та література

1. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – История Малой России. – К., 1993. – 625 с.

2. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. VIII. – К., 1995. – 856 с.

3. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів, 1990. – 408 с.

4. Літургія св. Йоана Златоустого. – Львів, 2008.

5. Літопис Самовидця. Видання підготував Я.І.Дзира. – К., 1971. – 208 с.

6. Мемуары мессира Д'Артаньяна. – М., 1995.

7. *Рославец Е.Н.* Живопись Франции XVII–XVIII веков. – К., 1990.

8. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид., доп. и переоб. – К., 1995. – 623 с.

9. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., 2002.

11. Polak Zwiedza Paryz, Winczakiewicz Jan, editeur librairie polonaise a Paris, 1992.

10. Saint-Germain des-Prés, Alain Erlande – Brandenburg – Anne – Bénédicte Mérel – Brandenburg, editions Gisserot. 2001.

Шаміль Акічев (м. Конотоп)

V Конотопські читання

26 вересня 2014 р. у великій виставковій залі Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського відбулася важлива для науковців, краєзнавців і широкої громадськості подія – П'яті «Конотопські читання», присвячена 180 річчю від дня народження нашого земляка, видатного історика Лівобережної України О.М. Лазаревського та 355-річниці Конотопської битви 1659 року. У заході взяли участь не тільки зацікавлені особи з Конотопа, але й науковці, співробітники музеїв та бібліотек з Києва, Батурина, Ніжина, Сум, Глухова, Чернігова,Чугуєва, Путивля, Бахмача. Обговорювалися різноманітні питання археології, етнографії, історії та культури Північно- Східної України.

З привітальним листом до учасників наукової конференції звернувся голова Сумської обласної організації Національної Спілки краєзнавців України О.М. Корнієнко. Розпочалося засідання з виступу директора Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського А.І. Мокроусова. Доповідач розповів про історію місцевого краєзнавчого музею та історію проведення «Конотопських читань». Започатковані у 2009 році відділом культури і туризму Конотопської міської ради та Конотопським міським краєзнавчим музеєм ім. О.М. Лазаревського «Конотопські читання» були присвячені питанням дослідження історії, археології, музеєзнавства, етнографії, краєзнавства, культури та природи Лівобережної України та Конотопщини. За п'ять років роботи цих наукових конференцій в них взяли участь і виступили науковці, музейники, краєзнавці, педагоги, студенти з різних міст України. Цього року майже 30 учасників читань виступили з доповідями з історії науки і техніки, культури і історії, мистецтва та історії медицини. Наукові читання відкрила заступник Конотопського міського голови Шерудило Т.М., привітала учасників читань, підкреслила їх значення для розвитку краєзнавства і культури на Сумщині та Конотопщині і вручила директору ТОВ «ТК «Зурбаган» Рошковану А.Г. подяку заступника міського голови за фінансову підтримку у виданні збірки доповідей учасників цьогорічних читань. Завідувач відділу культури і туризму Конотопської міської ради Шинкаренко О.В. також привітала гостей і запропонувала брати участь у подальших читаннях. Серед гостей цьогорічних читань були науковці, бібліотекарі, музейники, журналісти і краєзнавці, педагоги та учні гімназії – члени Конотопського відділення МАНУ.

Були виголошені наступні доповіді: Акічев Ш.М. (м. Конотоп) «Наш край напередодні війни»; Гамалія В.М. (м. Київ) «Роль громадівського руху на Лівобережній Україні у розробці української наукової мови»; Гончаров О.П. (м. Київ), Петровський А.І. (м. Київ) «Видатний вчений, педагог, особистість: до 250-річчя від дня народження М.Ф. Берлинського»; Калашник Є.С. (м. Київ) «Козацькі містечка Полтавського полку: проблеми антропогенного впливу на пам'ятки історії та культури»; Костюк Г.Г. (м. Київ), Луговський А.Г. (м. Київ), «А.М. Утевський – заслужений діяч науки УРСР»; Кривобок О.П. (м. Ніжин), Мазурик О.В. (м. Ніжин), Марченко В.С. (м. Ніжин) «Замощення вулиць Ніжина наприкінці XIX – на початку XX ст.»; Куций А.В. (м. Конотоп), Куций С.А. (м. Конотоп) «Конотопщина на Всеросійській виставці 1896 р. та Всесвітній виставці 1900 р.»; Лєпьошкіна О.М. «Путивльська сторожова служба в XVI-XVII столітті»; Несвідоміна Н.В. (м. Конотоп), Капустіна І.М. (м. Конотоп) «З історії Вознесенської (Сорокосвятської) церкви м. Конотоп»; Нікітін В.Г., Нікітін Ю.В. (м. Конотоп) «Лікарі Конотопщини – ініціатори нових форм і методів підготовки медиків середньої ланки»; Побожій С.І. (м. Суми) «Грищенко як художник і теоретик мистецтва»; Подоляка Н.С. (м. Суми) «Приватні бібліотеки Сумщини як ретранслятори культурної спадщини регіону та його історичної пам'яті»; Пушенко В.О. (м. Бахмач) «Млинарство як основа етнокультурної спадщини українського народу»; Рева Л.Г. (м. Київ) «Олександр Матвійович Лазаревський.

Біографічні відомості»; Руда С.П. (м. Київ), Гамалія К.М. (м. Київ) «Становлення садово-паркового будівництва у Лівобережній Україні»; Руденок В.Я. (м. Чернігів), Новик Т.Г. (м. Чернігів) «Зникла печерна обитель. До проблеми існування давньоруського Онуфріївського печерного монастиря на Болдиних горах у Чернігові»; Соколов В.В. (м. Київ), Куций А.В. (м. Конотоп), Куций С.А. (м. Конотоп) «Технічне оснащення хат-лабораторій в працях М. Кудлая»; Стрикун Т.М. (м. Бахмач) «Технічно-конструктивні характеристики стовпових вітряків та термінологія борошномельного виробництва Бахмаччини у І пол. ХХ ст.»; Терех М.І. (м. Батурин), Нікітін В.Г. (м. Конотоп) «Роль лікарів у проведенні земської медичної реформи 1864 року у Конотопському повіті Чернігівської губернії»; Тригуб О.О. (м. Чернігів) «З історії ліквідації Чернігівської фортеці. Розкопування фортечного валу в 1804-1807 рр.»; Часницький М.М. (м. Глухів) «Герої Радянського Союзу – наші земляки»; Шевченко О.О. (м. Чугуїв) «Репин и Драгомиров – история взаимоотношений»; Шульга В.І. (м. Конотоп) «Матеріали по особливості місцевої лексики Конотопського району»; Шутко С.Ю. (м. Батурин) «До вивчення батуринської артилерії»; Юрченко А.В. (м. Чугуїв) «Популяризація збірки «Археологія» з фондів КЗ «Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна» через виставки та музейні заняття з циклу «Найдавніше минуле краю»; Якубова Т.А. (м. Київ) «Конотопська битва в польській історіографії (За матеріалами польського фонду НБУВ)»; Яловець І.С. (м. Путивль) «Середньовічний меч з експозиції Путивльського краєзнавчого музею».

Ці доповіді і документальні матеріали увійшли до збірника накладом 100 примірників, якій отримали того ж дня учасники конференції. Значна частина опублікованих статей узагальнює досвід краєзнавчої та наукової роботи. Видання розраховане, як на фахівців: істориків, археологів, пам’яткознавців, музеєзнавців, вчителів історії тощо, так і на широке коло читачів – усіх, хто цікавиться пам’яткознавством, музеєзнавством, історією і культурою України і рідного краю

Матеріали збірника будуть корисними науковцям і краєзнавцям з метою подальшого дослідження у галузі історичного краєзнавства, вчителям історії, студентам, учням та всім, хто шанує історичне минуле України.

Конференція засвідчила значний інтерес істориків до історії рідного краю і України в цілому. Учасники конференції висловили думку про доцільність традиції проведення «Конотопських читань». Було вирішено провести у жовтні 2015 року наступні «VI Конотопські читання» і присвятити їх 185-річчю від дня народження нашого земляка, генерала М.І. Драгомирова та 115-річчю створення Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського.

Всі учасники читань відзначили високий рівень організації конференції і висловили подяку її оргкомітету. Після офіційного закриття конференції учасники читань мали змогу оглянути оновлену експозицію краєзнавчого музею.

УДК 94 (477.7) (063)

Валерія Цубенко, Людмила Латишева (м. Одеса)

ІІ міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (25–26 вересня 2014 р., м. Одеса)

У сучасній історичній науці все більшого значення набуває вивчення особливостей політичного, соціально-економічного та культурного розвитку окремих регіонів країни. У цьому зв'язку наукові дослідження Півдня України у своїй сукупності дають глибоке і всебічне пізнання краю, уявлення про проблеми, які потребують вирішення. Усвідомлення важливості окремих регіонів, їх історії у загальному контексті зумовлюють актуальність даної проблематики для сьогодення.

Розгляду та обговоренню цих складних, іноді дискусійних, питань було присвячено ІІ міжнародну науково-практичну конференцію «Південь України у вітчизняній та європейській історії», яка відбулася в одеському Будинку вчених на базі Одеської державної академії будівництва та архітектури (ОДАБА) 25–26 вересня 2014 року. Дана конференція мала широкий науковий резонанс. Серед дослідників – провідні фахівці вітчизняної та зарубіжної науки ближнього і дальнього зарубіжжя: представники Азербайджану, Китаю, Молдови, Польщі, Росії. Україна представлена науковцями з Дніпропетровська, Ізмаїла, Києва, Кіровограда, Миколаєва, Одеси, Полтави, Харкова, Херсона, Хмельницька та інших міст. У роботі конференції взяли участь близько 70 вчених, серед яких представники провідних науково-дослідницьких центрів, заслужені діячі науки і техніки, 7 членів-кореспондентів, провідних наукових співробітників академій наук Азербайджану, Росії, Молдови, України; 17 докторів історичних, технічних, юридичних наук; 26 кандидатів історичних, філологічних, педагогічних наук, архітектури, мистецтвознавства; аспіранти, магістри, студенти вищих навчальних закладів і наукові працівники музеїв і бібліотек (Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького), керівники адміністративних установ. Ініціатором і організатором проведення заходу виступила кафедра українознавства ОДАБА (завідувач кафедри, д. і. н., проф. В. Л. Цубенко).

Програму конференції було розміщено на інформаційних сайтах у мережі Інтернет. Основні теми, які були розглянуті в рамках конференції, пов'язані з актуальними проблемами історії розвитку Півдня України.

Конференція відкрилася привітаннями до її учасників проректора з науково-педагогічної роботи ОДАБА, д. т. н., проф., Заслуженого діяча науки і техніки України І. В. Барабаша і д. і. н., проф., члена-кореспондента Національної академії наук України, заступника директора з наукової роботи, завідувача відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України, голови національної спілки краєзнавців України, Заслуженого діяча науки і техніки України О. П. Реєнта.

Серед почесних гостей з вітальним словом виступили О. Ф. Ботушанська – Заслужений працівник культури України, повний кавалер ордена княгині Ольги, директор Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького, Ю. А. Работін – голова Одеської регіональної організації Національної спілки журналістів України, Заслужений журналіст України. На пленарному засіданні було розглянуто широке коло актуальних наукових проблем. Пленарне засідання відкрила змістовна й цікаво подана доповідь «Перша Світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України» одного з авторитетніших сучасних дослідників цієї проблеми, д. і. н., проф., член-кор. НАН України О. П. Реєнта (Київ). Він проаналізував універсальні масштаби й демографічні втрати Великої війни 1914–1918 рр., виділив найголовніші «українські аспекти». Аналізуючи ті події, доповідач провів паралелі з сучасною політикою наступу «російського миру», обумовленого нашою внутрішньою слабкістю, незавершеністю формування української як етнічної, так і політичної нації.

Першій світовій війні присвячена також доповідь «Мемуаристичні образи боротьби за фортецю Пшемишль у період І Світової війни, в трактуванні суспільств міст західної Галичини:

Тарнова, Жешува і Ярослава» ректора Державної вищої економіко-технічної школи імені Броніслава Маркевича в м. Ярославі (Польща), професора Вацлава Вєржбєнєца та доктора наук Іренеуша Томаса.

Завідувач кафедри українознавства ОДАБА В. Л. Цубенко і Д. В. Цубенко (Одеська гімназія № 8) у доповіді «Соціальний склад та чисельність учнів Одеської школи десятників будівельної справи (1891–1917)» на основі багатого архівного матеріалу доводять наукове, освітнє та соціальне значення досліджуваної теми, її актуальність.

«Про історіографію Народного Руху України», якому в цьому році виповнилося 25 років, доповів д. і. н., проф., Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету Г. І. Гончарук. Кафедра стала науковим центром досліджень історії Руху в Україні. Головним висновком цих досліджень стало твердження, що незалежність України – найважливіше досягнення Народного Руху України.

Одеський історик, д. і. н., проф., проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри історії України ОНУ імені І. І. Мечникова В. М. Хмарський у своїй доповіді «Випускники історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова – співробітники Інституту історії України НАН України» називає багатьох видатних українських істориків, які працювали лише в Інституті історії України НАН України (багато випускників істфаку ОДУ імені І. І. Мечникова працювали і в інших Інститутах НАН України). Серед яких найтитулованіші – І. О. Гуржій, С. В. Кульчицький.

З цікавою доповіддю «Табори НКВС СРСР для іноземних військовополонених на Одещині (липень 1944-го – травень 1945 р.)» виступив д. і. н., проф., завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова О. В. Потильчак. На основі великих архівних матеріалів НКВС СРСР та їх аналізу він довів, що на території Одещини в завершальний період війни було організовано два стаціонарні виробничі табори для військовополонених. На відбудові промислових, оборонних та інших об'єктів працювало близько 16 тис. їх контингенту.

Про «Етапи та особливості забудови Куяльницького курорту у XIX – на початку XX ст.» доповів к. і. н., виконувач обов'язків начальника управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації Ф. Ф. Стоянов.

Начальник управління з питань охорони об'єктів культурної спадщини виконавчого комітету Одеського міської ради А. І. Шелюгін розповів про проблеми реставрації карантинної аркади і башт у парку імені Т. Г. Шевченка м. Одеси.

Актуальній тематиці – збереженню архітектурної спадщини Одеси як цінної частини європейської культурної спадщини, заходів щодо її консервації та наукової реставрації присвячена доповідь «Перлина архітектурної спадщини Одеси» − д. т. н., проф., член-кор. Академії архітектури України, дійсного члена Нью-Йоркської академії наук, завідувача кафедри архітектурних конструкцій, реставрації і реконструкції будівель, споруд та їхніх комплексів Одеської державної академії будівництва та архітектури В. А. Лісенка і асистента тієї же кафедри Ю. О. Письмака.

Майже всі доповіді супроводжувалися демонстрацією ілюстративного матеріалу. Обговорення доповідей дискусії продовжувалися і під час перерви на відпочинок і брейк-каву в затишному садочку Будинку вчених.

Подальша робота конференції продовжувалася у 4-х секціях, тематика яких охоплювала широкий спектр актуальних наукових проблем соціально-економічної, політичної та військової історії Півдня України; охорони і збереження культурно-історичної спадщини регіону. Окрема увага приділялася видатним постатям минулого, а також питанням історії та сучасності мовознавства.

Коло тем, які було розглянуто в процесі роботи найбільш представницької першої секції: «Дискусійні питання соціально-економічної, політичної та військової історії Півдня України», охоплювало велику кількість проблем, викладених у 27 доповідях провідних вітчизняних і іноземних науковців.

Їх можна згрупувати за трьома основними напрямками:

1) соціально-економічні;

2) суспільно-політичні та військові;

3) національно-культурні і етнічні аспекти розвитку Півдня України з давніх часів і до сьогодення.

Дослідження соціально-економічного напрямку головним чином торкаються розвитку Півдня України XVIII − початку XX ст. Серед доповідачів багато молодих учених. «Норма-

тивно-правова база регулювання фіскальної політики російського царату на півдні України (друга половина XVIII – початок ХХ ст.) знайшла відображення в наукових розвідках аспіранта кафедри суспільних наук та документ ознавства Кіровоградського національного технічного університету І. П. Чайки.

Про багатогранну плідну діяльність відомого одеського діяча, вченого- економіста, демографа, статистика-просвітника А. С. Бориневича, який активно сприяв розвитку Одеського регіону, розповіла в своїй доповіді «Розвиток Одеського статистичного бюро під керівництвом А. С. Бориневича» О. І. Ісаєва – аспірант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

З процесом активного економіко-демографічного освоєння Півдня України пов'язаний період становлення тут митної справи. Про її плідну діяльність протягом століття розповіли в роботі «Митне відомство Одеси» А. В. Каленська – к. і. н., викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, і А. Ю. Каленська – бакалавр обліково-економічного факультету Національного університету державної податкової служби України.

Цікавий матеріал представила в своїй доповіді «Дослідження Півдня України в роботах А. Скальковського» В. І. Ковальчук – студентка Інституту соціальних наук ОНУ імені І. І. Мечникова. Вона розкрила визначну роль А. Скальковського в створенні комплексної історії краю.

Питання благоустрою Одеси, замощення вулиць, спорудження тротуарів у першій половині ХІХ ст. знайшли висвітлення у праці І. М. Гуляновича «Будівництво доріг в Одесі в дореформений період: загальні тенденції».

Проблемам, пов'язаним з історією сільського господарства, присвятили доповіді: доктор наук Петро Мазіаж − Державний коледж технології та економіки в м. Ярославі (Польща) «Деякі особливості І етапу процесу зміни аграрної структури в Польщі в історичному трактуванні», а також І. М. Мєзєнцева – старший викладач кафедри українознавства ОДАБА «Періодизація діяльності Товариства сільського господарства Південної Росії та його роль у суспільному розвитку Південної України».

Стрімкий розвиток торгівлі, транспортної системи, іноземних інвестицій на Півдні України у пореформений період, викликані зростаючими потребами ринку, стали темою дослідження «Індустріальні підприємства Херсонської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» випускниці аспірантури ОНУ імені І. І. Мечникова В. В. Сугак.

Про «Проблеми введення та діяльність інституту податних інспекторів на Півдні України (1885–1914 рр.)» розповіла аспірант кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету Л. В. Годунова.

К. е. н., доцент кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету С. В. Орлик доповіла про «Особливості оподаткування в південній Україні в роки Першої світової війни».

Виступи, які стосувалися суспільно-політичної та військової тематики, охоплювали період від Х ст. до Першої світової війни. Серед них доповідь д. ю. н., професора кафедри адміністративного права Класичного приватного університету (Запоріжжя) С. В. Пєткова «Святослав Ігорович: питання, загадки, гіпотези, життєписи великого князя». Дослідник історії раннього середньовіччя у Північному Причорномор'ї планує нові експедиції на славетний острів Хортицю, щоб найти відповідь на питання: чи існував у реальності князь Святослав; як він виглядав; чи можемо ми використати твори мистецтва для відтворення образа князя-воїтеля Святослава.

К. і. н., доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського В. А. Пархоменко на матеріалах мемуаристики показав «Суспільно-політичне становище в Галичині на початку Першої світової війни (за матеріалами мемуаристики)» − марне сподівання українського населення імперії Габсбургів отримати автономію, не кажучи вже про незалежність.

Цікавий матеріал про діяльність німецької розвідки напередодні і в ході Першої світової війни на Чорноморському флоті Росії містила доповідь д. і. н., проф., завідувача кафедри історії Чорноморського державного університету імені П. Могили Ю. В. Котляра «Справа інженера Вермана: знищення лінкора «Імператриця Марія»».

З доповіддю «Фортеця Очаків на сторінках французької історіографії та Записок Одеського товариства історії та старожитностей (1788 рр.): (За матеріалами французького фонду, фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ)» виступила к. і. н., науковий співробітник

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Т. А. Якубова (Київ). Вона розповіла про унікальний фонд французької літератури бібліотеки, фонд бібліотечних зібрань, історичних колекцій, в якому зберігаються маловивчені матеріали про російсько-турецьку війну 1787–1791 рр. і фортецю Очаків. Перспективне вивчення цих матеріалів має бути продовженим.

Революція і Громадянська війна спровокували процес національного самовизначення, появу нових державних утворень. У доповіді д. і. н., проф., головного наукового співробітника Інституту соціально-економічних і гуманітарних досліджень Південного наукового центру Російської академії наук (Росія) Т. П. Хлиніної «Північно-Східне Приазов'я в 1920–1930-і рр.» розповідається про утворення Донської радянської республіки як «заслону українського самовизначення», що спирається на «німецькі і австрійські війська». Науковець підкреслює необхідність вивчення історичного досвіду, компромісних рішень, політико-адміністративної діяльності владних структур.

Неоціненним джерелом для історії є мемуарна література, в якій так звана солдатська правда, спогади рядових бійців (що дуже рідко трапляється) відіграє особливу роль. Тому доповідь к. і. н., доцента кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка О. В. Чорного «Битва за Дніпро в спогадах Мансура Гізатуловича Абдуліна» – старшого сержанта 193-го гвардійського стрілецького полку 66-ї гвардійської стрілецької дивізії викликала жвавий інтерес.

Наступним напрямком досліджень, представленим на першій секції, були національно-культурні та етнічні аспекти розвитку Південної України. У своїй праці «До історії «паперової українізації» на Ставропіллі в 1920–1930 роки» к. і. н., проф., завідувач кафедри історичних і соціально-філософських дисциплін, сходознавства та теології П'ятигорського державного лінгвістичного університету, член-кор. Російської гуманітарної академії наук В. П. Єрмаков і к. і. н., доцент тієї ж кафедри В. З. Акопян довели, що спільне проживання на Ставропіллі та етномовна близькість російського та українського народів інтенсифікували етнотрансформаційний процес переходу значної кількості українського населення в російську етнічну спільноту.

Про «Єврейський елемент в етнічному компоненті міст півдня середньовічної Молдови» йшлося в історіографічному дослідженні к. і. н., доц., провідного наукового співробітника Інституту історії Академії наук Молдови Л. П. Заболотної.

К. і. н., доцент кафедри суспільствознавчої освіти Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти О. М. Каральна у своїй доповіді «Культурно-національне становлення Півдня України кінця XIX – початку XX ст.» показала значення українського культурно-національного відродження в підготовці політичного та ідеологічного ґрунту для здобуття державної незалежності.

Про «Національний склад населення Кіровоградщини у 20–30-х роках XX століття (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)» йшлося в доповіді Л. В. Маренець – заступника директора, головного зберігача фондів Державного архіву Кіровоградської області.

«Благодійницька діяльність польських жінок в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.» знайшла своє відображення у доповіді к. і. н., доц., докторанта кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. О. Ніколаєнко, яка показала значну роль в цьому різноманітних філантропічних організацій, діючих під егідою католицької церкви.

Дослідженню етнічного складу та кланової структури конфедерації «лукоморських кипчаків» присвятив свою студію «Етнічна структура вождівства «лукоморських кипчаків» Я. В. Пилипчук – к. і. н., молодший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського Національної академії наук України.

Директор Державного архіву Кіровоградської області О. О. Бабенко в своїй доповіді «Діячі національно-культурних товариств Кіровоградщини у 20–30-х роках XX століття (за матеріалами архівно-слідчих справ УСБУ в Кіровоградській області, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області)» розкриває трагічну долю української інтелігенції в часи тоталітарного режиму.

Ставлення Росії до долі балканських народів у другій половині XVIII – на початку XIX ст. знайшло своє відображення у доповіді «Вплив «політики покровительства» на імміграційну політику Російської імперії на Півдні України (на

прикладі грецьких переселенців)» к. і. н., доцента кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету О. О. Уварової.

Актуальній проблемі появі біженців в Україні присвятив свою роботу «Газета «Одесскій листокъ» як джерело вивчення перебування сербів у Причорномор'ї на початку 1917 р.» к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка С. І. Шевченко.

К. і. н., доц., завідувач кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету Л. В. Чорна в роботі «Краєзнавчі дослідження в Україні в середині XIX ст.» проводить аналіз діяльності заснованої у 1851 р. при університеті Св. Володимира Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, показує її значення в активізації краєзнавчого руху в Україні.

Засідання другої секції «Історія розвитку освіти, науки і техніки Півдня України в іменах: здобутки та перспективи» було в основному присвячено видатним постатям, які відіграли значну роль в розвитку науки і культури України.

На секцію було представлено матеріали про «Полтавський період діяльності археолога О. К. Тахтая». Магістр історії, асистент кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка С. М. Капко і старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського І. С. Мельникова ознайомили учасників конференції з дослідженнями зв'язків української культурної спадщини з античними та середньовічними світовими цивілізаціями.

Викладач кафедри медико-біологічної фізики й інформатики Дніпропетровської медичної академії МОЗ України Т. О. Кисільова представила матеріал «Петро Антонович Талько-Гринцевич: невідомі сторінки біографії», у якій висвітлює маловідомий харківський період роботи вченого в наукових закладах і участь у розбудові Української Рентгенологічної Академії (УРА) в 20-ті роки минулого століття.

Про нелегку долю української письменниці З. Тулуб розповіла в своєму цікавому дослідженні «Трагічна повість її життя: до 50-ї річниці пам'яті Зінаїди Тулуб (1890−1964)» к. і. н., доцент кафедри українознавства ОДАБА Л. С. Соколова. Онука Кирило-Мефодіївського братчика Олександра Тулуба Зінаїда Павлівна Тулуб до останнього залишалася глибоким дослідником славетної історії українського народу.

К. пед. н., доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Н. О. Пасічник у доповіді «І. І. Патлаєвський про інтегративні аспекти розвитку фінансової науки» охарактеризувала ґрунтовну і систематизовану працю знаного науковця в становленні фінансової і фінансово-правової науки.

«Внесок Є. С. Бурксера в розвиток досліджень природних лікувальних факторів на Півдні України» став темою наукових розвідок О. Л. Якимюк – аспіранта Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Крім персоналій, на секції розглядалися також проблеми розвитку освіти, науки і техніки на Півдні України. Про «Становлення єврейської національної школи на Миколаївщині (20−30-ті рр. XX ст.)» доповіла д. і. н., проф., завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського Н. О. Рижева.

«Створення та функціонування Південного регіонального вузла науково-освітньої комп'ютерної мережі закладів вищої освіти та науки України» стало темою дослідження к. пед. н., доцента, професора кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Р. Я. Ріжняка. Створення вузла мережі УРАН в Одесі дало можливість науковцям проводити дослідження в галузі супер-комп'ютерів та грід-технологій, реалізувати доступ до світових електронних баз даних, наукових порталів тощо.

Питання охорони і збереження культурно-історичної спадщини Півдня України: проблеми та перспективи знайшли відповідь в наукових працях, представлених на третій секції конференції. Серед доповідачів були декілька головних спеціалістів управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної держадміністрації, д. т. н., провідних будівельників та архітекторів України, науковців, музейні працівники. Головною проблемою є збереження історичних пам'ятників Одеси. Доповідь на цю тему представив доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри будівельних конструкцій ОДАБА

Є. В. Клименко. Авторитетний науковець, експерт у статті «Проблеми збереження історичних пам'ятників Одеси» висловив занепокоєння станом багатьох пам'ятників зодчества, збереження яких лежить у площині як технічних, так і юридичних проблем.

Збереженню архітектурно-історичної спадщини, вивченню технічного стану пам'ятників національної культури присвячена доповідь «Пам'ятник містобудування і архітектури національного значення – Потьомкінські сходи: досвід і результати обстеження технічного стану (проблеми, завдання, рішення)» д. т. н., проф., директора Будівельно-технологічного інституту ОДАБА, наукового керівника науково-виробничого центру «Екострой» В. Г. Суханова.

«Концепція збереження культурно-історичної спадщини України на прикладі міста Одеси», комплексне відродження цієї спадщини, адаптація до сучасних соціально-економічних умов є темою дослідження кандидата архітектури, доцента кафедри міського будівництва і господарства ОДАБА Н. Ю. Мержиєвської.

Значення складання облікової документації на об'єкти культурної спадщини розкрито в доповіді «Цінні елементи в інтер'єрах та екстер'єрах пам'яток культурної спадщини. Досвід складання облікової документації» головного спеціаліста відділу державного обліку та наукового дослідження пам'яток управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації Є. С. Самойлової.

В одному проблемному полі обговорювалися повідомлення, присвячені культовим об'єктам – «Підземний монастир в урочищі «Гефсиманський сад» − унікальний об'єкт культурної спадщини Півдня України» В. В. Бурлаки та «Свято-Покровська церква в с. Старокозаче – яскравий зразок культового зодчества Одещини» Д. Д. Пєткова – головних спеціалістів відділу організації використання пам'яток Управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації.

Про «Парк Перемоги як об'єкт садово-паркового мистецтва м. Одеси» розповіла М. А. Діброва – головний спеціаліст того ж управління Одеської облдержадміністрації, що й попередні учасники секції.

Цікавий матеріал було висвітлено у доповіді д. і. н., проф., завідувача кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету В. М. Орлика – «До питання знахідок в Південних регіонах України монет Едеського графства (1098–1146 рр.)».

Кандидат мистецтвознавства, доцент, директор Миколаївського обласного художнього музею імені В. В. Верещагіна С. М. Росляков зробив дуже цікаву доповідь «Горизонтальні кам'яні стели, як перший етап похоронної кіммерійської скульптури». Доповідь супроводжувалася багатим ілюстративним матеріалом.

На цінному архівному матеріалі побудована доповідь «Становлення музейної справи в Одесі в 20-ті роки XX ст.» к. і. н., доцента кафедри українознавства ОДАБА Л. П. Латишевої. У доповіді показана невтомна діяльність талановитих митців, художників, найкращих інтелектуалів міста, які в буремні роки збирали безцінні скарби, створювали музеї. Багато з них стали в подальшому професорами ОДАБА.

Різні аспекти мовознавства, формування когнітивної структури мовної особистості були проаналізовані у виступах учасників четвертої секції «Проблеми мовознавства: історія та сучасність».

Актуальній темі − «Роль державної мови в національній інтеграції та зміцненні єдності держави» присвятила свою доповідь Г. П. Євсєєва – д. н. держ. управл., проф., завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. Єдина державна мова має урівноважувати етнічні та культурно-господарські відмінності між певними регіонами, бути гарантом територіальної цілісності України.

Серед доповідей і повідомлень достатньо чітко вимальовуються три основні групи питань.

Так, різним аспектам формування когнітивної структури мовної особистості були присвячені доповіді «Когнітивно-діяльний підхід до формування полікультурної мовної особистості інофона у вивченні російської мови як іноземної» старшого викладача кафедри загальних дисциплін та мовної підготовки іноземних громадян Південноукраїнського національного педагогічного університету (ПУНПУ) імені К. Д. Ушинського Л. М. Барінової, викладача тієї ж кафедри А. М. Сарієвої, а також аспіранта ПУНПУ імені К. Д. Ушинского Джоу Цун (Китай); та «Когнітивна лінгвістика у сучасній лінгвістичній теорії» старшого викладача кафедри українознавства ОДАБА А. Л. Старунової.

Другим напрямком роботи секції були дослідження термінологічної лексики на словотворчому рівні. Тут, перш за все, слід назвати наукові розвідки старшого викладача кафедри українознавства ОДАБА Л. Б. Думанської «Дериваційні процеси в українській архітектурній термінології»; «Назви будівель та їх частин у фразеологічній системі української мови» старшого викладача кафедри мовної підготовки Центру підготовки спеціалістів для зарубіжних країн ОДАБА В. С. Коваленко; «Становлення дизайну як наукової галузі з власною терміносистемою» к. філол. н., доцентів кафедри іноземних мов ОДАБА Я. Г. Мар'янко і Г. В. Сивокінь; «Специфіка засвоєння фахової термінології у процесі вивчення дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)» к. філол. н., старшого викладача кафедри документознавства та інформаційної діяльності Одеського національного політехнічного університету С. М. Мельник; «Методи та прийоми формування термінологічної компетенції студентів-нефілологів у процесі вивчення української мови за професійним спрямуванням» к. філол. н., доцента кафедри документознавства та інформаційної діяльності ОНПУ В. Ю. Сікорської.

Третій напрямок роботи секції торкався широкого кола питань взаємозв'язку та взаємодії мови і культури: універсального і національного, прецедентних і етнопрецедентних феноменів, концептів, елітарного і просторічного типів мовленнєвої культури, топонімів і омонімів як імен культури, мови, релігії і відображення цього в українській мовній картині світу. Відзначимо дослідження к. філол. н., доцента кафедри української та зарубіжної літератури ПУНПУ імені К. Д. Ушинського Е. В. Боєвої «Концепт «Хліб» в українському етнолінгвістичному дискурсі»; «Особливості структури концепту «Луг» української поетичної МКС» к. філол. н., старшого викладача кафедри лінгвістичної підготовки Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова І. І. Рогальської-Якубової; «Концепт «вогонь» в міфологічній картині світу» А. М. Сарієвої – викладача кафедри загальних дисциплін та мовної підготовки іноземних громадян ПУНПУ імені К. Д. Ушинського.

Підсумки конференції підвів Олександр Петрович Реєнт. Він підкреслив високий науковий рівень конференції, актуальність і серйозність проблем, які розглядалися, перспективність проведення наукових досліджень у даному напрямку. За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини, за вагомий внесок у справу наукового вивчення і пропаганди історії Півдня України д. і. н., проф. О. П. Реєнт оголосив про присвоєння звання «Почесний краєзнавець України» організатору конференції В. Л. Цубенко.

У заключному слові д. і. н., проф. В. Л. Цубенко висловила подяку всім учасникам конференції за плідну роботу. Окрема подяка за підтримку і спонсорську допомогу в проведенні конференції була висловлена науково-виробничому центру «Екострой» і його науковому керівнику, д. т. н., проф. В. Г. Суханову.

Матеріали доповідей, повідомлень, дискусій конференції вийшли друком до початку роботи конференції обсягом понад 20 друкованих аркушів.

Однією з особливостей наукової конференції було не лише місце проведення (Будинок вчених), а, головним чином, шаноблива, доброзична, приємна атмосфера, що панувала і сприяла можливості неформального, душевного спілкування, обміну науковими ідеями, проектами і розробками. Гості конференції відвідали багатий музей етнографії України, створений на кафедрі українознавства ОДАБА. Спілкування продовжилося під час дружньої вечері у ресторані «Моцарт». На другий день роботи конференції відбулася поїздка до міста Білгород-Дністровський, де було проведено екскурсію до Аккерманської фортеці.

За результатами роботи конференції було прийнято резолюцію, в якій викладені рекомендації вищим навчальним закладам, оргкомітету і державним установам щодо подальшої наукової роботи. Зокрема рекомендовано проводити наукові конференції на базі кафедри українознавства ОДАБА кожні два роки, розширити коло актуальних питань як в проблемному, дискусійному, так і в тематичному і хронологічному аспектах.

ІІ міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній та європейській історії» викликала жваве зацікавлення з боку науковців, громадськості та місцевих засобів масової інформації (її роботу висвітлювали одеські телеканали та провідні періодичні видання міста).

Огляди

Олександр Реєнт (м. Київ)

25-річчю Народного Руху України присвячується

Рец. на Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. 1989–1996 рр. Видання друге, доповнене. – Одеса: «Астропринт», 2014. – 336 с.: іл.

На початку липня 2014 року Верховна Рада України прийняла постанову «Про 25-річчя Народного Руху України за перебудову», у якій рекомендувала державним структурам відмітити цей ювілей низкою заходів. За нашими даними чи не наймасовішими були зібрання у Миколаєві. У святі взяли участь, крім рухівців, голова обласної ради Тарас Кремінь, заступник губернатора Микола Романчук та численні жителі міста. В офісі НРУ в Києві відбулася X Міжнародна науково-практична конференція «Історична роль «Народного Руху України» у відновленні української держави та побудові громадянського суспільства», у якій взяли участь до двадцяти виступаючих. На жаль, про попередні дев'ять конференцій ніхто згадати не міг, бо їх, начебто, не було в реальності. Не зрозуміло, чому «Народний Рух України» організатори конференції затиснули в лапки.

По-своєму відмітили ювілей НРУ в Одесі, яка визнана центром дослідження минулого Руху. В Одеському національному політехнічному університеті, точніше, на кафедрі історії та етнографії України, захищено вісім кандидатських дисертацій з одинадцяти по всій Україні, написано низку монографій на рухівську тематику.

І цього разу саме 9 вересня 2014 року у Будинку вчених відбулася презентація книги професора Григорія Гончарука «Народний Рух України, історія» (видання друге, доповнене) та прес-конференція за участю керівників, організаторів Руху на Одещині.

Перше видання побачило світ в 1997 році. Воно знайшло позитивні оцінки серед фахівців як в Одесі, так і в Києві та в інших наукових центрах України. Що ж нового запропонував автор цього разу? По-перше, ще більше уваги приділено крайовим, обласним організація цієї першої і найпотужнішої громадсько-політичного (пізніше партії) опозиційного угрупування України. І це правильно. Без масової підтримки в регіонах ініціатива, передусім київських письменників по створенню НРУ, не досягала б мети. Названі місця (не кожна організація мала можливість провести установчі конференції у своєму рідному місті), уточнені дати створення таких структур, а перші керівники організацій не тільки названі і установлені терміни їх головування, а навіть розміщені їх фотографії. Таких 61 світлина.

По-друге, ще більше уваги приділено значенню Руху в виборюванні незалежності України. З'явився розділ «незалежність України – найяскравіше досягнення Руху…». Автор доводить: не тільки безпосередньо рухівці у складі «Народної Ради» у Верховній Раді України боролись за прийняття «Акту проголошення незалежності України», але й опосередковано: «… сам факт виникнення Народного Руху України як опозиційної масової організації, його Програма, підготовка до Установчого з'їзду, боротьба за створення обласних структур, рішення з'їздів та дія Народної Ради У країни створили стійку незалежницьку атмосферу, патріотичне зрушення у свідомості і почуттях громадян, у тому числі у більшості української еліти, що врешті-решт інтегрувалась в проголошення незалежності України» (стор. 136).

По-третє, у книзі знайшов обіцяний склад керівних органів Руху. Читачу буде цікаво

знайти прізвища осіб, які пройшли свій шлях по-різному: одні залишились відданими ідеями Руху, другі знайшли свою політичну долю в інших політичних структурах, а треті так захопились кар'єрним ростом, що опинились в Партії регіонів (стор. 67–69).

Хочеться віддати належне автору за те, що збережений науково-популярний стиль книги. Рецензенти відмічали цей стиль першого видання, а нині він навіть посилений. Тут є все: і образність, і вдалі аналогії, і порівняння, метафори, і влучні, небагатослівні характеристики персонажів. Про значення Установчого з'їзду, зокрема говориться: «саме з'їзд і те, що відбувалося навколо нього, у результаті виявився національним, соціально-історичним, політичним землетрусом, який зрушив колоніальний світогляд, свідомість українців, започаткував наростання національного мислення, гідності, достоїнства, впевненості у своїх силах та незворотності процесу визволення, відродження України. То був початок кінця імперського панування на землях України і початок великого Руху за незалежність. Відбувся вибух надії українців за свободу (стор. 74–75).

Достоїнством книги є також і те, що жодна особа, яка брала участь у виступах, дискусіях на з'їздах, не забута, знайшла своє місце у могутній ході рухівців за незалежність України. Серед додатків знаходимо найоб'ємнішим «Форуми НРУ в особистостях та документах». Кожен при бажанні знайде себе. Та чи буде цікавим шукати себе тим, хто заради кар'єри зрадив ідеям Руху, а значить і незалежності України і опинився в стані проросійських партій. Автор віддає належне активним організаторам Руху, цитує їх виступи, аналізує поведінку, а також нищівно критикує їх помилки, некоректні політичні висловлювання. Передусім це Іван Драч, названий в книзі батьком НРУ, Дмитро Павличко, Володимир Яворівський, В'ячеслав Чорновіл. Безжалісний автор до помилок рухівців. Про це свідчать навіть назви розділів: «Перемога, яка засвідчила поразку», «Тупцювання на місці», «Назустріч загибелі», «З'їзд амбіцій, ілюзій», «Стратегія розгубленості» та інші.

Не можна не помітити, скажімо так, новаторський підхід до аналізу історіографії НРУ. Молоді автори, особливо дисертанти, щоб прихилити, задобрити впливових осіб, авторитетів в історії притягують їх праці, особливо підручники, прямо таки за вуха до своїх праць, забуваючи про те, що підручники не є науковим дослідженням, а вони пишуться на базі уже здійснених досліджень. В книзі бачимо інше: називаються автори і їх публікації тільки по заслугам перед темою. Це справедливо. Історіографія – наука, а не політика.

При порівнянні першого і другого видання читач, на перший погляд, здивується. Мовляв, друге видання пишеться доповненим, а за кількістю сторінок значно поступається першому: 336 до 378. То де доповнення? Насправді доповнення є за рахунок скорочення емоційних сторінок про тяжбу з керівництвом НРУ, яке намагалося привласнити рукопис першого видання в 1997 році, але суд примусив повернути рукопис автору. Г.І. Гончарук поступив по-християнськи: пробачив, забув, не став писати про недобрі справи вдруге. У зв'язку з цим назву книги можна було зробити інтригуючою: … Видання друге, скорочене і доповнене.

Про недоліки книги теж слід сказати. Вважаю невдалим позбавлення другого видання емоційних світлин про з'їзди Руху, осіб групових сюжетів. А видавництво «Астропринт» чомусь позбавляє книжок, утому числі і рецензуємої, іменного покажчика.

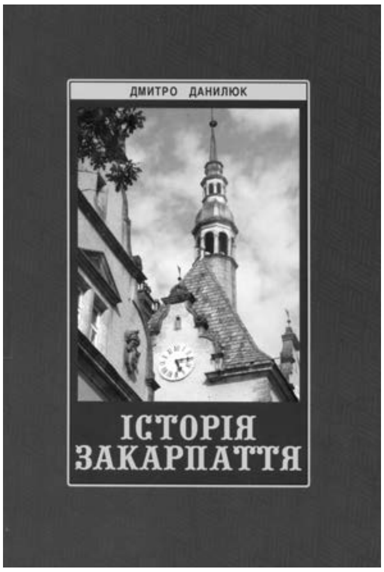
Надихаючим для істориків, особливо молодих, є висновок у розділі «Гідний дослідження»: «Отже, маємо підстави сподіватись, що написане про минуле Народного Руху України – не завершення досліджень, а тільки початок». Це правильно: до минулого Руху, як і до історії незалежності України, стежина дослідників не заросте.

Ярослав Калакура (м. Київ)

Закарпаття очима знаного історіографа та краєзнавця

Рец. на: Данилюк Дмитро. Історія Закарпаття: навч. посібн. /Д.Д. Данилюк. – Ужгород: Подяка, 2013. 304 с.

Однією з тенденцій розвитку новітньої української історіографії є збільшення питомої ваги історико-краєзнавчих досліджень, підвищення їх ролі як у примноженні знань з історії областей, міст, сіл, так і в збереженні та поширенні національної пам'яті. Свідченням цієї тенденції може слугувати недавня поява книги знаного українського історіографа, доктора історичних наук, Почесного професора Ужгородського національного університету Дмитра Данилюка. Це вже не перша історико-краєзнавча праця вченого. Свого часу була оприлюднена його книга «Історія Закарпаття в біографіях і портретах»[1], яка впродовж п'ятнадцяти років слугує навчальним посібником для студентів і учителів. Нова праця – це і набагато ширший хронологічний і тематичний діапазон дослідження, і нова якість, і новий, набагато вищий науково-теоретичний і методичний рівень посібника. Автор присвятив рецензовану працю світлій пам'яті свого учителя, визначного українського вченого-педагога Михайла Васильовича Трояна, який своєю невтомною працею заклав наукову школу українського угорськознавства і створив низку краєзнавчих досліджень[2].

Можна без перебільшення стверджувати, що книга Д. Данилюка – знакове явище в новітньому українському історичному краєзнавстві, підготовлене як навчальний посібник. Вона задумана як науково-методичне дослідження з регіоналістики, створена на межі історичного, географічного, економічного, культурологічного знання про Закарпаття в контексті загальноукраїнської історії і побудована за хронологічно-проблемним принципом.

Посібник відкривається Зошитом кольорових ілюстрацій, які зафіксували дивовижну і неповторну красу Закарпаття, не тільки його унікальні архітектурні шедеври – Ужгородський, Невицький і Мукачівський замки, Реформаторську церкву XIII-XIV ст. в м. Хусті, дерев'яну церкву XVIII ст. в с. Колочава-Горб Міжгірського району, Ужгородський греко-католицький собор, але й рідкісні пам'ятки природи на кшталт 1300-річного дуба-велетня з обхватом стовбура більше 9 м, озеро Синевир у Міжгір'ї, Долину нарцисів, що входить до Карпатського біосферного заповідника, та ін. Текстуальній частині книги передує «Слово до читача», в якому Д. Данилюк формулює своє кредо як вчений-краєзнавець і громадянин: «Батьківщина починається з місця твого народження. Її історія – це частка душі твоєї, частина пам'яті, яка передається з покоління в покоління про минуле землі, на якій ти народився, виріс і пішов у світ широкий…Пізнаймо свій народ! Вивчім його минувшину. Вона розповість як жили діди, прадіди, розбудить у нас національну честь і скаже нам, хто ми є такі між іншими народами» (с. 25, 28).

Книга містить визначення топоніму «Закарпаття» як землі за Карпатами, а з погляду історичної ретроспективи – як «Карпатську

[1] *Данилюк Д.Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). – Ужгород: УДУ, 1997. – 289 с.

[2] *Троян М.В.* Хустський замок: Історико-краєзнавчий нарис. – Ужгород, 1980; *його ж.* Мукачевский замок: Историко-краеведческий очерк / Изд. 2-е. – Ужгород, 1982 та ін.

Русь». Слово «Карпати» має слов'янське походження і означає «горб», нерівний, тобто гористу місцевість. Це найзахідніша частина України, її неповторна перлина, казковий куточок, що охоплює південне узбіччя українських Карпат та прилеглу до них низовину від джерел р. Тиса на сході до витоків р. Уж на заході. Ця територія за основними контурами збігається з межами сучасної Закарпатської області, яка є прикордонною і межує з Румунією, Угорщиною, Словаччиною і Польщею.

Архітектоніка посібника, його хронологічна складова наближені до нині діючої навчальної програми з історії України. Автор виділив 14 тем, кожна з яких включає комплекс ключових питань історії краю у межах того чи іншого часового періоду або проблеми. Висвітлюючи прадавню і давню історію Закарпаття, автор апелює до надбань новітньої археології, яка нагадує, що саме тут, на теренах нинішнього селища міського типу Королево Виноградівського району, виявлено одне з найдавніших поселень первісних людей, якому близько мільйона років. Усі знахідки, включаючи поховання, знаряддя праці, зброю, унікальний бронзовий скарб, виявлений у 1980 р. у с. Чинадієво на Мукачівщині, переконливо засвідчують, що Закарпаття було заселене ще в період кам'яного віку, а його історія зберегла сліди і всіх наступних епох, різних племен, починаючи від фракійців, кельтів, готів і закінчуючи антами, слов'янами та русинами-українцями. Автор схиляється до думки тих дослідників, які розглядають давніх слов'ян як індоєвропейців і виводять їх із Карпато-Дунайсько-Балканського регіону. Звідси в середині І тисячоліття вони почали освоювати територію між басейнами р. Тиса та головним хребтом Карпат, тобто Закарпаття.

Звертаючись до праці відомого закарпатського історика першої половини XIX ст. М. Лучкая «Історія карпатських русинів», Д. Данилюк стверджує, що перші слов'янські поселення у підніжжі Карпат називали себе карпами. Вони залишили дивовижну культуру карпатських курганів та давніх поселень. Нащадками карпів були білі хорвати, згадувані Нестором у «Повісті минулих літ». Карпатські слов'яни формувалися як частина руського населення Києво-Руської держави, вони послуговувались руською мовою, сповідували руську віру і прийняли християнство. Цей край входив до Київської Русі, мав зв'язки з Галицько-Волинською державою, перебував у Угорському королівстві, піддавався численним нападам різних завойовників, а з XIV ст. надовго опинився під владою Угорщини. Тим не менше, карпатським русинам удалося зберегли свою українськість, яка яскраво виразилась у мові, культурі, релігії, звичаях, традиціях і в ментальності, а їх зв'язки з українцями Наддніпрянщини, Волині та Галичини ніколи не переривалися, незважаючи на перебування цих земель у складі різних держав.

Не оминув автор і ролі Федора Корятовича – литовського князя, онука Гедиміна, в історії Закарпаття, якому угорський король подарував Мукачівську домінію і завдяки якому було споруджено Мукачівський замок, засновано монастир на Чернечій горі. Торкаючись Ужгородської церковної унії 1648 р., її двоякого трактування, дослідник вказав, що вона, з одного боку, зняла духовну блокаду Закарпаття, відкрила шлях для інтеграції в Європу, сприяла зближенню з Українською греко-католицькою церквою, а з другого, посилила протистояння з православними русинами.

Із посібника стає ще зрозумілішим природне підґрунтя тісних зв'язків Закарпаття з Україною в козацько-гетьманську добу, підтримка закарпатцями Визвольної війни українського народу середини XVII ст. і утворення козацької держави. Окремий параграф 3-го розділу присвячений діяльності послів Богдана Хмельницького, укладанню договору про взаємодопомогу з семигородськими князями у боротьбі проти Польщі. З кінця XVII ст. Закарпаття, як і все Трансільванське князівство, перейшло під владу Австрії, а через 100 років така ж доля спіткала й галичан, де вони й зустрілися із закарпатцями. Мешканці краю брали участь у визвольній війні угорського народу 1703–1711 рр., в опришківському русі під проводом Олекси Довбуша та інших виступах на захист інтересів народних мас.

У посібнику показано позитивний вплив на суспільно-політичне життя і на розвиток продуктивних сил в краї реформ Марії Терезії,

її сина імператора Йосифа II, їх просвітницької політики. Закарпатці брали участь в революції 1848–1849 рр. в Угорщині, яка розгорнулася і в інших країнах Західної і Центральної Європи, була спрямована проти монархічного правління і відома під назвою «Весна народів». Аналізуючи соціально-економічне і політичне становище Закарпаття у складі Австро-Угорської монархії (1867–1918 рр.), автор звернув увагу на політику імперської влади щодо уповільнення розвитку промисловості та сільського господарства, що призвело до безробіття, ущемлення політичних і національних прав українців, і, як наслідок, спричинило першу хвилю трудової еміграції українства, масовий протестний і революційний рух, який синхронно перегукувався з революційними подіями на Наддніпрянщині та в Галичині.

У книзі виокремлено події на Закарпатті періоду Української революції 1917–1921 рр., проголошення Гуцульської республіки, створення Центральної Ради в Ужгороді, показано інтеграцію краю до складу Чехословацької Республіки на підставі Сен-Жерменського мирного договору і формування Підкарпатської Русі як адміністративної одиниці держави. Шукаючи відповідь на питання, чим була Підкарпатська Русь за чехословацької влади, дослідник зазначив, що уряд прибрав до своїх рук всі наявні в краї промислові об'єкти, у своїх інтересах провів аграрну реформу, намагався надати економіці колоніального характеру, декларативною була й культурна та національна політика (с. 177–178). Разом з тим, Конституція ЧСР, діяльність Президента Т. Масарика відкривали шлюзи для деяких демократичних зрушень, розвитку українського шкільництва, появи українських політичних партій, активізації українського руху, що призвело до часткової автономізації краю і створення восени 1938 р. уряду Карпатської України спочатку на чолі з А. Бродієм, а відтак А. Волошином. Однак ці процеси були перервані поступовою окупацією Закарпаття сателітом гітлерівської Німеччини – гортівською Угорщиною, яка почалася з листопада 1938 р. За таких умов були засновані Організація народної самооборони та військовий штаб «Карпатської Січі» під проводом Організації українських націоналістів. У лютому 1939 р. відбулися вибори Сойму Карпатської України, а вже 15 березня Сойм прийняв конституційний закон про Карпатську Україну як незалежну державу, затвердив її символи і обрав уряд. Кульмінацією супротиву угорським окупантам став збройний виступ «Карпатської Січі», але сили виявились нерівними, що й дозволило Угорщині при сприянні гітлерівців окупувати всю територію Закарпаття. Автор показує широкомасштабну антифашистську боротьбу патріотичної частини населення, яка завершилась звільненням краю та його возз'єднанням з Українською РСР. На основі Договору між СРСР і Чехословаччиною, підписаного 29 червня 1945 р. Закарпаття приєднане до СРСР у складі УРСР як Закарпатська область.

Посібник містить великий масив знань про соціально-економічний, політичний і культурний розвиток краю, його суперечливий характер упродовж радянських років. Звернуто увагу на негативні наслідки політики тоталітарного режиму, обмеження прав і свобод громадян, ізольованість від надбань західної цивілізації, показано участь закарпатців у дисидентському та правозахисному русі.

Заключна, 14 тема посібника всеціло присвячена розвитку Закарпаття в умовах державної незалежності України. Її епіграфом стали актуалізовані слова Августина Волошина, сказані ще в січні 1939 р.: «…ми українці не є проти росіян, ми шануємо їхню літературу та культуру. Але ми хочемо жити своїм власним життям» (с. 257). Автор намагався об'єктивно висвітлити глибинні зміни в усіх сферах за два останні десятиріччя, трансформаційні та євроінтеграційні процеси, збереження національних традицій, утвердження демократичних засад, загальнолюдських цінностей. Водночас він не оминув і кризових явищ у економіці та інших сферах суспільного життя.

Примітною особливістю посібника є те, що в ньому велику питому вагу посіли питання освіти, науки і культури. Безпосередньо цій проблематиці присвячені четверта (IX–XVIII ст.), шоста (кінець XVIII – перша половина XIX ст.), восьма (друга половина XIX – початок XX ст.)

і десята (1920–1930-ті рр.) теми. Крім того, ці питання розглядаються і в інших темах, присвячених давній історії, радянському періоду та добі незалежності. Наведені автором відомості про розвиток освіти, науки, літератури і мистецтва, про народну творчість і духовне життя краю загалом вражаючі. Будучи найменшою за чисельністю населення, Закарпаття перетворилося в економічно розвинуту високоінтелектуальну область України з великим науковим і культурним потенціалом. Закарпатці зберегли українську ідентичність, збагатили етнокультурну і етнографічну самобутність. Дослідник зазначає, що тут у мирі і злагоді проживають 80,5% українців, 12,1% угорців, 2,6% румунів, 2,5% росіян, 1,1% ромів, 0,5% словаків, 0,3% німців, сотні білорусів, євреїв, поляків, вірменів, чехів, азербайджанців та ін. (с .271). У загальноосвітніх школах викладання ведеться окрім української як державної, мовами національних меншин – угорською, російською, румунською, словацькою та ін.

Підсумовуючи, вважаємо доречним підкреслити, що посібник носить яскраво виражений документально-джерелознавчий характер з певними історіографічними та джерельними викладками по кожній темі. Суттєвим доповненням книги є численні архівні та інші документи, репродукції унікальних фотографій борців за волю і незалежність Закарпаття і його возз'єднання з Україною, трудівників промисловості, сільського господарства, працівників охорони здоров'я, культури і мистецтва, репресованих діячів культури, науки, освіти і церкви, понищених пам'яток архітектури, втрачених музейних експонатів тощо, а також ґрунтовний іменний покажчик. Читач неминуче зверне увагу на численні зображення та світлини людей, які представляють різні покоління закарпатців, яскраві постаті інтелектуальних і духовних світочів нації, починаючи із раннього середньовіччя і закінчуючи добою незалежності. Довідково-інформаційну цінність має також Перелік вищих керівних осіб, які управляли територією історичного Закарпаття з середини XVII ст. до 2010 року.

Нарешті, віддамо належне поліграфії та художньому оформленню видання, про що потурбувалося ужгородське видавництво В. Подяка, правда, за власні кошти автора. Зважаючи на невеликий наклад видання (500 примірників), видається доцільним розмістити його електронну версію в соціальних мережах Інтернету.

Високо оцінюючи посібник, вважаю доцільним звернути увагу на деякі недоліки. Сумнівним є виокремлення історії культури в окремі теми, що призводить до порушення загальної структури і деяких смислових повторень. З погляду цивілізаційного підходу, соціокультурні процеси доцільніше розглядати у комплексі з іншими сферами суспільного розвитку та життєдіяльності людей. Трапляються деякі некоректні твердження, наприклад, ніби «революція 1848–1849 рр. зазнала поразки» (с. 95). Між тим, в Австрії імператор Фердинанд I зрікся престолу, був даний поштовх лібералізму, сталися структурні зміни у системі державного управління, почався частковий перехід до конституційного устрою, скасовувалось кріпосне право. У Франції була прийнята Конституція II Республіки, в Німеччині – Імперська Конституція, відбулися деякі поступки національним рухам, включаючи й український. Не обійшлося й без друкарських огріхів, зокрема, на с.189 замість 1939 р. названо 1938 р. Однак, зазначені недогляди аж ніяк не впливають на загальну високу оцінку праці, не знижують її науково-теоретичний рівень.

Отже, начальний комплекс з історії України та історичного краєзнавства збагатився оригінальним посібником підсумково-узагальнюючого характеру з історії Закарпаття, який є вагомим внеском у вивчення маловідомих сторінок історії краю на тлі історії України і сусідніх держав – Угорщини, Чехії, Словаччини та Польщі. Воно переконливо доводить історичну і природно-географічну нерозривність Закарпаття і України, спільну історію і спільну долю закарпатських українців і всього українського народу. Немає сумніву, що професор Дмитро Данилюк як досвідчений і фаховий дослідник історії та історіографії продовжить з властивою йому наполегливістю, цілеспрямованістю і скрупульозністю пошук, виявлення, вивчення та оприлюднення нових свідчень про минувшину Закарпаття і порадує читачів ще багатьма новими працями.

Людмила Мех (м. Київ)

Краєзнавець макарівського гарту

Рец. на: Букет Є. Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини. Історичний нарис. – Київ: Видавництво «Стікс», 2014. – 320 с.

Минувшина Макарівського району, її героїчні сторінки, знані особистості, які тут народилися – це улюблені теми краєзнавчих досліджень киянина Євгена Букета. Відомий журналіст і громадський діяч є автором низки книжок і газетно-журнальних публікацій, пов'язаних з Макарівщиною. І найновіша його друкована праця «Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини», що побачила світ у київському видавництві «Стікс», розповідає про уродженця села Грузького, ватажка гайдамацького загону, одного з керівників селянсько-козацького повстання на Правобережній Україні. Автор передмови до книги – директор Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук Тарас Васильович Чухліб, рецензент – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії Наук України, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Петрович Реєнт.

Науково-популярну новинку її автор презентував цьогоріч у день свого народження – 23 жовтня – в клубі столичної книгарні «Наш формат». Опрацювавши багато архівних джерел, Євген зібрав у книжці багатий історичний матеріал і фольклор, навів цікаві, подекуди унікальні подробиці як із життя самого полковника Бондаренка, так і з перебігу повстання надвірних козаків на Київщині. Про видання схвально відгукнулися науковці Володимир Дмитрук – відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців України, Сергій Коваленко – директор видавництва «Стікс», Лариса Кулаковська – дирек-

тор відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України. Остання наголосила, що дослідник робить дуже важливу справу, працюючи з першоджерелами: «Євген в архіві – як у себе вдома... Для Макарівщини це просто знахідка, якийсь феномен. Слава Богу, що зараз з'являються краєзнавці – такі, як Євген Букет. Вони відкривають історію, невідомі сторінки свого краю, своєї малої батьківщини». Лариса Кулаковська переконана, що на батьківщині ватажка і автора книги, у Грузькому, видання про Івана Бондаренка має прочитати кожний, особливо школярі.

Оцінив творчий доробок талановитого краєзнавця й директор Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук Тарас Чухліб: «Видання такої книги – справді подія. Не тільки в українській історичній науці, а й в українському культурному житті. Звичайно, ми сьогодні актуалізуємо військову проблематику, тому що козаки, гайдамаки були військовиками. З одного боку, вони були цивільними, у них були сім'ї, діти. З другого боку, коли приходила небезпека як внутрішня, так і зовнішня, вони брали до рук зброю і воювали.

Це важлива тема і в міжнародних відносинах, тому що і польські, і єврейські, і російські історики пишуть у своїх працях, що гайдамаки були різунами, просто так брали до рук зброю і вбивали своїх противників. Але ми знаємо, хто їх спонукав до цього своїми діями: і польська шляхта, і орендарі, і економи, які були переважно єврейського походження. Це не означає, що гайдамаки воювали з усім єврейським народом. Вони воювали з представниками єврейства, які не давали жити українцям...

Здавна точиться дискусія про те, як оцінювати ці події: як релігійну війну чи як етнічні війни? Подібні повстання були у XVIII столітті не тільки в Україні, а й у Європі, тож Коліївщина продовжувала традиції європейських міжетнічних воєн. Чи це було продовженням того, що українці збудували свою козацьку державу, і, як написав пан Євген, це була остання спроба її відродження? Так. Хоча я вважаю, що однією з останніх була спроба українського Гетьманату й Української Народної Республіки на початку XX століття, коли теж апелювали до козацької доби.

І сьогодні ми боремося за свою країну, за свою незалежність. І сьогодні можна називати наших хлопців (очевидно, що їх так називають у сусідній російській державі) «різунами», «бандерівцями», «фашистами». Як тільки їх там не називають! Але ми знаємо, що вони борються за українську свободу, за українську ідею так, як колись боровся Іван Бондаренко. Тому коли ми валимо пам'ятники Леніну і запитуємо себе, що ставити на цих постаментах, відповідь проста – на них потрібно звести пам'ятники Іванові Бондаренку, Максимові Залізняку, Івану Ґонті, Івану Мазепі, Іванові Сірку – нашим справжнім героям».

Привітати колегу з виходом книжки прийшли друзі, письменники Анна Багряна, Юрій Шеляженко, поетеса Тетяна Іванчук, публіцист Сергій Шевченко, якого нещодавно висунуто на здобуття Шевченківської премії 2015 року за збірку історичних нарисів і статей «Соловецький реквієм».

Модерував презентацію громадський діяч, засновник громадської організації «Вікімедіа Україна», член НСКУ Юрій Пероганич. А родзинкою заходу стало музичне вітання у виконанні відомого українського бандуриста, композитора, аранжувальника, лауреата всеукраїнських та міжнародних конкурсів Ярослава Джуся.

Підсумував думки колег історик, шеф-редактор журналу «Пам'ятки України» Ігор Гирич. Він зазначив, що пан Євген небагато говорить, але багато робить – книжку за книжкою щороку пише і друкує. На ділі «Макарівщина має в Букеті таку людину, яка її прославляє». Отож і нова його книжка виконує кілька функцій, вважає вчений: «Вона і краєзнавча, і наукова, і популярна. Це зразок того, яким має бути краєзнавство. А чи Букет у нас просто краєзнавець? Гадаю, що ні. Він насправді історик високого польоту. На таких краєзнавцях тримається вся історична наука на місцях».

І це справді так. Мені не раз траплялися нагоди співпрацювати з Євгеном Букетом як із краєзнавцем і журналістом. Завжди він спрямований на творчий пошук і прагне досягати високої мети.

Олександр Коваленко, Тамара Демченко (м. Чернігів)

«Корюківка назавжди залишилася в серці…»

Рец. на: Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довічний біль. – К.: Україна, 2013. – 440 с.: іл., портр.

Напередодні та в рік семидесятиріччя гуманітарної катастрофи, що стерла з лиця землі поліське місто Корюківка, з’явилося чимало видань, присвячених цій трагедії[1]. З-поміж них привертає увагу книга з дещо нестандартною назвою – «У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довічний біль». Автором її є уродженець Корюківського району, активний громадський діяч, член Чернігівського земляцтва у Києві й беззмінний керівник Корюківського відділення цього товариства В. Є. Устименко. Перше, що впадає у вічі, коли відкриваєш книгу, – посвята, варта того, щоб навести її повністю: «Присвячується тримісячному Колі Мойсеєнку (XII. 1942 – III. 1943), стошестирічній Єфросинії Юхимівні Доропій (1837–1943), понад семи тисячам корюківців, беззахисно, безвинно розстріляних, замучених, спалених німецько-фашистськими окупантами та їхніми найманцями у перші березневі дні 1943 року, а також понад ста двадцяти семи тисячам мирних жителів Чернігівщини, безвинно знищених фашистськими загарбниками з вересня 1941-го по вересень 1943 року у містах і селах практично кожного району області». Тим самим визначається лейтмотив праці: щире прагнення автора й упорядника добірки документів, спогадів очевидців, фрагментів художніх і публіцистичних творів розібратися у причинах трагедії, виявити привід, показати страждання земляків, їхній невщухаючий біль і змусити увесь світ поділити його.

Цій меті підпорядковується і структура книги. Вона включає «Освідчення» [с. 8–10][1*] – своєрідне обґрунтування непроминального інтересу до минулого й сьогодення, всепоглинаючої любові автора до малої батьківщини – та шість розділів, у яких викладається авторська позиція щодо історії Великої Вітчизняної війни взагалі, окупаційного режиму, формування партизанського руху на півночі Чернігівщини зокрема, з’ясування передумов, перебігу та наслідків кривавої каральної акції проти мирного населення Корюківки 1–2 та 9 березня 1943 р. Чимало місця відведено також історії дослідження трагедії спаленого міста. Автор дотримується концепції про існування двох Корюківок. Історію першої – до початку березня 1943 р. розкрито у першому розділі книги [с. 21–21]: «Корюківка, населення якої у передвоєнний рік становила 13,6 тис. жителів, водночас зникла з Планети, забравши з собою практично усіх своїх мешканців. Залишилася лише територія з частоколом задимлених цегляних димарів» [с.138]. Друге місто важко й повільно відроджувалося з попелу руїн.

У книзі на основі документів та свідчень очевидців розгортається панорама його відживлення, яке творилося в рамках доби, тобто на цю начебто прозору як сльоза невинної дитини історію – знищення населення хай і невеликого, але міста – накладалася та чи інша, пануюча в даний історичний момент ідейна установка. Безумовно,

---

[1] Корюківка: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: С. В. Бутко, Т. В. Макаренко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 88 с.; Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали міжнародної конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Упоряд. С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів: Вид-во «Десна Поліграф», 2012. – 144 с.; Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; відп. ред. Р. І. Пилявець. – Чернігів: Вид-во «Десна Поліграф», 2011. – 220 с.; Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; відп. ред. Р. І. Пилявець. – 2-ге вид., переробл., випр. і доп. – Чернігів: Вид-во «Десна Поліграф», 2013. – 280 с.; Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення: Збірник док. і матеріалів / Упоряд.: С. В. Бутко, О. В. Лисенко; відп. ред. Р. І. Пилявець. – Чернігів: Вид-во «Десна Поліграф», 2013. – 224 с.

[*] Тут і далі в квадратних дужках посилання на рецензовану книгу.

велике наукове та історичне значення має оприлюднення оригінала складеного в Корюківці 31 травня 1944 р. документа під назвою «Акт… о злодеянии и зверствах немецко-фашистских захватчиков над мирными советскими гражданами…» [с. 212–213]. У ньому зафіксовано дані про 1482 жертви нацистського терору. Однак яким холодом віє від цих похмурих рядків: понад 400 страчених осіб позначені як «иждивенец» або «иждивенка» – між тим, виходячи з їхнього віку, це в основному діти, які ще навіть не ходили до школи [с. 213–287]. Чи не в цій владній байдужості до потерпілих можна вбачати джерело «забуття» трагедії, небажання її досліджувати, інформувати про неї і радянських людей, і світову громадськість. Безумовно, у Корюківці неможливо знайти людину, яка б про неї не знала. Але чи хоч щось чули про це в Україні? Навесні минулого року студенти-історики Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка брали участь в науковій конференції у Львові, організованій Українським католицьким університетом. Один з них підготував повідомлення про Корюківську трагедію. Повернувшись, юнак розповів, що учасники секції нічого про неї не знали. До речі, саме гостра потреба в інформаційній підтримці, забезпеченні громадськості достатньою кількістю друкованих видань, де б висвітлювалася ця подія, робить книгу В. Устименка актуальною й навіть злободенною. Однак поширенню її стоїть на заваді незначний наклад – 500 примірників.

Доречно, на нашу думку, виглядають і вміщені на сторінках видання державні документи, дотичні до заходів по вшануванню пам'яті жертв Корюківської трагедії з нагоди 70-річчя. У книзі також висвітлюються конкретні кроки новоствореного Організаційного комітету. До речі, один з його членів Віктор Майко долучився до видання праці В. Устименка, надавши необхідні кошти.

Автор широко використав також свідчення очевидців трагедії, яких він назвав «врятованими Богом», оскільки якихось раціональних аргументів щодо порятунку окремих людей навести не можна. Усього таких осіб було 26 [с. 296]. На жаль, далеко не всі дожили до наших днів, коли нецензуровані спогади стали записуватися і популяризуватися, набув поширення метод усної історії. Проте дещо збереглося. Подібні матеріали були підготовлені до друку й оприлюднені журналістами Юрієм Поташним, І. Листопадом, Олексієм Сунком, Зоєю Назаровою, Зоєю Шматок та іншими. Ці людські документи позбавлені ідеологічної заангажованості, прості й щирі. Вони об'єктивно відображають у своїй сукупності позицію третьої сторони – людей, які були нездатні боротися з ворогом, до чого їх невпинно закликали, й прагнули тільки одного – жити. Життя в умовах окупайного режиму найчастіше зводилося до однієї форми – виживання.

Привертає увагу і широке використання публіцистики, спогадів (як правило, партизанських командирів) та написаних на їх основі художньо-документальних творів. Завдяки їх залученню книга набуває ознак хрестоматії, головна мета якої полягає у виявленні правди про подію далеко не місцевого масштабу, як з'ясувалося майже через сімдесят років по тому.

Важливим і логічно вмотивованим сегментом книги виступає і висвітлення внеску Чернігівського земляцтва у Києві у дослідження Корюківської трагедії. Доречним виглядає і включення спогадів «земляків з Києва», котрі тепер мешкають у столиці, а замолоду жили й працювали на Корюківщині.

На нашу думку, головною інтригою рецензованої книги стало висвітлення ролі радянських партизанів у Корюківській трагедії. Авторові, народженому в партизанському краї, вихованому в дусі традиційної поваги до народних месників та їхніх ватажків (так, він знайшов теплі слова про О. Федорова) [с. 199–200], багатьох інших учасників партизанського руху, мабуть, нелегко далися критичні закиди на їхню адресу.

Проте В. Устименко сповідує історичну справедливість, а отже, його цікавить міра особистої відповідальності усіх, прямо чи опосередковано причетних до злочину. І йдеться, навіть не про безпосередніх виконавців катівської роботи. Військові злочини нацистів були засуджені на Нюрнберзькому процесі ще в 1945–1946 рр., і відтоді світова громадськість й уряди переважної більшості європейських держав свято дотримуються рішень трибуналу, як і резолюцій ООН про засудження геноциду як найтяжчого злочину проти людства й людяності. Питання щодо дій радянських партизанів набагато складніше. Вперше, понад 10 років тому, питання про ступінь їхньої вини порушив відомий журналіст й історик С. Павленко. Його стаття «Чорний понеділок», повністю передрукована у даній книзі [с. 144–151], викликала багато відгуків, породила жваве обговорення. Яскравим зразком різко негативної критики є стаття колишнього партизана, покій-

ного члена-кореспондента Національної Академії наук України В. Клокова з красномовною назвою «Народ избрал путь борьбы», також вміщена у книзі [с. 151–154]. Автор переконує у праві партизанів на боротьбу проти окупантів, наводить численні дані про їхні бойові успіхи. Однак суть дискусії лежить в іншій площині, вона визначається питанням, чи повинні були радянські партизани захищати мирне/цивільне населення, так планувати й провадити свої військові операції, щоб не наражати мешканців сіл і міст на відплатні акції. Відповідь сучасних істориків однозначна: такі розрахунки не входили до пріоритетів партизанського командування. Французький історик українського походження В. Косик писав: «Існування збройного опору і партизанського руху в Україні, яке безперечно спричинилося до приспішення розгромлення німецько-гітлерівських окупантів, було одночасно претекстом для збільшення німецьких репресій»[2]. До речі, дослідник назвав у Чернігівській області спалені разом із жителями села Козари й Срібне[3]. Ймовірно, даних про Корюківку він не мав.

Інший автор – А. Козицький стверджує: «Після того як фронт пройшов через землі України та Білорусії, головним приводом до репресій проти мирного населення стали дії партизанів. Ще 16 липня 1941 р. А. Гітлер заявив: “Партизанська війна дає нам одну перевагу: вона дозволить винищити всіх тих, хто чинить нам спротив”. На Нюрнберзькому процесі захисники військових злочинців указували на потребу опору партизанському рухові як на причину репресій на східнослов’янських землях»[4]. Російський історик О. Ґоґун так сформулював головні цілі радянського партизанського руху: «Від самого початку збройної боротьби проти гітлерівських загарбників на окупованій території СРСР радянське військово-політичне керівництво ставило перед партизанами три основні завдання: усіма доступними засобами знищувати інфраструктуру тилу німецької армії, її комунікації і живу силу; організувати активну розвідувальну діяльність на користь Червоної армії; провадити масову партійно-політичну роботу серед місцевого населення з метою його втягнення в усі форми опору окупантам, поповнення рядів партизанів»[5]. Отже, про захист місцевого населення від каральних акцій не йшлося. Власне, й один з відомих знавців стратегії й тактики радянських партизанів у роки Другої світової війни, вже згадуваний В. Клоков у спеціальній праці жодним словом не згадує про наявність подібних цілей, хоча й визнає: «Головним вирішальним фактором успішних партизанських дій в усіх війнах і воєнних конфліктах було ставлення до партизанів місцевих жителів. Від наявності або інертності й відсутності такої підтримки партизанів основною масою населення залежав успіх партизанських дій… [6].

В. Устименко, посилаючись на ґрунтовне дослідження провідних українських істориків «Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.» (К., 2011), праці наукових співробітників Українського інституту національної пам’яті, численні статті журналістів, приходить до висновку про частку вини в трагедії Корюківки й радянських партизанів та очільників Радянської держави, які не дуже переймалися долею радянських громадян, котрі не з своєї вини опинилися на окупованій території. «То чи могла, чи мала бажання держава у таких умовах думати і діяти щодо захисту кількох тисяч мирних жителів столиці партизанського краю на Чернігівщині?» – ставить він риторичне запитання, розгорнутою відповіддю на яке є уся його книга. Водночас автор, посилаючись на ті ж джерела, наукові й науково-публіцистичні праці, застерігає від зображення партизанського руху «у чорно-білих кольорах» [С. 323], закликає усіх небайдужих долучитися до збирання коштів на спорудження в Корюківці пам’ятника-меморіала спаленим селам України [с. 186].

Книга В. Устименка вийшла змістовною, переконливою, людяною. Безсумнівно, вона зіграє позитивну роль у поширенні правдивої інформації про Корюківську трагедію не тільки в Україні, а й поза її межами.

---

[2] Косик В. Втрати України під час Другої світової війни // Український історик. – 2005. – № 2–4. – С. 198.

[3] Там само. – С. 201.

[4] Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посібник. – Львів, 2012. – С. 391.

[5] Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К., 2011. – С. 30.

[6] Клоков В. И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). – К., 1994. – С. 71–72.

In memoriam

Павло Скавронський (м. Бердичів)

Для нас горить його свіча…

Світлій пам'яті члена Національної спілки краєзнавців України Володимира Федоровича Шинкарука

Аніж проклинати темряву,
краще запалити одну маленьку свічку…
(Володимир Шинкарук)

Краєзнавець, автор і виконавець власних пісень, ведучий і режисер, професор та Почесний професор Житомирського державного університету ім. І. Франка, почесний громадянин міста Житомира, Заслужений працівник культури України Шинкарук В.Ф. помер після довготривалої хвороби 6 грудня 2014 р. Житомирщина, і не лише Житомирщина, а напевно і вся Україна, втратила в його особі дійсного патріота України, патріота рідної української землі.

Володимир Федорович Шинкарук народився 19 серпня 1954 р. в селі Вчерайше Ружинського району Житомирської області в родині медиків. В 1958 р., у період хрущовського «укрупнення районів», батьки переїхали на Хмельниччину – спершу в селище Теофіполь, де прожили чотири роки, а потім – у місто Красилів (1962-1967 рр.) [134; 137].

В 1967 р. родина Шинкаруків повертається на Житомирщину і оселяється в селищі Червоному Андрушівського району.

Зі шкільних років література, музика і спорт йшли з Володимиром поруч. Йому в один і той же час хотілося бути то спортсменом, то музикантом, то письменником. Навіть після закінчення десяти класів, Володимир ще не мав чіткого уявлення про те, чому присвятити своє життя. Одне лише було очевидно: йому близька гуманітарна сфера [137].

У 1971 р. після закінчення Червоненської середньої школи із Золотою медаллю і «не вступу» до Київського університету, Володимир став працювати завідувачем клубу Червоненського цукрового комбінату. Ця робота відкрила Володимиру перспективи професії культпрацівника, і в 1972 р. він вступив до Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка на філологічний факультет. В 1976 р., після закінчення інституту, залишився викладати на кафедрі російської та зарубіжної літератури. Згодом була служба у війську, де Володимир потрапив до ансамблю пісні і танцю Прикарпатського військового округу (для нього це була справжня школа художньої творчості). Далі було навчання в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького, під час якого з більшим захопленням Володимир ходив на записи програми «Телевізійний клуб авторської пісні», ніж на консультації до свого наукового керівника професора Івана Крука [134; 137].

Він працював на посадах асистента, старшого викладача, доцента, професора Житомирського державного університету ім. І. Франка, а також у Київському національному університеті культури та мистецтв (2000-2002 рр.). Його наукові інтереси стосувались сфери історії літератури та мистецтва, літературного краєзнавства. Він написав «Методичні поради, контрольні завдання, теми творів з російської літератури (для слухачів заочних підготовчих курсів)», які витримали три видання [85; 86; 87], уклав біобібліографічний довідник «Літературна Житомирщина» (1993) [11; 13; 23], є автором навчальних посібників з грифом Міністерства освіти і науки України «Давня література. Практикум» (2003, у співавторстві з П. Білоусом) [3], «Українська література. XI–XVIII ст. Практикум» (2006, у співавторстві з П. Білоусом) [4], майже сто наукових статей [134; 137].

Шинкарук В.Ф. брав участь в численних науково-практичних конференціях, де виступав з актуальними в той час доповідями: «Про вивчення патріотичних, інтернаціональних рис багатонаціональної радянської літератури

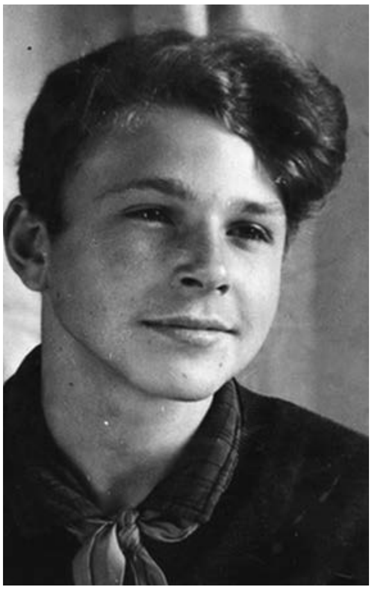
і її позитивного героя в 10 класі» (Житомир, 1981) [95], «Тема творчої праці на заняттях з російської радянської літератури та її значення в справі виховання майбутніх учителів» (Житомир, 1987) [118], «Вивчення соціально-критичного роману В. Ліпатова «І це все про нього» в XI класі» (Житомир, 1990) [68], «Житомирщина в житті та творчості М. Рильського» (Житомир, 1995) [61].

Володимир Шинкарук був учасником науково-краєзнавчої конференції «Звягель древній і вічно молодий» присвяченої 200-річчю утворення Волинської губернії, 200-річчю Волинської єпархії та 200-річчю найменування міста Звягеля Новоградом-Волинським (1-16 вересня 1995 р. – Новоград-Волинський) [103], науково-краєзнавчої конференції «Горохівщина крізь призму століть», присвяченої 450-річчю Володарськ-Волинська (28-30 вересня 1995 р. – Володарськ-Волинський) [40], науково-краєзнавчої конференції «Малинщина у просторі і часі» (25-27 вересня 1996 р. – Малин) [84], наукової конференції «Твоєму йменню вічно поломеніти» присвяченої 125-річчя від дня народження Лесі Українки (24 лютого 1996 р. – Новоград-Волинський) [48], обласної науково-практичної конференції «Бібліотечна Житомирщина» (26-27 вересня 2006 р – Житомир) [83] та багатьох інших.

Чимало своїх науково-краєзнавчих досліджень з літературного краєзнавства Шинкарук В.Ф. опублікував в історико-філологічному збірнику з регіональних проблем «Волинь-Житомирщина». Це – «Житомирщина в житті

та творчості Максима Рильського» (1997) [60], «Міра життя земного… До 90-ліття М. Талалаєвського» (1998) [88], «Олесь Бабій – співець слави січових стрільців» (2001) [97], «Спогади Леоніда Карума про Василя Кравченка» (2002) [113], «Зустріч, яка не відбулась в Житомирі» (2003) [67], «Особистість Марусі Чурай і пісенна традиція Житомирщини» (2005) [99], «Спочатку було слово: Іванові Сльоті – 70!» (2007) [114], «Свіча таланту Костянтина Яновського» (2007) [111], «Зірка і смерть Леоніда Венгерова» (2008) [64] та «Ніна Матвієнко. Голосом цієї жінки співає й плаче Україна» (2008) [94].

Вніс свій посильний внесок Шинкарук В.Ф. і в створення «Енциклопедії сучасної України». Ним опрацьовані архівні джерела та літературні матеріали і опубліковані в цьому виданні біографічні відомості про відомі постаті сучасності: Білоконського І.П. [37], Бурката Б.А. [38], Демарина І.Б. [42], Демчука А.В. [43], Драпака Г.М. [49], Ерка (Палидовича С.М.) [50], Євдокімова Я.О. [51], Євтушенка О.М. [52], Єрмакової Л.З. [53], Єфімова В.В. [54], Жака І.С. [55], Жарова С.О. [56], Жданкіна В.О. [57], Желєзняка А.О. [58], Заславського С.А. [62], Засухіна В.Ф. [63], Зиріна О.А. [65], Зубка Є.М. [66], Інеш (Кдирову І.О.) [69], Каденка В.М. [70], Карпу Н.С. [71], Карпенка А.Г. [72], Картавого П.В. [73], Квеленкова Ю.О. [74], Кіркорова Ф.Б. [76], Кобзара А.Ф. [77] та Козловського В.В. [78].

У всеукраїнських науково-методичних журналах опубліковано наукові праці Володимира Шинкарука «Щасливі люди: Тема праці на уроках літератури» (1982) [115], «Радянський характер: Матеріали уроку по темі «Радянська література 50-80-х років» (1984) [112], «Особистість і колектив в радянській прозі 60-70-х років» (1985) [81], «Художньо-естетичні особливості прози Лесі Українки» (2001) [122] та інші.

Численні наукові статті Шинкарука В.Ф. опубліковані в наукових збірниках [39; 82; 96], методичних посібниках [110; 116; 117], всеукраїнських журналах «Дніпро» [107] і «Київ» [75; 41]. У співавторстві з головою Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Кострицею М.Ю. ним було написано статтю «Хресний шлях поета (Матвій Аронович Талалаєвський)», яку було оприлюднено у відомій нам усім книзі «Реабілітовані історією» [19; 135].

Володимир Федорович постійно поєднував науково-педагогічну діяльність з концертними виступами. Музична освіта Володимира обмежилась двома класами музичної школи, у цій сфері він – «самоук», музичної грамоти, а також гри на кількох інструментах навчався самотужки, постійно слухав музику – естрадну, класичну народну... Його кумирами були «Бітлз», «Дорз», Енріко Масіас, «Червоні гітари», Чеслав Неман, «Омега», «Песняри»... В авторській пісні його учителями були Юрій Візбор, Булат Окуджава, Володимир Висоцький... Як автор і виконавець він був переможцем багатьох музичних фестивалів і конкурсів, виступав з концертами у Польщі, Словаччині, Угорщині, Німеччині, Франції, США. Записав і видав два магнітних альбоми «Дім для душі» (coll. 1, 1998) [46], «Дім для душі» (coll. 2, 2001) [47], компакт-диски «Дім для душі» (2002) [45], «Колір тиші» (2008) [80], «Перекоти-НЕБО» (2009) [100], «Шестиструнний дощ» (2010) [123], «Прислухаюсь до серця» (2013) [108], «Дороже крови» (2013), «Щоб серцем бути молодим» (2014) [124; 134; 137].

Успіх, яким користувався Володимир Шинкарук у слухачів та глядачів, забезпечували притаманні йому стримана манера виконання, чудові вокальні і акторські дані, художній смак, майстерне володіння музичними інструментами. Його пісні постійно звучать у програмах Національного радіо і телебачення як в авторському виконанні, так і у виконанні популярних українських співаків [35].

«Пісні, вірші, коротка проза – то найкраще, що є у мене, – говорив В.Ф. Шинкарук. – І цим найкращим я з Вами радо поділюся. Буду щасливий, якщо хтось захоче погортати електронні сторінки моїх книг, послухати мою музику» [133].

В. Шинкарук був постійним ведучим найбільших культурно-масових заходів не лише в Житомирській області, а й в Україні загалом. Він був режисером і ведучим великого гастрольного турне лауреатів Всеукраїнського фестивалю «Червона рута» по містах Німеччини,

Польщі, Словаччини, Угорщини, Франції, вів концерти учасників культурно-мистецької акції «Лишається надія», яка проходила в дев'яти обласних центрах України. Його також залучали до ведення таких великих масових заходів на Майдані Незалежності в Києві, як День Незалежності України, День Києва, Свято козацького мистецтва, Всеукраїнський фестиваль сатири і гумору «Вишневі усмішки» тощо [35].

Мистецьким кредом Володимира Шинкарука було переконання, що талант повинен бути відкритим до людей. Тому від перших днів аварії на Чорнобильській АЕС він прагнув своєю творчістю допомогти ліквідаторам і потерпілим, підтримати їх і надихнути. В Коростенському, Лугинському, Народицькому, Овруцькому районах Житомирської обл., що найбільше потерпіли від аварії, Володимир Шинкарук дав майже сто сольних концертів [35; 129].

Драматичне обдарування В. Шинкарука найяскравіше проявилось у створених ним музично-драматичних композиціях «Вічний спогад про війну» (1995), «Слово про рідну матір» (1999), «Дім для душі» (2002), моно спектаклі «Історія однієї любові» (2006) та публіцистичній виставі «Голодомор» (2008). Поява цих драматичних творів і їх оригінальне сценічне втілення, на думку фахівців, стало справжньою подією не тільки в культурно-мистецькому житті Житомирщини, а й України в цілому [35; 129].

Володимир Шинкарук був членом Національної спілки письменників України (з 2007 р.) та Національної спілки краєзнавців України (з 2011 р.). Друкувався в журналах «Київ» [44] «Перець» [59; 92; 105], «Дніпро» [93; 104; 106; 109; 121]. Його перу належать книги поезій та пісень: «Moderato синіх сутінків» (1994) [125], «На відстані ночі» (1996) [90], «Перелітні дощі» (1999) [101], «Перехрестя розлук» (2004) [102], «Колискова для осені» (2009) [79], «У затінку сонця» (2012) [120], збірки прози «Оповідання» (2003) [98], «Нестандартний підхід» (2006) [92], прозово-поетична книга «На два життя одразу» (2010) [89], роман «Тренер» (2011) [119; 137]. Він здійснив літературний запис автобіографічної книги В. Парія «Під щасливою зіркою» (2013), переклав українською мовою поетичні п'єси Григорія Горіна «Чума на ваші дві родини» та Карло Гоцци «Король-олень» (поставлена в Житомирському академічному українському музично-драматичному театрі імені Івана Кочерги в 2001 р., режисер Петро Авраменко), ліричну комедію Біла Маноффа «Сич і кішечка» (поставлена в театрі Житомирського музичного училища імені Віктора Косенка в 2012 р., режисер Григорій Артеменко) [134].

Позитивними були і відгуки на його видані поетичні збірки Єршова В. [14], Косичука В. [18], Лецкіна М. [21] та Мостового Ю. [28].

Багато художніх творів Володимира Шинкарука було опубліковано в періодичній пресі [134].

Про творчу та педагогічну діяльність самого В.Ф. Шинкарука написано чимало. Найбільш яскравими про нього є публікації Артемчука А. «Вишиває пісня долю» (1996) [1], Скрябіної С. «Рух зірок по магістралях» (1998) [32], Божко С. «Хочешь познакомиться с Ирой – понрався ее папе» (1998) [5], Голованової І. «Весь вечір співав В. Шинкарук» (1998) [8], Козаченко І. «Генії живуть у провінції, щоб жити довго…» (1998) [17], Данчука Л. та Дерев'янка Ф. «Шинкарук Володимир Федорович» (1999) [12], Монастирецького Л. «Щинкарук Володимир Федорович» (2003) [27], Гуцалюка О. «Володимир Шинкарук: Я віддавався повністю тільки сімейному життю» (2004) [10], Кавуна О. «Дім для душі» приймає друзів» (2004) [15], Ткаченко Г. «Дім для душі» Володимира Шинкарука» (2004) [33], Власюк Т. «З родиною Шинкаруків» (2005) [7], Малиновської В. «Володимир Шинкарук – одружений та безмежно щасливий» (2006) [24], Миронець В. «Приємна несподіванка» (2006) [26], Яблуневої О. «Люблять бардів у Прилуках» (2006) [126], Красновської Л. «Нестандартний Шинкарук» (2007) [20], Миколаєнко Н. «Доля на виріст» (2008) [25], Болгова В.В. та Болгова І.В. «Володимир Шинкарук» (2009) [6], Музики Л. «Психобіографічні студії з Володимиром Шинкаруком» (2009) [29], Позняк-Хоменко Н. «Володимир Шинкарук: Я виграю цю страшну боротьбу, і треба буде віддячувати» (2010) [30], Литвинчук С. «Перехрестя доріг» (2012) [22], Якухна І.І. та Денисенка В.Ф. «Пе-

дагогічна династія Шинкаруків» (2012) [127], Чернюк С. «Складна простота контрасту та душі: Володимир Шинкарук. У затінку сонця» (2012) [34], Бездітко А. «Володимир Шинкарук: «Привід для радощів можна і треба знаходити завжди» (2013) [2], Позняк-Хоменко Н. «Щоб серцем бути молодим» (2014) [31], Голованової І. «Володимир Шинкарук: І свято вірити у життя» (2014) [9] та Кавуна О. «…ювіляр прозвітував «Дідовим літом» (2014) [16].

Про наукову, творчу та педагогічну діяльність Володимира Шинкарука багато хороших слів сказано і в ювілейному виданні до 90-річчя Житомирського державного університету імені Івана Франка, де подано біографії видатних випускників університету, що своїми досягненнями примножують надбання України та звеличують славу alma-mater, як одного з найпотужніших центрів освіти України [35].

Знайшлось місце для розповіді про Володимира Шинкарука і у щорічному всеукраїнському виданні «Науково-освітній потенціал України» за 2011 рік [36].

Володимир Федорович виховав плеяду талановитих митців, серед яких заслужені артисти України Павло Мрежук та Ірина Шинкарук, популярні телевізійні диктори і журналісти Юрій Кот, Костянтин Ігнатчук, Сергій Кудімов, Наталія Мосейчук та ін. Педагогічна діяльність Володимира Шинкарука ще раз підтверджує, що талант і щастя вчителя – у його учнях [35; 129; 137].

Володимир Шинкарук був лауреатом обласної комсомольської премії імені Миколи Шпака (1986), Всеукраїнської премії ім. І. Огієнка (2008). Має безліч грамот і подяк та почесних відзнак, державну нагороду – почесне звання «Заслужений працівник культури України» (1991). Лише після отримання цього почесного звання Володимир зрозумів, що непомітно для себе в цій сфері став професіоналом, до того музика і поезія сприймалися ним як хобі. Має він орден «За заслуги» ІІІ ступеня (2009) та Почесну грамота Верховної Ради України (2014) [134; 137].

Володимир Федорович протягом своєї творчої, педагогічної та наукової діяльності отримав такі Почесні відзнаки: знак ЦК ВЛКСМ «За отличную учёбу» (1974), «Золота ознака» Спілки соціалістичної молоді Польщі» (1985), знак «За активну роботу» Всесоюзного товариства «Знання» (1991), знак «Відмінник освіти України» (1999), почесний знак «Гордість Житомирського державного університету імені Івана Франка» (2007), почесна відзнака Житомирської міської ради «За заслуги» (2009), медаль «Древляни» Міжнародної громадської організації «Земляцтво житомирян» (2009), почесний знак «70 років Південного оперативного командування – Одеського військового округу» (2009), почесний знак Міністерства освіти і науки України «Петро Могила» – за розвиток вищої освіти (2009), почесний знак Міністерства внутрішніх справ «За сприяння органам внутрішніх справ України» (2009), почесна відзнака Житомирської обласної адміністрації та Житомирської обласної ради «За заслуги» (2010), почесне звання «Почесний громадянин міста Житомира» (2011), орден Святого великомученика Георгія Побідоносця Української православної церкви (2013), відзнака Житомирської обласної ради «Честь і слава Житомирщини» (2013), почесна відзнака Міністерства культури України «За багаторічну плідну працю в галузі культури» (2013), кришталевий пам’ятний знак «Серце віддаю дітям» Дитячого фонду України (2014), медаль «Почесна відзнака» Національної спілки письменників України (2014), звання Почесний професор Житомирського державного університету імені І. Франка (2014) [134].

Численні грамоти і подяки, якими нагороджувався В.Ф. Шинкарук протягом багатьох років, лише підтверджують його працелюбність та відданість справі, якій він присвятив все своє життя. Він нагороджений: Почесною грамотою Міністерства освіти України (грудень, 1994), Подякою Житомирської обласної державної адміністрації (жовтень, 1999), Подякою Міністерства культури і мистецтв України, Центрального комітету профспілки працівників культури України (травень, 2000), Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (серпень, 2004), Почесною грамотою Житомирської обласної державної адміністрації (серпень, 2004), Почесною грамотою Житомирської обласної державної адміністрації (листопад, 2007), Почесною грамотою Жито-

мирської обласної державної адміністрації (жовтень, 2008), Почесною грамотою Міністерства культури і туризму України (серпень, 2009), Подякою Житомирської обласної ради (вересень, 2012), Подякою Житомирської обласної державної адміністрації (вересень, 2012), Подякою голови Державної служби України з надзвичайних ситуацій (травень, 2013), Почесною грамотою Житомирської обласної ради із занесенням у Книгу Пошани Житомирської обласної ради (2014) [134].

Творчі здобутки Шинкарука В.Ф. просто вражають. Він лауреат II Всесоюзного міжвузівського фестивалю політичної пісні (I місце, Вінниця, 1975), переможець Республіканського телевізійного конкурсу «Сонячні кларнети» (Київ, 1983 та 1988), лауреат Всесоюзного огляду самодіяльної художньої творчості, присвяченого 40-літтю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (1985), лауреат II Всесоюзного фестивалю народної творчості, присвяченого 70-літтю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1987), дипломант Всеукраїнського фестивалю авторської пісні та співаної поезії «Оберіг» (Луцьк, 1992), лауреат Міжнародного фестивалю «Доля» (краща пісня фестивалю – «Свіча», муз. К. Яновського, сл. В. Шинкарука, виконавиця С. Зайченко, Чернівці, 1993), лауреат Всеукраїнського фестивалю «Червона рута» (краща пісня фестивалю – «Місячний оберіг», муз. О. Ходаківського, сл. В. Шинкарука, виконавиця І. Шинкарук, Донецьк, 1993), лауреат Міжнародного фестивалю «Голос Азії» (краща пісня фестивалю – «Місячний оберіг», Алмати, 1994), лауреат Національної програми «Мистецький олімп України» (Київ, 2009), лауреат першої премії X Всеукраїнського літературного конкурсу у номінації «Пісенна лірика про кохання» (Київ, 2010), переможець обласного літературного конкурсу «Книга року» в номінації «Проза» (книга «На два життя одразу», 2010), лауреат Всеукраїнського конкурсу «Улюблений викладач» (IV місце), проведеного газетою «Все про бухгалтерський облік» серед викладачів вищих навчальних закладів України (2010) [131; 134].

У присвяченому Володимиру Шинкаруку розділі книги «Мистецький олімп України», наводиться цитата відомого українського психолога Олександра Музики: «Ми підсвідомо тягнемось до таланту і потаємно заздримо йому. А він завжди здивований тим, що ми не можемо так яскраво переживати, так безоглядно радіти й так повноцінно жити. Його вражає, що ми не обов'язкові, що лінуємося вчитися, що ми не творчі, що у нас все – колись чи потім, що ми не живемо реальним життям, а плекаємо самозаспокійливі ілюзії. Він подивований, але все одно іде до нас, бо хоче, щоб і ми відчули незмірну радість творчості. Він знає, що радість творчості множиться від кількості людей, які живуть нею одночасно. ...Він живе так, як ми хотіли б жити. У нас не виходить, бо ми – ліниві, бо ми – незібрані, бо ми – мрійники. А він – творець, тому повнокровно, повно і яскраво живе для нас!» [131].

Для Володимира Шинкарука літературна і музична творчість були потребою, важливою складовою життя, він займався б ними, навіть якби вони не приносили ніякого зиску. Його вірші і проза народжувались із душевної схвильованості, сердечної небайдужості. Було «щось», що стимулювало його душевну та інтелектуальну роботу – слово, зустріч, епізод... Він нічого не писав в стані абсолютного спокою або щастя (він насолоджувався цими короткими миттєвостями)... Простіше з малими формами, тому що вірші легко запам'ятовуються. А народжувались вони по дорозі на роботу (він любив ходити пішки), в метро, під час телетрансляції футбольного матчу, навіть під час застілля. З прозою важче. Проза «вимагає письмового столу» і часу. Прозу не напишеш за кермом авто, а Володимир півжиття – в дорозі... Намагався дотримуватись певних принципів: не любив силабо-тонічну систему віршування; віддавав перевагу тонічній; любив афористичність і лаконізм. В основі його прози завжди – реальний факт. Рухав розповідь не опис, а діалог. Завершував твір неочікуваний фінал. Також намагався уникати літературних «красивостей». Володимир Шинкарук писав для себе і для своєї дочки – заслуженої артистки України Ірини Шинкарук. Але його пісні також виконують заслужені артисти України – Павло Мрежук, Юрій Градовський, Зеновій Гучок, дует «Світязь», Софія Ротару («Вино разлук») [131].

Спочатку Володимир Шинкарук став відомим і популярним в якості барда. Згодом – в якості батька Ірини Шинкарук. Для дочки він багато років поспіль писав і слова, і музику – власне, допомагав і у створенні та виданні записів. Минув ще деякий час, Ірина поринула у хвилі популярної музики – а Володимир Шинкарук зберіг вірність своїм основам. Тому час від часу з'являлись його нові платівки, на яких він знову поставав у колишній іпостасі – барда. Поезія, голос, гітара – от, власне, і майже все. Але сказати, що цього мало – неможливо, бо насправді всього вистачає. Комусь, мабуть, така вірність може видатись дещо дивною – адже життя минає, все змінюється. Але у таких поверненнях завжди розкривається новий сенс пройдених шляхів – адже не випадково вони, ці повернення, стаються у житті чи не кожної людини. Які плоди ми з цього виносимо – то вже інша справа, але виносимо ми їх у повній тиші. Тут вже кожен залишається наодинці із власною історією. Кожен отримує своє уповні... [130].

Володимир Федорович був одружений: дружина Людмила – за фахом вчитель математики, донька Ірина – заслужена артистка України, син Федір – головний економіст державного підприємства «Національний туристичний офіс» [137].

Довгий час Володимир Шинкарук боровся з важкою онкологічною хворобою. Він переніс декілька операцій, численні сеанси переливання крові та сеанси переливання плазми. Лікування потребувало великих коштів, яких в родини просто не було. Тоді було створено благодійний фонд і на банківську картку Володимира Федоровича небайдужі громадяни перераховували кошти, які і використовувались на його лікування. До благодійної акції долучилося багато знайомих і навіть незнайомих йому осіб: наприклад, родина Василя Блощицького (Донецьк), родина завідувача кафедрою теорії та історії світової літератури, доктора філологічних наук, професора Володимира Єршова, родина О. Музики, І. Лубківської, Сергія Кутішенка, Анатолія Остапюка, Артема Кондратюка, Лариси Іваненко, Ірини Єфімової, Марія Кльон (Москва), Ангеліна Сингаївська, Юрій Грабовський, Олена Онищук, колектив кафедри теорії та історії світової літератури Житомирського національного університету імені Івана Франка та колектив загальноосвітньої школи № 20 м. Житомира та багато-багато інших [136].

6 грудня 2014 року Володимир Федорович Шинкарук пішов з життя. «Це втрата не лише для Житомира, це втрата для всієї України» – написав політик Олександр Бригінець [138].

«…Його пісні ми слухали ще в шкільних туристських походах. Потім доля вже звела спочатку з Іриною (його дочкою, співачкою), а потім і з самим Володимирем Федоровичем. Усмішка і талант. Талант і усмішка – ось дві речі, які асоціюються з Шинкаруком. На питання про здоров'я, і то відповідав зі своєю м'якою усмішкою. Ми всі його знайомі так раділи, що ще перший раунд в боротьбі з важкою хворобою він виграв. Але хвороба відійшла лише на час. А пісні Шинкарука будуть жити. Якщо говорити про українську бардовську пісню, то перші асоціації в мене саме з Шинкаруком. Теплі, дивно позитивні пісні. Хай земля буде пухом, пане Володимир!» – повідомив на своїй сторінці в Facebook український політик, громадський і культурний діяч Олесь Доній [132].

А для нас залишилась його творчість, позитивний приклад життєлюбства та життєдіяльності. Нам усім Володимир Шинкарук подарував, як спомин про себе, ось цей вірш «Моя свіча»:

Туманний вечір ближче, ближче…
Та я його у серце не впущу!
Відправлю сонце спати на горище,
Тихенько встану й запалю свічу

І на своє поставлю підвіконня,
Щоб осявала радісно вікно…
А вітер тихо бубонить спросоння
Про те, що не збулось, чи вже збулось давно.

Весняним громом північ відгуркоче,
І місяць клюне зорі, як курча…
Хай знають люди – десь посеред ночі
Горить свіча… Для них горить
моя свіча!

(Володимир Шинкарук)

Джерела та література

1. Артемчук А. Вишиває пісня долю // Київ. – 1996. – № 9-10. – С. 187-189.

2. Бездітко А. Володимир Шинкарук: «Привід для радощів можна і треба знаходити завжди» // Місто. – 2013. – № 35. – 5 вересня.

3. Білоус П.В., Шинкарук В.Ф. Давня українська література. Практикум. Науковий посібник. – Житомир: Житомирська типографія, 2003. – 164 с.

4. Білоус П.В., Шинкарук В.Ф. Українська література XI – XVIII ст. Практикум. Науковий посібник. – Житомир: Житомирська типографія, 2006. – 128 с.

5. Божко С. Хочешь познакомиться с Ирой – понрався ее папе // Рабочая газета. – 1998. – 30 липня.

6. Болгов В. В., Болгов І. В. Володимир Шинкарук // Мистецький олімп України. – Київ: Український видавничий консорціум, 2009. – С. 156-157.

7. Власюк Т. З родиною Шинкаруків // Власюк Т. Від джерел. – Київ: Вид-во газети «Вісті…», 2005. – С. 250-258.

8. Голованова І. Весь вечір співав В. Шинкарук // Житомирщина. – 1998. – 19 вересня.

9. Голованова І. Володимир Шинкарук: І свято вірити у життя // Житомирщина. – 2014. – № 85-86. – 19 серпня.

10. Гуцалюк О. Володимир Шинкарук: Я віддавався повністю тільки сімейному життю // Житомирський телеграф. – 2004. – № 50. – С. 5.

11. Давидюк В. Літературна Житомирщина // Вісті (Червоноармійськ). – 1994. – 12 квітня.

12. Данчук Л. Дерев'янко Ф. Шинкарук Володимир Федорович // Таланти Житомирського краю: Життя і творчість митців. – Житомир, 1999. – С. 84.

13. Дерев'янко Ф. Довідник уклав педагог // Радянська Житомирщина. – 1993. – 16 березня.

14. Єршов В. До вічного – через очищення // Авжеж! – Кн.: XXVIII. – № 32. – 1996. – 12-13 (28-29).

15. Кавун О. «Дім для душі» приймає друзів // Голос України. – 2004. – 26 серпня.

16. Кавун О. …ювіляр прозвітував «Дідовим літом» // Голос України. – 2014. – № 160. – 22 серпня.

17. Козаченко І. Генії живуть у провінції, щоб жити довго… // Говорить і показує Україна. – 1998. – 12 жовтня.

18. Косичук В. Модерато синіх сутінок // Пресфорум (Житомир). – 1991. – 15 липня.

19. Кострица М.Ю., Шинкарук В.Ф. Хресний шлях поета (Матвій Аронович Талалаєвський) / Реабілітовані історією. – Житомир: Полісся, 2011. – С. 96-98.

20. Красновська Л. Нестандартний Шинкарук // РІА плюс (Тернопіль). – 2007. – № 3. – 17 січня. – С. 20.

21. Лецкін М. Віч-на-віч із собою // Лецкін М. Я інших не сповідую знамен. – Житомир, 2004. – С. 53-58.

22. Литвинчук С. Перехрестя доріг // Люблю слово. – 2012. – № 1. – С. 166.

23. Літературна Житомирщина. Біобібліографічний довідник / Укладач В.Ф. Шинкарук. – Житомир: Льонок, 1993. – 120 с.

24. Малиновська В. Володимир Шинкарук – одружений та безмежно щасливий // 20 хвилин (Житомир). – 2006. – № 6. – 8 лютого. – С. 13.

25. Миколаєнко Н. Доля на виріст (про Володимира Шинкарука) // Миколаєнко Н. Літературні портрети сучасних українських письменників. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – С. 83-88.

26. Миронець В. Приємна несподіванка // Земля Ружинська. – 2006. – № 23. – 21 березня.

27. Монастирецький Л. Щинкарук Володимир Федорович // Видатні педагоги Житомирщини. – Житомир: Полісся, 2003. – С. 663-664.

28. Мостовий Ю. Поетично-прозовий мікс з гумористичним відтінком // Друг читача. – 2010. – № 14.

29. Музика Л. Психобіографічні студії з Володимиром Шинкаруком // Волинь – Житомирщина. – 2009. – № 19. – С. 256-273.

30. Позняк-Хоменко Н. Володимир Шинкарук: Я виграю цю страшну боротьбу, і треба буде віддячувати // Україна молода. – 2010. – 19 серпня.

31. Позняк-Хоменко Н. Щоб серцем бути молодим // Україна молода. – 2014. – 19 серпня.

32. Скрябіна С. Рух зірок по магістралях // Галицькі контракти. – 1998. – № 11. – Березень. – С. 64.

33. Ткаченко Г. «Дім для душі» Володимира Шинкарука // Житомирщина. – 2004. – 26 серпня.

34. Чернюк С. Складна простота контрасту та душі: Володимир Шинкарук. У затінку сонця. – Київ. – 2012. – № 6. – С. 186-187.

35. Шинкарук Володимир Федорович // Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Київ: Логос Україна, 2009. – С. 180.

36. Шинкарук Володимир Федорович // Науково-освітній потенціал України. – Київ: Український рейтинг, 2011. – С. 286.

37. Шинкарук В.Ф. Білоконський Іван Петрович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 2. – Київ: Поліграфкнига, 2003. – С. 814.

38. Шинкарук В.Ф. Буркатов Борис Абрамович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 3. – Київ: Поліграфкнига, 2004. – С. 615.

39. Шинкарук В.Ф. Василь Земляк: перші кроки на Житомирщині // Творчість В. Земляка в контексті вітчизняної та світової літератури. Збірник наукових праць. – Житомир, 1998. – С. 42-46.

40. Шинкарук В.Ф. Василь Земляк: штрихи до біографії // Горохівщина крізь призму століть. Тези науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 450-річчю Володарськ-Волинська (28-30 вересня 1995 р.). – Володарськ-Волинський-Житомир, 1995. – С. 96-98.

41. Шинкарук В.Ф. Вишиває пісня долю // Київ. – 1996. – № 9-10. – С. 187-189.

42. Шинкарук В.Ф. Демарин Ігор Борисович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 7. – Київ: Поліграфкнига, 2008. – С. 323.

43. Шинкарук В.Ф. Демчук Анатолій Васильович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 7. – Київ: Поліграфкнига, 2008. – С. 362.

44. Шинкарук В.Ф. День відкритих душ. Поезія // Київ. – 2013. – № 6. – С. 125-130.

45. Шинкарук В.Ф. Дім для душі / Компакт-диск. – Київ: Караван СД, 2002.

46. Шинкарук В.Ф. Дім для душі» coll. 1 / Аудіо альбом. – Київ: Музика на всі смаки, 1998.

47. Шинкарук В.Ф. Дім для душі» coll. 2 / Аудіо альбом. – Київ: Музика на всі смаки, 2001.

48. Шинкарук В.Ф. До історії написання драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» // Твоєму йменню вічно поломеніти. Матеріали наукової конференції до 125-річчя від дня народження Лесі Українки (м. Новоград-Волинський, 24 лютого 1996 р.). – Новоград-Волинський, 1997. – С. 38.

49. Шинкарук В.Ф. Драпак Григорій Миронович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 8. – Київ: Поліграфкнига, 2008. – С. 387.

50. Шинкарук В.Ф. Ерко (Палидович Северин Мстислав) // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 233.

51. Шинкарук В.Ф. Євдокімов Ярослав Олександрович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 312.

52. Шинкарук В.Ф. Євтушенко Олександр Миколайович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 353.

53. Шинкарук В.Ф. Єрмакова Людмила Захарівна // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 436.

54. Шинкарук В.Ф. Єфімов Володимир Володимирович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 469.

55. Шинкарук В.Ф. Жак Ілля Семенович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 491.

56. Шинкарук В.Ф. Жаров Сергій Олексійович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 504.

57. Шинкарук В.Ф. Жданкін Василь Олександрович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 516.

58. Шинкарук В.Ф. Желєзняк Артур Юрійович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 9. – Київ: Поліграфкнига, 2009. – С. 529.

59. Шинкарук В.Ф. Житейська історія // Перець. – 2008. – № 5. – С. 6-7.

60. Шинкарук В.Ф. Житомирщина в житті та творчості Максима Рильського // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 1. – Житомир, 1997. – С. 5-16.

61. Шинкарук В.Ф. Житомирщина в житті та творчості М. Рильського // М. Т. Рильський і українська література XX століття. Матеріали та тези доповідей науково-теоретичної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження М.Т. Рильського (14 березня 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 29-31.

62. Шинкарук В.Ф. Заславський Семен Аркадійович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 10. – Київ: Поліграфкнига, 2010. – С. 347-348.

63. Шинкарук В.Ф. Засухін Володимир Фролович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 10. – Київ: Поліграфкнига, 2010. – С. 355.

64. Шинкарук В.Ф. Зірка і смерть Леоніда Венгерова // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 18. – Житомир, 2008. – С. 27-33.

65. Шинкарук В.Ф. Зірін Олександр Альбертович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 10. – Київ: Поліграфкнига, 2010. – С. 581.

66. Шинкарук В.Ф. Зубко Євген Михайлович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 11. – Київ: Поліграфкнига, 2011. – С. 26.

67. Шинкарук В.Ф. Зустріч, яка не відбулась в Житомирі. (Спогади про Роберта Рождественського // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 11. – Житомир, 2003. – С. 30-35.

68. Шинкарук В.Ф. Изучение социально-критического романа В. Липатова «И это все о нем» в XI классе // Обласна науково-практична конференція на тему: «Інститут – школі». Повідомлення і тези конференції. – Житомир, 1990. – С. 120-121.

69. Шинкарук В.Ф. Інеш (Кдирова Інеш Осербаївна) // Енциклопедія сучасної України. – Т. 11. – Київ: Поліграфкнига, 2011. – С. 392.

70. Шинкарук В.Ф. Каденко Володимир Михайлович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 11. – Київ: Поліграфкнига, 2011. – С. 661.

71. Шинкарук В.Ф. Карпа Наталія Семенівна // Енциклопедія сучасної України. – Т. 12. – Київ: Поліграфкнига, 2012. – С. 354.

72. Шинкарук В.Ф. Карпенко Анатолій Григорович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 12. – Київ: Поліграфкнига, 2012. – С. 375.

73. Шинкарук В.Ф. Картавий Петро Васильович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 12. – Київ: Поліграфкнига, 2012. – С. 405.

74. Шинкарук В.Ф. Квеленков Юрій Олександрович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 12. – Київ: Поліграфкнига, 2012. – С. 562.

75. Шинкарук В.Ф. Кінь і патефон у долі Василя Земляка // Київ. – 1995. – № 11-12. – С. 146-147.

76. Шинкарук В.Ф. Кіркоров Філіп Бедросович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – Київ: Поліграфкнига, 2013. – С. 215.

77. Шинкарук В.Ф. Кобзар Анатолій Федорович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – Київ: Поліграфкнига, 2013. – С. 404.

78. Шинкарук В.Ф. Козловський Віталій Віталійович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 13. – Київ: Поліграфкнига, 2013. – С. 675.

79. Шинкарук В.Ф. Колискова для осені. – Житомир: Полісся, 2009. – 124 с.

80. Шинкарук В.Ф. Колір тиші / Компакт-диск. – Київ: Укрмюзік, 2008.

81. Шинкарук В.Ф. Личность и коллектив в советской прозе 60 – 70-х годов // Вопросы русской литературы. – 1985. – № 2. – С. 34-40.

82. Шинкарук В.Ф. Літературно-краєзнавча робота в школі // Вивчення нових тем у шкільному курсі української літератури: Методичний збірник. – Житомир: Видавництво газети «Житомир», 1998. – С. 179-188.

83. Шинкарук В.Ф. Максим Рильський і письменники Житомирщини // Бібліотечна Житомирщина. Збірник матеріалів обласної науково-практичної конференції, 26-27 вересня 2006 р. – Житомир: Полісся, 2006. – С. 166-177.

84. Шинкарук В.Ф. Максим Рильський і творча інтелігенція Житомирщини // Малинщина у просторі і часі: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 25-27 вересня 1996 р. – Малин, 1996. – С. 154-156.

85. Шинкарук В.Ф. Методические советы, контрольные задания, темы сочинений по русской литературе (для слушателей заочных подготовительных курсов). – Житомир, 1989. – 10 с.

86. Шинкарук В.Ф. Методические советы, контрольные задания, темы сочинений по русской литературе (для слушателей заочных подготовительных курсов). – Житомир, 1992. – 10 с.

87. Шинкарук В.Ф. Методические рекомендации, контрольные и творческие задания по русской литературе (для слушателей заочных подготовительных курсов). – Житомир, 1994. – 12 с.

88. Шинкарук В.Ф. Міра життя земного… До 90-ліття М. Талалаєвського // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 3. – Житомир, 1998. – С. 8-18.

89. Шинкарук В.Ф. На два життя одразу. – Житомир: Полісся, 2010. – 158 с.

90. Шинкарук В.Ф. На відстані ночі. – Житомир: Авжеж, 1996. – 42 с.

91. Шинкарук В.Ф. «Нестандартний підхід» – Житомир: ОП Житомирська облдрукарня, 2006. – 128 с.

92. Шинкарук В.Ф. Нестандартний підхід // Перець. – 2011. – № 5. – С. 6-7.

93. Шинкарук В.Ф. Ніжний дотик теплих рук // Дніпро. – 2011. – № 2. – С. 87.

94. Шинкарук В.Ф. Ніна Матвієнко. Голосом цієї жінки співає й плаче Україна // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 18. – Житомир, 2008. – С. 48-54.

95. Шинкарук В.Ф. Об изучении патриотических, интернационалистских черт многонациональной советской литературы и ее положительного героя в 10 классе // Формы и методы совершенствования преподавания русского языка и литературы в школах и дошкольных учреждениях Житомирской области: Сообщения и тезисы областной научно-практической конференции (январь 1981г.). – Житомир, 1981. – С. 86-89.

96. Шинкарук В.Ф. Образи земляків у творчості Максима Рильського // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини. Збірник наукових праць: У 2 ч. – Ч. 1. – Житомир: Волинь, 1999. – С. 194-202.

97. Шинкарук В.Ф. Олесь Бабій – співець слави січових стрільців // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 7. – Житомир, 2001. – С. 57-60.

98. Шинкарук В.Ф. Оповідання. – Житомир: ОП Житомирська облдрукарня, 2003. – 48 с.

99. Шинкарук В.Ф. Особистість Марусі Чурай і пісенна традиція Житомирщини // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 13. – Житомир, 2005. – С. 62-74.

100. Шинкарук В.Ф. Перекоти-НЕБО / Компакт-диск. – Київ: Укрмюзік, 2009.

101. Шинкарук В.Ф. Перелітні дощі. – Житомир: Авжеж, 1999. – 68 с.

102. Шинкарук В.Ф. Перехрестя розлук. – Житомир: Волинь, 2004. – 172 с.

103. Шинкарук В.Ф. Поет-воїн Леонід Левицький // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоградом-Волинським (1–16 вересня). – Новоград-Волинський, 1995. – С. 164-165.

104. Шинкарук В.Ф. Поліські коломийки // Дніпро. —2010. – № 2. – С. 153.

105. Шинкарук В.Ф. Поліські коломийки // Перець. – 2013. —№ 4. —С. 10.

106. Шинкарук В.Ф. Поліські коломийки «на біс» // Дніпро. – 2010. – № 10-11. – С. 72.

107. Шинкарук В.Ф. Правда життя і образу: Пошуки робітничої теми в прозі останніх років // Дніпро. – 1982. – № 7. – С. 131-135.

108. Шинкарук В.Ф. Прислухаюсь до серця / Компакт-диск. – Тернопіль: Гроліс, 2013.

109. Шинкарук В.Ф. Проблема. За В. Федоровим. Ти хто і звідки? Середній вік. Собі на п'ятдесятиліття. Еротичний етюд // Дніпро. – 2011. – № 9. – С. 112-113.

110. Шинкарук В.Ф. Прожив з весною. Творчий портрет М. Клименка // Поліський дивосвіт. Література рідного краю: Житомирщина: Посібник-хрестоматія: В 2 ч. – Ч. І. Критичний огляд. – Житомир, 2000. – С. 425-429.

111. Шинкарук В.Ф. Свіча таланту Костянтина Яновського // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 17. – Житомир, 2007. – С. 177-180.

112. Шинкарук В.Ф. Советский характер: Материалы урока по теме «Советская литература 50–80-х годов» // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. – 1984. – № 5. – С. 47-52.

113. Шинкарук В.Ф. Спогади Леоніда Карума про Василя Кравченка // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 8. – Житомир, 2002. – С. 67-72.

114. Шинкарук В.Ф.Спочатку було слово: Іванові Сльоті – 70! // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 16. – Житомир, 2007. – С. 27-33.

115. Шинкарук В.Ф. Счастливые люди: Тема труда на уроках литературы // Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР. – 1982. – № 6. – С. 36-42.

116. Шинкарук В.Ф. Творчий ужинок поетів сучасної Житомирщини // Поліський дивосвіт. Література рідного краю: Житомирщина: Посібник-хрестоматія: В 2 ч. – Ч. І. Критичний огляд. – Житомир, 2000. – С. 417-425.

117. Шинкарук В.Ф. Тема історичного минулого народу в давній українській літературі та героїчний епос народів Європи // Взаємозв'язки української і зарубіжної літератури у шкільному курсі: Методичний посібник. – Житомир, 2002. – С. 23-39.

118. Шинкарук В.Ф. Тема творческого труда на занятиях по русской советской литературе и ее значение в деле воспитания будущих учителей // Обласна науково-практична конференція на тему: «Шляхи і форми вдосконалення підготовки вчителя в сільській школі в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи». Повідомлення і тези конференції. – Житомир, 1987. – С. 108-110.

119. Шинкарук В.Ф. Тренер. Роман. – Київ: Ніка-Принт, 2011. – 128 с.

120. Шинкарук В.Ф. У затінку сонця. Вибрані поезії та тести пісень. – Житомир: Полісся, 2012. – 272 с.

121. Шинкарук В.Ф. Улюблений коньяк Наполеона. Психологічне оповідання // Дніпро. – 2009. – № 3. – С. 46-57.

122. Шинкарук В.Ф. Художньо-естетичні особливості прози Лесі Українки (на прикладі оповідання «Жаль») // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Вип. 7. – 2001. – С. 156-157.

123. Шинкарук В.Ф. Шестиструнний дощ / Компакт-диск. – Київ: Укрмюзік, 2010.

124. Шинкарук В.Ф. Щоб серцем бути молодим / Компакт-диск – Тернопіль: Гроліс, 2014.

125. Шинкарук В.Ф. Moderato синіх сутінків. – Житомир: Авжеж, 1994. – 40 с.

126. Яблунева О. Люблять бардів у Прилуках // Прилуччя (Прилуки). – 2006. – № 49. – 11 листопада.

127. Якухно І.І., Денисенко В.Ф. Педагогічна династія Шинкаруків // Енциклопедія педагогічних династій Житомирщини. – Житомир: ЖОІППО, 2012. – С. 5-9.

128. http://bukvoid.com.ua/events/sum/2014/12/06/ 234716.html

129. http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=gdum&id=352

130. http://nashe.com.ua/artist/903

131. http://www.pisni.org.ua/persons/453.html

132. http://pressorg24.com/news?id=107655

133. http://shynkaruk.com.ua/

134. http://shynkaruk.com.ua/?page_id=7

135. http://shynkaruk.com.ua/?page_id=13

136. http://studclub.org.ua/new_sh.html

137. http://www.pisni.org.ua/persons/453.html

138. http://zhzh.info/news/2014-12-07-21770

ПРО АВТОРІВ

Акічев Шаміль Мулламович – науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею імені О. М. Лазаревського.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Бойко Надія Андріївна – старший науковий співробітник Музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: niez-diorama@ukr.net

Борщ Микола Іванович – науковий працівник Черкаського обласного краєзнавчого музею, заступник голови правління Черкаської обласної організації НСКУ.

Букет Євген Васильович – заступник головного редактора газети «Культура і життя», заступник голови правління Київської обласної організації НСКУ. E-mail: buketius@gmail.com

Гаухман Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею. E-mail: mihailo-gauhman@ukr.net

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr@honcharov.info

Дембіцький Станіслав Семенович - старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музею Заповіту Т. Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар НСКУ. E-mail: dmytruk_v @ukr.net

Дрок Павло Валерійович – викладач кафедри економіки підприємства і економіко-математичних дисциплін Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

Завальнюк Олександр Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Карамаш Сергій Юрійович – старший науковий співробітник Державного архіву м. Києва.

Кобзар Валентин Володимирович – співробітник КП «Водно-інформаційний центр» (м. Київ).

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, голова правління Чернігівської обласної організації НСКУ.

Ковальчук Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри природничо-наукових та гуманітарних дисциплін Азовського морського інституту Одеської національної морської академії.

Комарніцький Олександр Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Куций Андрій Володимирович - начальник метеорологічної станції Конотоп. E-mail: kuziy-andrey@mail.ru

Куций Святослав Андрійович – учень 10 класу Конотопської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 3.

Латишева Людмила Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та іноземних мов Одеського національного морського університету. E-mail: levchenkolav@yandex.ru

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ. E-mail: ukr2ww@mail.ru

Малаков Дмитро Васильович – член Національної спілки краєзнавців України, лауреат Премії імені Дмитра Яворницького. E-mail: dmalakov@ukr.net

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, заступник голови НСКУ. E-mail:ruslanaman@ukr.net

Мех Людмила Григорівна – Президент Всеукраїнського благодійного фонду «Журналістська ініціатива».

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». E-mail: nagaikot@mail.ru

Ночовний Олег Володимирович – аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. E-mail*:* shonkamo@rambler.ru

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Саранча Віктор Іванович – асистент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського. E-mail: visar73@mail.ru

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Скавронський Павло Степанович – директор Музею історії міста Бердичева. E-mail: skavr_p@ukr.net

Соколов Віктор Володимирович – член Національної спілки краєзнавців України (м. Київ). E-mail: sokviktor@rambler.ru

Степаненко Михайло Борисович – професор Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського, народний артист України.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». E-mail: travkinaoi@mail.ru

Цубенко Валерія Леонідівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури. E-mail: Valeriya-77@yandex.ru

Шевченко Роман Юрійович – кандидат географічних наук, генеральний директор компанії "Київтурініціатива", доцент кафедри туризму Київського міжнародного університету. E-mail: briviba@ukr.net

Щербатюк Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ. E-mail: vytoki@ukr.net

Вимоги щодо оформлення статей у журналі «КРАЄЗНАВСТВО»

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, кімн. 212; тел. +380 442791388; +38 0442780238; e-mail: bazhanclio@ukr.net

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту **виключно** із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання; у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно з вимогами ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі «градації сірого» (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +38 0442791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 3/4 (88/89), 2014 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*
Коректор – *Світлана Ленська*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

Підписано до друку 23.12.2014 р.
Формат 60х84 $^1/_8$. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 23,0. Обл.-вид. арк. 19,58. Наклад 300 прим.
Зам. № 14-2014